Bekirağa Bölüğünden Türkistana

YAVER

Muhiddin Beyin
hâtıralarında
Enver Paşa'nın
son yılları

Hazırlayan:
Dr. Yusuf Gedikli

ufuk ötesi
yayınları

Bekirağa Bölüğünden Türkistana YAVER — Hazırlayan: Dr. Yusuf Gedikli
ufuk ötesi yayınları

BEKİRAĞA BÖLÜĞÜNDEN

TÜRKİSTANA

Y A V E R

MUHİDDİN BEYİN HATIRALARI

Arap alfabesinden aktaran, notlu ve tenkitli şekilde şerh eden

Dr. Yusuf Gedikli

İstanbul, 2003

Kitabın Adı:
Bekirağa Bölüğünden Türkistana
Yaver Muhiddin Beyin Hatıraları

ISBN 975-8806-04-1

Arap alfabesinden aktaran,
notlu ve tenkitli şekilde şerh eden:
Dr. Yusuf Gedikli

Editör:
Kemal Çapraz

Kapak Tasarımı:
Ilgaz Babacan

Bilgisayar Düzenleme:
Demet Yeğenoğlu

ufuk ötesi
yayınları

Baskı
Hasret Matbaası (0212 544 31 44)

1. Baskı
İstanbul, 2003

Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. No.:16/2 34300 Cağaloğlu/İst.
Tel: (0212) 520 71 35 514 24 10 - 514 24 11
Faks: (0212) 520 71 47

www.ufukotesi.com
e-posta: ufuk@ufukötesi.com
Posta Çeki Nu.: Kemal Çapraz 1629039

Dr. Yusuf Gedikli

1954'te Trabzona bağlı Akçaabat kazasının Kuruçam köyünde doğdu. 1980'de Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu.

Gedikli, daha ziyade çağdaş Azerbaycan edebiyatıyla alakalı çalışmalarıyla tanınır. Azerbaycanla ilgili ilk şiir ve hikâye antolojileri onun imzasını taşır. Ayrıca Azerbaycanlı şair ve yazarlardan (Refik Zekâ Handan, Ali Samedoğlu, Ferhad Zeynalov, Elçin, Anar, Yusuf Samedoğlu, Bahtiyar Vahabzade) şiir, roman, hikâye, makale ve ilmî eserler aktarmıştır. Azerbaycan edebiyatı sahasındaki en mühim eserlerinden biri de **Şehriyar ve Bütün Türkçe Şiirleridir** (3. b., İstanbul 1997).

Gedikli son zamanlarda Ahmet Kemal İlkulun **Çin-Türkistan Hatıraları** (İstanbul 1997, 1999) ve Adil Hikmet Beyin **Asyada Beş Türk** (İstanbul 1998, 1999) isimli yakın tarihle ilgili iki eser yayımlamıştır.

Dr. Gedikli, Kıbrıs hakkında **Kıbrıs Meselesi: Nasıl Bir Çözüm?** (İstanbul 2002) ve **Kıbrısta En Uygun Çözüm Nedir?** (İstanbul 2003) isimli iki eser sahibidir.

Gedikli'nin şu ana dek 22 kitabı ve çeşitli mevzularda 140'dan fazla makalesi yayımlanmıştır.

1. Baskı: İstanbul, Şubat 2004
Hasret Matbaası (0212) 544 31 44

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11

ENVER PAŞA VE TÜRKİSTAN KURTULUŞ SAVAŞI

1. Enver Paşanın Türkistandaki mücahedesiyle ilgili kitap, belge ve hatıralar 13
   1. 1. İnceleme eserleri ve belgeler 13
      1.1.1. Aydemir ve Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa hakkında bir değerlendirme 15
   1.2. Hatıra eserleri 17
      1.2.1. Yayınlanan hatıralar 17
      1.2.2. Yayınlanmayan hatıralar 18
2. Atatürkün Türkistana ilgisi 20
3. Basmacı ismi 22
4. Lakay İbrahim 24
5. Enver Paşanın esaretten sonraki harekâtı 25
6. Enver Paşanın Türkistanda başarılı olması mümkün müydü? 27
   6.1. Afganistanın yardımı 30
7. Zeki Velidi Togana göre Enver Paşanın başarısız olmasının sebepleri 31

Azerbaycanda ve Türkistanda Enver Paşaya Hasredilen Marş, Türkü ve Şehadetine Yazılan Ağıtlar

1. Azerbaycanda 33
1.1. Marşlar 33
1.2. Memmed Aslanın ağıdı 34
2. Türkistanda 34
2.1. Türküler 34
2.2. Ağıtlar (mersiyeler) 36
2.2.1. Çolpanın ağıdı 36
2.2.2. Osman Hoca (Kocaoğlu)`nın Türkçe ağıdı 38
2.2.3. Osman Hocanın Farsça ağıdı 40
2.2.4. Yaş Türkistan mecmuasında yayımlanan ağıt 41

Muhiddin Beyin Hayatı ve Eseri

1. Hayatı 43
2. Eseri 44
3. Bekirağa Bölüğü 45
4. Eserin ehemmiyeti 45
5. Eserin dili 46
6. Eserin imlası 47
7. Bizim neşrimiz 48

Bekirağa Bölüğünden Türkistana

Nahçıvandan Baküye 50
Azerbaycan kuvvetlerinin tensiki [düzenlenmesi] teşebbüsleri 51

Ermenilerle ilk mücadeleler....53
Nuri Paşanın iltihakı....54
Ermeniler tekrar canlanıyorlar....54
Bolşeviklerle İngilizler arasında....57
Şümendüferde mühim bir sır faş [ayan] oldu....60
Moskovada ilk temaslar....61
Şark Cephesinde....64
Enver Paşa ile ilk temas....65
Mustafa Kemal Paşaya karşı Enver Paşa....66
Redd-i eracif - İzah-ı hakikat....67
Enver Paşanın mektubu - Mühim bir mektub....71
Cemal Paşa ile telaki [buluşma] niyeti....77
Enver Paşanın pilanı inkişaf ediyor....77
Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilası
ve Enver Paşa....79
İslâm için kurtuluş yolu....82
Biricik Yol....84
Üçüncü Enternasyonaldeki nutuk....86
Buharada ilk yirmi üç gün....93
Feyzullah Hoca....97
Enver Paşayı tahrik eden sebepler....98
Ermeni suikasti buraya da yetişti....100
Buharada Türk zabitler....100
Cemal Paşa....101
Zeki Velidi....102

Ruslardan şikâyet....103
Rus sefirinin iması....105
Enver Paşa ava çıkıyor....105
Çilligöl yollarında....107
Osman Çavuşun iltihakı....108
Enver Paşayı bekliyorlar....109
"Lakaylar eza ve cefa ederler"....111
Enver Paşa emin....111
Kurt başı takılmış ay yıldızlı bayrağımız....114
Ekmeğe, tuza, Kur'an-ı Kerime....115
Paşaya aynı ihtar....115
Karamendi....116
Enver Paşanın bedeli [düzmecesi]....117
Enver Paşa mücahitlere esir....118
İbrahim Bey geliyor....120
Esaret kararı....120
Silahlar teslim olunuyor....122
Düşenbede verilen bir ziyafet....124
Osman Hocaya, Ali Rıza Beye....125
Teslim mektubu....126
Halil Bey....126
Emir belki sahtedir!....127
Düşenbedeki Hareket Ordusunun vaziyeti....129
Osman Hocayı teslim ediniz!....134
Mücahitlerin verdiği bozgunculuk....136

Barutla yoğrulmuş ekmekler 136
Enver Paşayı vermiyorlar, Osman Hocayı istiyorlar 137
Bir münasebetsiz hareket 138
Enver Paşanın maktele [öldürülmeye] götürüldüğü gece 139
Esaretin en elim gecesi 141
Enver Paşa Buhara emirine karşı 142
Buhara emirine karşı rehine 143
Hareket Ordusuna 147
Gittikçe eksilen konakçı müfrezesi 150
Atlılar piyade oldular 152
Şimdi de piyadeler atlı 152
Lakaylar peşlerinde 153
Kafileyi Müslüman yaptılar 154
Enver Paşa küffarın [kâfirlerin] barışmaz düşmanı 154
Enver Paşanın i'lan-ı cihad beyannamesi 158
İşler yoluna girmeye başlıyor 161
İşan Sultan ve kuvveti 162
Rahatı kışlağından Rusları tazyik 163
Mücahitler Düşenbede 164
Baysun istikametinde 164
Enver Paşa yaralı 165
Ruslarla bir mütareke teşebbüsü 166
Bir İstanbul muharririne mukabele 166
Rusya İslâmlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı 167
Danyal Bey 172

Zeki Velidi Bey 172
14 tüfekli ile Baysun muhasarası 173
Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara 174
Yine Lakaylılar 175
Fuzayl Mahdumu bırakmıyorlar 175
Halil ve Danyal Beyler 176
İbrahim Beyin gazası? 176
Fuzayl Mahdum 150 neferle kaldı 177
İbrahim Bey kaçıyor 177
Ruslar hücuma başlıyor 178
Rusların takibi 180
Kurban bayramının büyük kurbanı 182
Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara şehit! 183
Hazin bir defin 184
Karatekinden gelen mektup 184
Çegendeki türbe 187
Kabrinin hizmeti 187
Dikkat Edelim, Aldanmayalım 188
İngiltere ve Yeni Türkiye 194
Kendimizi Bilelim 197

ÖNSÖZ

Daha önce 20. asrın ilk çeyreğinde Türkistana gönderilen öğretmen ve subayların kaleme aldığı iki hatırat-seyahat-tarih kitabını, **Çin-Türkistan Hatıraları** ile **Asyada Beş Türk** isimli eserleri yayımlamıştık.

Şimdiyse Enver Paşanın Türkistan harekâtı esnasında yaveri olan Bartınlı yedek subay Muhiddin Beyin yine hatırat-seyahat-tarih türündeki eserini yayımlıyoruz.

Muhiddin Bey, Enver Paşanın Batumdan hareketinden itibaren yanında bulunmuş ve hadiselerin büyük bir kısmının şahidi olmuştur. Sadece gördüklerini anlatmakla yetinmemiş, eserini belgelere dayandırmıştır. Eserin belgesel niteliği değerini daha da arttırmaktadır.

Bu eserin de okuyucularımızın ilgisini çekeceğine eminiz.

Sırası gelmişken sadece bu eserimizi değil, diğer bir çok eserimizi şerh ederken tarafımıza pek çok kolaylık sağlayan Beyazıt Devlet Kütüphanesi Müdürü Sayın Şerafettin Kocamana, çalışmalarımızda Arap harfli bazı kelimeleri okumak ve manalandırmak hususunda kıymetli yardımlarını gördüğümüz kardeşimiz Sayın Fethi Gedikliye ve yine eserlerimizde kullandığımız resimlerin diya şeklinde çekilmesinde yüksünmeden yardımlarını esirgemeyen gazeteci arkadaşımız Sayın Kemal Çapraza teşekkür ederim.

Dr. Yusuf GEDİKLİ

İstanbul, 31 Ekim 2000

ENVER PAŞA VE TÜRKİSTAN KURTULUŞ SAVAŞI

1916-1923 (aralıklarla 1935'e kadar sürmüştür) tarihleri arasındaki Türkistan kurtuluş mücahedesi veya Basmacılar harekâtı, Türkistan tarihinin en talihsiz devirlerinden biridir. Zira pek çok kan dökülmesine, sivil halkın çok zarar görmesine rağmen harekât maalesef başarıyla neticelendirilememiş, Türkistanın bağımsızlığı parçalı şekilde ancak 1991'de, o da kendiliğinden mümkün olmuştur.

Enver Paşanın Türkistan istiklâl mücadelesinde oynadığı rol ise harekâtın en trajik safhasını teşkil eder.

1. Enver Paşanın Türkistandaki mücahedesiyle ilgili kitap, belge ve hatıralar

1. 1. İnceleme eserleri ve belgeler

Türkistan kurtuluş mücahedesinin Enver Paşanın iştirak ettiği safhası hakkında bir çok kitap ve hatıra yazılmıştır.

Yazılan kitaplardan en mühimi Şevket Süreyya Aydemirin anılardan da yararlanarak Enver Paşa ve devri hakkında kaleme aldığı **Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa** isimli ayrıntılı ve belgesel biyografisidir (3. b., Remzi k., 3 c., İstanbul 1983, 584+573+660 s.).

Enver Paşanın Türkiyeden çıktıktan sonra ve Türkistan faaliyeti hakkında bir çok mektup ve yazışmasını içeren bir eser de Japon araştırmacısı Masayuki Yamauchi tarafından ortaya konulan **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa** isimli araştırmadır (Bağlam y., İstanbul 1995, 352 s.). Bu eserde Enver Paşanın bilhassa 1918 senesinden sonraki faaliyetleri birincil kaynaklardan takip edilebilmektedir.

Ancak araştırmacı Enver Paşa hakkında belgelerin bulunduğu TTK, TİTE ve ATASE'deki bütün belgeleri görme izni alamamıştır.[1] Lakin artık bunların da incelenme ve yayınlanma zamanı gelmiştir. Bu bakımdan yeni araştırmaların yapılması elzemdir.

Enver Paşanın 1908'e kadarki hayatını ihtiva eden otobiyografisi Halil Erdoğan Cengiz tarafından **Enver Paşanın Anıları 1881-1908** adıyla ve orijinal diliyle neşredilmiştir (İletişim y., İstanbul 1991, 130 s+belgeler ve resimler). Bu otobiyografi onun ilk gençlik hayatına ışık tutması bakımından önemlidir.[2]

Enver Paşanın 1911-13 arasındaki mektupları M. Şükrü Hanioğlu tarafından yayına hazırlanmış ve **Kendi Mektuplarında Enver Paşa** adıyla neşredilmiştir (Der y., İstanbul 1989, 286 s.). Hanioğlu, çalışmasında Yale üniversitesinin arşivinden yararlanmıştır.

Enver Paşanın 1911-13 arasındaki bu mektupları Alman makamlarınca hıristiyanlıkla ilgili yerleri sansürlenerek puropaganda amacıyla 1918'te bastırılmıştır (Friedrich Perzynski, **Enver Paşa um Tripolis**, Münich 1918). Lakin kitaptaki "Avrupa aleyhtarı ve panislamist fikirler sansür edilmiştir."[3] Perzynski'nin kitabı Arapçaya da çevrilmiştir (çev. Abdülmevla Salih El Harîr, **Müzâkerâtu Enver Paşa fi Trablusgarb**, Trablusgarb 1979). Bizce adı geçen bu kitabın Hanioğlunun aslına uygun ve doğru olarak neşrettiği şekilde Arapçaya tercüme edilmesi, Türk-Arap, bilhassa Türk-Libya ilişkileri açısından çok isabetli ve semereli olacaktır.

---

1 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam y., İstanbul 1995, 14. s. vd.

2 Aydemir, *Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa*, (3. b., İstanbul 1983, 1. c., 448. s.). Aydemir eserinin çeşitli yerlerinde bu otobiyografiden ve karısma yazdığı mektuplardan kısımlar vermiştir.

3 Şükrü Hanioğlu, "Enver Paşa" maddesi, *DİA*, 11. c, İstanbul 1995, 264. s.

2. Dünya savaşından sonraki Türkistan araştırmalarının mühim ismi Baymirza Hayitin eserlerini de mevzuyla ilgisi bakımından kaydetmek lazımdır (1. **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, ter. Abdülkadir Sadak, Otağ y., İstanbul 1975, 437 s. 2. **Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi**, TDV y., Ankara 1997, 368 s.).

Enver Paşanın hayatı resimli roman şeklinde de kaleme alınmıştır. Suat Yalaz "belgesel resimli roman" tarzında kurguladığı eserini **Enver Paşa Efsanesi** adıyla bastırmıştır (İstanbul 1993, 193 s.). Yahya Akengin de **Enver Paşa ve Büyük Ümitler** (MEB, Ankara 1996, 132 s.) isimli dıramıyla Enver Paşa ve arkadaşlarının hayatını sahneye taşımıştır. Güngör Dilmen'in de **İttihat ve Terakki** (1969) isimli bir oyunu vardır.

Enver Paşanın, eşi Naciye Sultana yazdığı mektuplar hem bazı siyasi ve askerî faaliyetlerini göstermesi, hem de ruhi durumunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Son yıllarda çıkan Arı İnan'ın **Enver Paşanın Özel Mektupları** başlıklı kitabı, bu mektupların ehemmiyetli bir kısmını ihtiva etmektedir (İmge y., 1997, 578 s.). Ancak yine de yayınlanacak mektupları mevcuttur.

Naciye Sultanın hatıraları da **Acı Zamanlar** namıyla neşredilmiştir (haz. Orhan Gazi Aşiroğlu, Burak y., İstanbul 1990, 88 s.).

1.1.1. Aydemir ve Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa hakkında bir değerlendirme

Aydemirin eseri şimdiye dek Enver Paşa hakkında yazılan en kapsamlı monografidir. Ancak Aydemir, Enver Paşanın 1918'den sonraki hayatı için Yamauchi'nin de belirttiği gibi "sınırlı bilgi vermiş" ve "katkıları ayrıntılı olamamıştır."[4] Daha doğrusu Aydemir hem Enver Paşa başarısız olduğu için, hem de kendisi solcu olduğu için Türkistanla ilgili kısmı mühimsememiş ve eserinin bu kısmını Türk görüşüne göre değil, Sovyet-Rus görüşüne göre yazmıştır.

4 Yamauchi, 14. s.

Aydemir, devrinin bir çok aydını gibi Turancıydı. O kadar ki, Müfide Feridin **Aydemir** romanının tesirinde kalarak 1919'da Azerbaycana gönüllü öğretmen olarak gitmiş, fakat orada sosyalist fikirlerin etkisinde kalmıştır. 1920-23 arasında Moskova üniversitesinde okumuş, Türkiyeye dönünce sol teşkilatlarda görev almış ve tutuklanmıştır. 1925'te hapse mahkûm edilmiş, 1926'da çıkan genel aftan faydalanarak serbest kalmıştır. Bu esnada bir tür milliyetçi komünizm fikrini savunmaya başlamış, sonunda Kemalizmde karar kılmıştır. Zira ona göre Türk kurtuluş savaşı kapitalist emperyalistlere ve feodal-kılerikal düzene karşı verilmişti.

Hal böyle olunca Aydemir, Enver Paşanın Türkistan kurtuluş harekâtına Marksist-Leninist gözle bakar. Bu tez komünist idareye karşı kurtuluş savaşı verilemeyeceği tezidir. Enver Paşa ve Korbaşılar harekâtı ise kapitalist ülkelere karşı değil, Sovyetlere karşı veriliyordu. Onlar zaten kurtulmuştu. Bu yüzden Aydemir, feodal-kılerikal Türkistan Türklerinin mücadelesini yazarken Türk kaynaklarına baş vurmamıştır. "Macera" olarak gördüğü Enver Paşanın mücahedesinde yer alan fail, aktör ve şahitlere (Zeki Velidi, Osman Kocaoğlu) eserinde yer vermemiş, harekâtı Sovyet kaynaklarına istinaden, tarafgirane yazmıştır.[5]

Halbuki Sovyetler çok telaşlanmışlardı. Telaşın esas sebebi harekâtın başına Enver Paşanın geçmesiydi. Çünkü Enver Paşa, ölü Osmanlının 1. Dünya savaşındaki şahlanışıyla İslam aleminde büyük şöhret kazanmıştı. Sovyetler kadar telaşlanan bir devlet de İngiltere idi. İngiltere de Enver Paşanın mücahedesiyle Afganistan ve Hindistanı etkileme ihtimalinden çok ürkmüştü.[6]

5 Mehmet Eröz, *Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz*, Doğuş y., İstanbul 1983, 317-322. s. Kitaptaki "Kadro harekâtı ve Kadrocular" başlıklı makale.

6 Feridun Kandemir, *Şehit Enver Paşa Türkistanda*, İstanbul 1943, 194. s.

1.2. Hatıra eserleri

1.2.1. Yayınlanan hatıralar

Hatıralar tabiatiyle harekâta bizzat iştirak edenler tarafından kaleme alınmış ve bunların bir kısmı yayınlanmıştır. Bunlar arasında harekâta başından sonuna kadar iştirak eden Abdullah Recep Baysunun **Türkistan Milli Hareketleri** isimli (İstanbul 1943, 202 s., 1 harita) kitabı dikkate değerdir. Kitap bir çok belge, resim, harita, bilgi ve hatırayı ihtiva etmektedir. Feridun Kandemirin, Tekin Ererin popüler kitapları ve kısmen Aydemirin eserleri bu kitap temel alınarak kaleme alınmıştır.[7]

Enver Paşa hakkında yayınlanan bir hatıra da Bartınlı Muhiddin Beyin elinizdeki hatıralarıdır. Bu hatıralar 12 teşrin-i sani (kasım)-23 kânun-ı evvel (aralık) 1923 tarihleri arasında **Vakit** gazetesinde **Bekirağa Bölüğünden Türkistana** başlığıyla tefrika edilmiştir.

Bu anılar da Enver Paşanın Türkistan harekâtı üzerine, ayrıntılı bilgi ve belgeler ihtiva etmektedir.

Başkurt ve Türkistan milli hareketlerinin iştirakçilerinden Zeki Velidi Toganın **Hatıralar** (İstanbul, 1969, 643 s.) adıyla bastırdığı anıları da Enver Paşa harekâtına ve o dönemin Türkistan ahvâline ışık tutması bakımından mühimdir.

Sırası gelmişken hatıralardan faydalanılarak yazılmış eserleri de anmak gerekir. Bunların en mühimi Zeki Velidi Toganın Türkistanın

---

7 Bu popüler eserler şunlardır:
a. Feridun Kandemir, *Enver Paşanın Son Günleri*, Güven b.e., İstanbul 1943, 53 s. (2. b., Güven b.e., "meraklı kitaplar serisi", İstanbul 1955, 69 s.).
b. Feridun Kandemir, *Şehit Enver Paşa Türkistanda*, Aydınlık b.e., İstanbul 1943, 214 s.
c. Tekin Erer, *Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı*. Mayataş y., İstanbul 1973, 144 s.

umumi coğrafya ve tarihine dair kaleme aldığı **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi** (2. b., Enderun k., İstanbul 1981, 696 s. İlk baskı 1942, piyasaya çıkışı 1947) isimli önemli eserdir. Togan eserinde 1916-1923 arasındaki Türkistan milli hareketine ve dolayısıyla Enver Paşa harekâtına mühim bir yer ayırmıştır (356-474. sayfaları arası).

Togan çatışmalarda bizzat Enver Paşanın yanında olmamasına rağmen, Enver Paşa harekâtını gayet yakından takip etmiş, ayrıyeten Abdullah Recep Baysun, Muhiddin Bey, Mustafa Şahkul, Şir Muhammed Bek, Abdüşşekür Bek, Hemrahkul Bek, Mamur Bek ve Osmanlı zabiti Rıdvan Beyin hatıralarını da okumuştur.

1.2.2. Yayınlanmayan hatıralar

Yayınlanan hatıra ve eserler haricinde yayımlanmayan bir çok hatıra dahi vardır. Bunlardan biri aslen Kasımlı olan, Moskova yüksek ticaret mektebini bitiren ve özerk Başkurdistan devrinde yüksek iktisat idaresinde çalışmış bulunan Mustafa Şahkulun hatıralarıdır. Şahkul, bizzat Enver Paşanın ve Hacı Saminin yanında bulunuyordu. Hatıraları Toganın kütüphanesinde idi.[8] Birer nüshası Colombia üniversitesinde ve Türkolog E. Alworth'tadır.[9]

Hatıralarının çoğu yayımlanmayan bir kişi de Fergana bölgesi çete reislerinden Şir Muhammed Bekin hatıralarıdır. Şir Muhammed Bek (Şir Mehmed, Kör Şirmed de denir), Fergana bölgesinin çete reisiydi. 1923'te Afganistana iltica etmiş, Türkiyeye gelince Bek soyadını almış, 10 mart 1970'de Adanada ölmüştür.[10]

8 A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. b., Enderun k., İstanbul 1981, 426. s. vd. Bundan sonra *BTTYT* kısaltmasıyla verilecektir.

9 Togan, *Hatıralar*, İstanbul 1969, 607. s.

10 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, ter. Abdülkadir Sadak, Otağ y., İstanbul 1975, 285. s. Bundan sonra *TRİÇA* kısaltmasıyla verilecektir.

Şir Muhammed Bekin yazdırdığı ilk hatıraları Toganın kütüphanesinde idi.[11] Hatıralarından bir kısmı **Türkistanın Sesi** dergisinde 1956-57'de neşredilmiştir.[12] Togandaki hatıraların bir nüshası ve daha sonra yazdırdığı veya anlattığı 3 parça hatıratı Ali Bademciye (bir tanesi aynı zamanda Baymirza Hayite) intikal etmiş;[13] Bademci, Şir Muhammedin ve kardeşi Nur Muhammedin vesika ve hatıralarından faydalanarak **1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa-Korbaşılar** isimli bir eser kaleme almıştır (Kutluğ y., 1. c. İstanbul 1975, 566 s.). Ne yazık ki Bademci eserinin Enver Paşaya ayıracağını ilan ettiği ikinci cildini ya yazamamış yahut neşredememiştir.

Ali Bademci, iki kardeşin anılarından başka Abdülhay Mahdum ve Kırgız asıllı çeteci Canıbek Kadı'nın ve Mirza Pirnefes (Nafiz Türker)'in Tarsusta bir mahalli gazetede yayınlanan hatıralarından da istifade etmiş, Nafiz Türkerden 238 parça belge almıştır.[14]

Hatıralarını kaleme alan kişilerden biri de evvela Semerkant emniyet müdür muavini olan ve sonra Hacı Saminin yanında bulunan Abdüşşekür Hekimbayoğlu Bektir. Hatıraları Toganın kütüphanesinde idi.[15] Abdüşşekür Bey 1944'te Eskişehirde ölmüştür.[16]

Yine Toganın kütüphanesinde bulunan hatıralardan ikisi Semerkant bölgesindeki Basmacı faaliyetlerini yazıya döken Tacik asıllı Hemrahkul Bek[17] ile Mamur Niyazi Beke aittir.[18] Mamur Niyazi Bek, Türkiyede **Yeni Türkistan** mecmuasının neşrine iştirak etmiş ve 28 ocak 1929'da Kütahya-Tavşanlıda ölmüştür.[19]

11 Togan, *BTTYT*, 388. s.
12 Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa-Korbaşılar*, 1. c., Kutluğ y., İstanbul 1975, 562. s.
13 Ali Bademci, 563. s. vd.
14 Ali Bademci, 17, 227 ve 533. s.
15 Togan, *BTTYT*, 468. s.
16 Togan, *Hatıralar*, İstanbul 1969, 431. s.
17 Togan, *Hatıralar*, 404. s.
18 Togan, *BTTYT*, 446. s.
19 Togan, *BTTYT*, 445. s.

Türkmen cephesindeki hadiseleri yazan Cemal Paşanın gönderdiği Osmanlı zabitlerinden Rıdvan Beyin hatıraları da Toganın kütüphanesinde idi.[20] Rıdvan Bey aslen Üsküdarlı olup Hivede çalışmış, 1924'ten sonra Türkiyeye dönmüştür.[21]

Olaylara karışıp hatıralarını yazanlardan biri de Hacı Samidir. Afganistanda yazdığı hatıraları henüz neşredilmemiş, yalnız Cemal Kutay bu hatıralardan bazı kısımları yayımlamıştır.[22] Kutayın yayımladığı bölümlerde Hacı Sami 4 arkadaşıyla katıldığı 1916 Kırgız isyanını ve sonraki maceralarını anlatmıştır.[23] Hatıralarında Enver Paşanın ve kendisinin Türkistandaki harekâtından da bahsetmiş olmalıdır. Bu hatıralar Cemal Kutayın kütüphanesinde bulunmaktadır.

Bir diğer hatırat Osmanlı-Afganistan-Hindistan ilişkilerine memur edilen Türk subayı Kâzım Beyin hatıratıdır. Bu hatırat Afganistan-Türkistan-Bolşevik ilişkileri için mühimdir. Hatıratın bazı bölümleri Toganın kütüphanesinde idi.[24]

2. Atatürkün Türkistana ilgisi

Atatürk 1921 temmuzunda TBBM azası İsmail Subhi (Soysallıoğlu)'yi tedkikat-ı ilmiye mensubu sıfatıyla ve Moskova yolu ile Buhara milli harekâtını tanzim etmek için Buharaya göndermiş, İsmail Subhi yaptığı görüşmelerle Zeki Velidiyi **Türkistan Milli Birliği** başkanlığına seçtirmiştir.[25] İsmail Subhi 30 maddelik siyasi ve ictimai ilmihal hazırlamış ve görüşleri cedidler arasında pek yayılmıştı.[26]

20 Togan, *BTTYT*, 424. s.

21 Ali Bademci, 53. s.

22 *Tarih Konuşuyor* dizisi, İstanbul 1962.

23 Hacı Saminin Türkistanda başından geçenleri anlattığı bir raporu TBMM riyasetine sunulmuştur (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı*, Tekin y., İstanbul 1990, 64-71. s.). Bundan sonra *İHEPİTE* kısaltmasıyla verilecektir.

24 Togan, *BTTYT*, 398. s. Ayrıca 260, 374, 376 ve 397. s.'ya da bakınız.

25 Togan, *Hatıralar*, 375. s.

26 Togan, *BTTYT*, 415. s. vd.

İsmail Subhi buradaki Türk subaylarının anavatana dönme talepleri karşısında şöyle demiştir:

> "Aziz kardeşlerim! Türkistanda kalarak buradaki soydaşlarımıza yardımcı olmak da Türkiyedeki hizmetler kadar büyüktür. TBMM'de sizin faaliyetlerinizden söz açacağım. Buradaki çalışmalarınız dolayısıyla Türkiyedeki gibi görev yapmış sayılmanızı temin edeceğime söz veriyorum. Hatta Moskovaya dönüşte bizim büyük elçimiz Ali Fuat Paşaya durumunuzu anlatarak sizlere maaş verilmesini sağlayacağım."[27]

İsmail Subhinin sözleri Türk subaylarına büyük moral vermişti. Üstelik verdiği sözde durmuş, Moskova büyükelçiliğimizden para gönderilmesini sağlamıştı.

Raci Çakıröze göre Cemal Paşanın o tarihte Buharaya celbettiği subaylar şunlardı:

Binbaşı Osman Bey (Harputlu), yüzbaşı Emin Bey, üsteğmen Mehmet Sadık Bey (Samsunlu), üsteğmen Nafi (Manastırlı), yedek subay Mehmet (Ayaşlı), yedek subay Halil (Bartınlı), tüfekçi Arif, Sait Cemal (mızıka hocası).[28]

Türkiyenin ilgisine mukabil Buhara cumhuriyeti TBMM'ye iki murassa kılıç ve bir Kur'an-ı Kerim göndermiştir.[29] Osman Kocaoğlu kılıçları Enver Paşaya seçtirmişti. Enver Paşa, Mustafa Kemale kılıçları takdim mektubunda şöyle yazmıştı:

> "Milli kahraman, büyük kumandan, Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri! Yüksek huzurlarınıza takdim edilecek naçiz

27 Timur Kocaoğlu, "*Türkistanda Türk subayları*" (anlatan Raci Çakıröz), **Türk Dünyası Tarih Dergisi (TDTD)**, haziran 1987, 6. sayı, 49. s. vd.

28 Timur Kocaoğlu, "*Türkistanda Türk subayları*" (anlatan Raci Çakıröz), TDTD, temmuz 1987, 7. sayı, 43. s.).

29 Timur Kocaoğlu, "*Türkistanda Türk subayları*" (anlatan Raci Çakıröz), TDTD, ekim 1987, 10. sayı, 43. s.

hediyelerden kılıçları seçmek şerefini kardeş Buhara cumhuriyeti bana havale etti. Bundan dolayı tarifi imkânsız, büyük bir fahr u gurur duyuyorum."[30]

Kâzım Karabekir **İstiklâl Harbimiz** eserinde Enver Paşanın biri kendisine, diğeri Mustafa Kemale birer kılıç gönderdiğini, ancak kılıcın kendisine verilmediğini, hadiseden Halil Paşanın yaveri Muhiddin Beyin gönderilen kılıcı alıp almadığını sorduğunda haberdar olduğunu yazar. Kılıçların birisini Mustafa Kemal kendisine almış, diğerini de duvara asmıştır.[31]

TBMM hükümeti Buharaya Galib Paşayı sefir tayin etmesine rağmen Bolşeviklerin tepkisi üzerine sefir Trabzondan geri çağrılmıştır.[32] Buhara sefaretine müsteşar olarak Ruşen Eşref, askerî ataşe olarak binbaşı Rahmi Bey tayin edilmişti.

Aynı zamanda Buharadan Türkiyeye gönderilen 25 talebe önce Kastamonuda, sonra İstanbulda eğitilmişti.[33] 60 öğrenci de Almanyaya gönderilmişti.

3. Basmacı ismi

Türkistan savaşçılarına **Basmacı** denmiştir. Bu isim bilhassa Ruslar ve yabancılar tarafından kullanılmış olup "baskıncı, haydut, eşkıya, çapulcu" anlamındadır. Kolayca anlaşılacağı gibi Türkçe **basmak** fiilinden gelir. Kelime dünya literatüründe, 1979-1988 arasında Afga-

30 Osman Kocaoğlu, "Rus yardımının iç yüzü" **Yakın Tarihimiz**, 3 mayıs 1962, 1. c.,10. s. 293. s.

31 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye y., İstanbul 1969, 932. s. vd.. Ayrıca bakınız, Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK, Ankara 1995, 5. s. vd.

32 Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hatıraları, 1921-1922-İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İzmit 1949, 80. s. vd.

33 Mustafa Eski, "Milli mücadele yıllarında Kastamonuya gelen Buharalı öğrenciler", *1. Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu 2001, 21-30.s.

nistanda Ruslara karşı mücadele eden Afgan mücahitlerini ifade etmek için de kullanılmıştır. 1956'da BM'deki Sovyet Rus temsilcisi de Macar ihtilalcilerini **basmacı** olarak nitelemişti.[34]

Enver Paşa geldikten sonra mücahit kelimesinin kullanılmasını emretmiştir.[35] Ancak isyancılar mücahit kelimesinin kudsiyetine uygun hareket etmemişlerdir.

Arapça **cehd** "çalışma, çabalama, gayret" kökünden gelen **cihad** kelimesi "din uğrunda savaş, kutsal savaş", yine aynı kökten gelen **mücahid** kelimesi de "cihad eden, din uğrunda savaşan" anlamında olup çoğulu **mücahidîn**dir.

İslâmî terminolojide "büyük cihad" insanın nefsiyle, "küçük cihad" din düşmanlarıyla yapılan savaş anlamındadır. Bu tanımlara göre burada mücahit adı verilenler ne din uğrunda Ruslarla, ne komünistlerle, ne de iyi bir Müslüman olmak için kendileriyle savaşmışlardır. Yani ne "küçük cihadla" ne de "büyük cihad"la alakaları vardır. Sadece ve sadece menfaatleri uğrunda birbirleriyle harbetmişlerdir. Dolayısıyla bunları mücahit olarak vasıflandırmak doğru değildir. Zira kendileri için savaşmaya gelen bir başkumandan vekilini, bir harbiye nazırı ve erkân-ı harbiye reisini haftalarca hapseden ve "Bizim Ruslarla işimiz yok. Asıl görülecek hesabımız Bolşeviklerle birleşen cedidlerledir" diyen kişilerin mücahitlikle bir alakasının olamayacağı tabiidir.[36]

Savaşçıların kendilerine verdikleri isim ise **korbaşı**dır. Bu kelime "silahhane kumandanı, aynı zamanda yüksek dereceli bir unvan, Rus devriminden önce mahalli polis müdürü ve son olarak basmacı başı"[37],

34 Muhammed Musa Türkistani, *Kaybolan Vatan Türkistan Faciası*, Hilal y., İstanbul 1983-1404, 16. s.

35 Ali Bademci, 22, 223 ve 227. s.

36 Bu kitabın 134. sayfasına bakınız.

37 *Uzbek Tiliniñ İzahlı Lugeti*, Moskova, 1981, Basmaçiliq (133. s.) korbaşi (639. s.) maddeleri.

yani çete başı anlamındadır. Togan kelimenin **korcıbaşı** şeklinde Safevilerde kullanıldığını belirtir.[38] Kelime muhtemelen **kol başı** kelimesinin bir varyantıdır (Türkçede **l** ve **r** seslerinin yekdiğerine dönüşmesi çok görülen bir hadisedir). Bizce savaşçıları ifade için en uygun isim budur.

4. Lakay İbrahim

15.000 hanelik[39] Lakay Türk aşiretinin reisi olan Lakay İbrahim, Türkistan kurtuluş hareketinde çok meşum bir rol oynamıştır. Evvela paşayı esir etmiş, sonra onun başarılı olmaması için elinden geleni ardına koymamıştır. Türkiyeli subay albay Ali Rıza Bey, Düşenbeyi muhasara ettiği zaman Lakaylar Ruslarla beraber Ali Rıza Beye karşı savaşmıştır. Ali Rıza Bey sonunda Lakaylara karşı savaşmayı kesmek zorunda kalmıştır. Zira savaşa devam ettiği takdirde Enver Paşanın hayatı tehlikeye girecekti.[40] Enver Paşa başarılı olmaya başlayınca, Lakay İbrahim ganimet sahibi olmak için paşaya yanaşmıştır.[41] Ancak yine Karatekin ve Ferganadan gelen yardımlara engel olmuş,[42] Enver Paşanın cedidci müttefiki Fuzayl Mahdumu esir edip kuvvetlerini dağıtmış ve ölülerle **olak çapma** oyunu oynamıştır.[43] Enver Paşa Ruslarla harbedip Yorçıya çekilirken Rusların fiili müttefiki gibi Enver Paşanın at ve nakliyatını yağma ettirmiş, Düşenbeyi işgal eden Rus kumandanı Lakaylarla bir işi olmadığını bildirmiştir.[44]

Lakay İbrahim bilahare Afganistana iltica etmiş, belki Enver Paşaya karşı davranışının verdiği vicdan azabıyla Basmacılar hareketinin iyice zayıfladığı yıllarda tekrar Doğu Buharaya geçerek, Ruslara

38 Togan, *BTTYT*, 389. s.
39 Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, bu kitabın 108. sayfası.
40 Togan, *BTTYT*, 438. s. vd.
41 Togan, *BTTYT*, 441. s.
42 Togan, *BTTYT*, 442. s.
43 Togan, *BTTYT*, 451. s.
44 Togan, *BTTYT*, 452. s.

karşı savaşmıştır. Lakay İbrahim 1931'de Ruslar tarafından kurşuna dizilmiştir.[45]

Lakay kelimesi Türkçe **İlek** veya **Ilak** kabile veya yer ismine nisbetle verilmiş olmalıdır. Zira Togan hatıralarında Lakay karşılığında **İlaqi** (Ilaklı, İlekli) kelimesini kullanmıştır.[46] Türklerde **İlek**, yani "ilcik" anlamında eski bir kabile vardı.[47] Bu kabile Taşkendin şarkında bir yere **İlag** (daha sonra Ahengeran olmuştur) adını vermiştir.[48] **İlak** (İlek) kabilesine veya mevkisine mensup manasına gelen **İlagi** kelimesi, baştaki **i**'nin düşmesi ve sonda **y** türemesi ile Lakay şekline dönüşmüştür.

Sir Gerard Clauson yayımladığı **Senglâh** lügatinde **ilek** kelimesine "siveve elek" ve "ruler" **idareci**, yani **amir** manasını vermiştir.[49]

5. Enver Paşanın esaretten sonraki harekâtı

Enver Paşa Türk asıllı Lakay (İlaqi) kabilesinden göremediği desteği İşan Sultanın Taciklerinden görmüş ve onlara istinat ederek 16 ocak 1922'de Düşenbeyi kuşatarak 14 şubatta Rusları şehri terke mecbur bırakmıştır.[50]

Bu harekâtta Enver Paşanın en büyük yardımcıları yine Osmanlı subaylarıydı. Zeki Velidi Togan şöyle yazar:

> "Enver Paşa, şeca'ati [kahramanlığı], temizliği, uluvv ü himmeti [yücelik ve gayreti], sabır ve metaneti ile Türkistanlıları hayrette bıraktı. Enver Paşa ve maiyetindeki Türk zabitleri, bil-

45 Hayit, *TRİÇA*, 285. s. vd. Baysun sehven 1932 (*Türkistan Milli Hareketleri*, 150. s.) tarihini vermektedir.

46 Togan, *Hatıralar*, 399. s.

47 Togan, *BTTYT*, 48 ve 55. s.

48 Togan, *BTTYT*, 59 ve 69. s.

49 Mirza Mehdi Han Esterabadi, *Senglâh*, notlu ve dizinli olarak neşreden Sir Gerard Clauson, Londra 1960, 27. s.

50 Togan, *BTTYT*, 440. s.

hassa Faruk Efendi, Türkistanlıların nazarında Türk şeca'atinin, Türk idealistliğinin mücessem timsali olup kalmışlardır."[51]

Harekâtı incelediğimizde Enver Paşanın Osmanlıdakinin aksine Şarki Buharada çok sert davranmadığı görülmektedir. Mesela kuvvetlendiği zaman İbrahim Lakayın üzerine yürüyebilir ve onu saf dışı edebilirdi. Bunu yapacak kuvvet ve kudreti vardı. Ancak Paşa nedense bunu yapmaya lüzum görmemiştir. Enver Paşa belki harekâtın başarısız kalacağını anladığı için, belki de Lakaylar kalabalık bir aşiret olduğu için bu yola baş vurmamıştır.

Oysa Enver Paşadan sonra idareyi ele alan Hacı Saminin Enver Paşaya göre daha sert davrandığını görüyoruz. Hacı Sami, kendisi aleyhine Ruslarla irtibata giren İşan Sultanı ve kardeşini idam ettirmiş ve bu hareket etraftaki derebeylerini çok korkutmuştur.[52] Lakin Enver Paşadan daha sert hareket eden Hacı Sami de Lakay İbrahimi esir ettiği halde ortadan kaldırmamıştır.

Togan, Hacı Saminin "şiddet ve katiyeti"nin "bir kısım Basmacıların" ve Lakay, Marka, Barlas gibi Özbek kabilelerinin çok hoşuna gittiğini,[53] Hacı Saminin "Rus garnizonlarını çocuk gibi oynattığını" ve "bununla çeteciliğin nasıl yapılmak icap ettiğini Türkistanlılara göstermiş oldu"ğunu yazar.[54] Abdüşşekür Bey de hatıralarında Hacı Samiden sitayişle bahseder.[55]

Buna rağmen Hacı Sami mücahedeyi terk edip Afganistana geçmiştir. Baysun bu davranışın beklenmedik olduğunu söylerken,[56] To-

51 Togan, *BTTYT*, 457. s. Osmanlı zabitleri hakkında ayrıca bakınız (Ali Bademci, 46. s. vd.).

52 Baysun, 147. s. Togan, *BTTYT*, 466. s.

53 Togan, *BTTYT*, 466. s. vd. Yine Togan, *Hatıralar*, 397. s.'da Lakay kelimesinin **İlaqi** kelimesinden geldiğini yazmıştır.

54 Togan, *BTTYT*, 468. s.

55 Togan, *BTTYT*, 468. s.

56 Baysun, 168. s.

gan da savaşa devam için Hacı Samiye bir mektupla müracaat etmiştir.[57]

6. Enver Paşanın Türkistanda başarılı olması mümkün müydü?

Bu soruya evet cevabını vermek zordur. Gerçi Enver Paşa bilhassa askerî yönden elverişli, dağlık bir mevki seçmişti. Bu mevki Türkistanın askerî harekâta en uygun bölgesiydi. Lakin Toganın dediği gibi sosyolojik yönden "...1921 senesinde Şarki Buhara, bütün Türkistanın en çürük noktası olarak kalıyordu."[58]

Bunun sebepleri çeşitlidir. Evvela Türkistanda milliyet şuuru hiç yoktu ve olmaması da gayet normaldi. Zira bütün şark alemi gibi bu kıta da geri kalmıştı. Çarlık Rusyasının politikası yerli ahaliye hiç karışmamak, böylece onların uyuşuk vaziyetini sürdürmelerine imkân tanımak şeklinde idi. Dolayısıyla cemiyet sosyolojik olarak aşiret-kabile hayatı safhasında idi (Halbuki Anadolu Osmanlı idaresinin kabileci yapıyı kırması sonucu bir millet şuuruna erişmişti).

İkinci olarak milliyet duygu ve düşüncesinin olmaması, insanın aklına bu kıtada Müslümanlık duygu ve düşüncesinin cari olduğu ihtimalini getirmektedir. Halbuki burada Müslümanlığın siyasi, idari, ictimai hayatta var olduğunu söylemek de mümkün değildir. Zira Müslümanlık sadece inanç pilanında ve ferdî uygulamalarda mevcuttur. Bunun haricinde her kabile Müslümanlığa tamamen aykırı olarak yekdiğerine saldırma, ayak oyunları, yalan, talan, yağma ile meşgul olmakta ve maişetini bu yolla temin etmektedir. Hulâsa burada halkın "küçük ve büyük cihaddan" haberi bile yoktu. Nitekim Enver Paşa **Damad-ı halifet'ül-müslimîn emir-i leşker-i İslâm Seyyid Enver**[59] unvanıyla mühür kazdırmasına rağmen, durumda müsbet bir değişiklik

57 Togan, *Hatıralar*, 508. s. vd.
58 Togan, *BTTYT*, 428. s.
59 Baysun, 93. s.

olmamıştır. Özetle Doğu Buharada Türkçülük ve İslâmcılık şiarlarıyla iş görmek mümkün değildi.[60]

Üçüncü bir unsur atikçi-cedidci, yani eskici-yenici kavgasıdır. Bu da cahil ve sosyolojik olarak hâlâ aşiret-kabile devrini aşamamış cemiyette halkın düşman olarak Rusları değil, cedidcileri görmesine sebebiyet vermiştir. Hal böyle olunca Tokay Sarı gibi atikçi-emirci cahillerin cedidcileri tehdit için, "cebinden cedidlerden kesip aldığı adam kulaklarını çıkarıp göstermesi" gayet normal olmaktadır.[61] Veyahut da İbrahim Lakayın Düşenbeyi muhasara ettiği vakit Rustan ziyade cedidci aramasını, Ruslara yardım etmesini, cedidcileri **olak ederek öldürmesini**[62] izaha hacet kalmamaktadır.

Şimdi hadiseye bakalım: Din ve milliyet bilinci olmayan, bir tane subayı bulunmayan, talim ve disiplin bilmeyen, askerlik fenninden hiç bir şey anlamayan, **keltek** denilen sopalarla ve oklarla savaşan bu insanlarla ne yapılabilir, bu kara güruhla nereye varılabilirdi? Tabii ki hiç bir yere varılamazdı ve varılamadı da.

Bu insanlar çağlarının dışında yaşamasaydılar, koskocaman bir devletin ordularını disipline eden, onları dünyanın en büyük ordularına galip getiren, Çanakkaleyi kazanıp Çarlık Rusyasının yıkılmasına, emperyalizmin gerilemeye başlamasına ve harbin en az iki sene uzamasına sebep olan bir harbiye nazırını, bir erkân-ı harbiye reisini, bir başkumandan vekilini (esas başkumandan padişahtı), bir halife-yi müslimin damadını 1.5 ay esarette tutup harekete sekte vururlar mıydı? Üstelik bu kişi "gözlerinden yaş akarak," "muvaffak olamazsak hiç olmazsa cesedimi burada bırakmakla Türklüğün istikbâline hizmet etmiş olurum"[63] veya "kazanırsak gazi, kazanamazsak şehid olacağız"[64] diye-

60 Togan, *BTTYT*, 428. s. vd. ile 449. s.
61 Togan, *BTTYT*, 427. s.
62 Togan, *BTTYT*, 428. s.
63 Togan, *Hatıralar*, 392 ve 457. s. ile *BTTYT*, 437. s.
64 Togan, *BTTYT*, 437. s.

rek işe girişmişti. Bu "rezalet" Müslümanlığın veya "mücahit"liğin neresine sığar?[65]

Enver Paşanın emir aleyhtarı görünmesi de aşiret desteğini kaybetmesinde ve yenilgisinde rol oynamıştır. Halbuki Mustafa Kemal "düşman elinde esir olan padişahı kurtarmak" için harbediyordu. Başka bir amil de Enver Paşanın Şarki Buharada bir kısım toprakları kendisine bırakan Rusların sulh teklifini kabul etmemesidir.[66] Gerçi Ruslar bu teklifi zaman kazanmak için yapmışlardı. Ancak böyle bir sulh halinde Enver Paşa da zaman kazanacaktı.

Şevket Süreyya Aydemir, Doğu Buharadaki Rus cephe kumandanının (bu kumandan Kamenevdir), Enver Paşanın mağlubiyetini çete-gerilla harbi değil de cephe harbi yapmasına bağladığını belirtir.[67] Bu fikir bir dereceye kadar doğrudur. Ancak çete-gerilla harbi hiç bir zaman tam netice alamayacağı gibi -nitekim alamamıştır-, yine aynı kumandanın kabul ettiği gibi, Enver Paşanın kuvvetleri muntazam bir ordu değildi ve olması da mümkün değildi (Türk Kurtuluş savaşında Çerkez Ethemin çete kuvvetleriyle nihai neticenin alınamayacağı gibi). Zira askerî harekâtın ve düzenli ordunun başarılı olması için gerekli olan sosyolojik temel mevcut değildi. Dolayısıyla bu görüş sosyolojik esastan ve lojistik realiteden mahrum, sebebi değil sonucu ifade eden bir görüştür.

Halbuki Enver Paşa Libyadaki Araplarla İtalyanlara karşı harikalar meydana getirmişti. Fakat Libya Arapları hakiki manada "cihad" gayretiyle harbediyorlardı.

Şu da dikkat çekicidir: Türkistanlılara nazaran daha kültürlü olan Müslüman Tatarların asker ve subayları, Bolşevik istilası için öncü ve

65 Togan *Hatıralar* kitabında (399. s.) "Paşanın esareti bizim için bir rezaletti" diye yazar.

66 Baysun, 94. s. vd.

67 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 2. b., Remzi k., İstanbul 1965, 276. s.

yardımcı, mühim bir rol üstlenmişlerdir.[68] Bunun sebebi dört asırlık çarlık idaresinde Tatarların dünyada görülmedik bir baskıya uğramaları idi. Tabiatiyle onlar Türk ve Müslüman halklarını çok iyi tanıyorlardı. Dil, adet ve ananeleri diğer Türklerle aynıydı. Kısaca Tatarlar Bolşeviklere bir kurtarıcı olarak yapıştılar ama yanıldıklarını anladıklarında iş işten geçmişti.

Harekâtın en üst noktasına çıktığı mayıs 1922'de Enver Paşanın etrafında, çeşitli çete reislerinin idaresinde 7 veya 9 binlik bir kuvvet vardı.[69] Lakin gayri nizami olan bu kuvvetlerle bir şey elde edilemezdi (Üç beş Osmanlı subayı tabii ki kâfi değildi). **Büyük Larousse**'un yazdığı, çevresine "30 bin kişilik düzensiz ordu" topladığı ifadesi yanlıştır.[70]

Şunu da belirtelim ki Enver Paşaya Rusya Merkez İcra Komitesi tarafından "halk temsilcisi" sıfatı verilmişti. Enver Paşa 11 nisan 1922'de bu sıfatını iade etmiştir.[71]

6.1. Afganistanın yardımı

Enver Paşa, harekâtı esnasında sadece Afganistandan sınırlı bir asker ve mühimmat yardımı almıştır. Afgan hükümdarı Amanullah Han süt biraderi Ahmed Hanı murahhas-ı mahsus (özel temsilci) sıfatıyla Enver Paşaya göndermişti. Amanullah Han, 27 deve askerî elbi-

68 Hayit, *TRİÇA*, 290. s. vd.

69 Togan 7.000 (*BTTYT*, 442. s.), Baysun 9.000 rakamını verir. *Büyük Larousse* (Enver Paşa maddesi)'un yazdığı "35 bin kişilik ordu kurdu" ifadesi katiyetle yanlıştır. Aynı şekilde Hayit de 20.000 rakamını telaffuz eder (*Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi*, TDV y., Ankara 1997, 204. s.). Hayitin rakamı doğru olsa bile bu kuvvetlerle bir yere varılamayacağı aşikârdı. Zira kaydettiğimiz gibi bunlar oraya buraya dağılmış, başına buyruk, gayri nizami, eğitimsiz kişilerdi. Hayitin eseri bundan böyle *BTMMT* kısaltmasıyla verilecektir.

70 *Büyük Larousse*, Enver Paşa maddesi, 6. c., 3.736. s.

71 Hayit, *BTMMT*, 216. s. ve *TRİÇA*, 282. s.

se, kılıç, İngiliz zabitan tabancası, dört deve yükü de İran rupyesi (gümüş para) yollamıştı.[72]

Amanullah Han mühimmat ve subaylarla beraber Efdaleddin Han kumandasında 260 silahlı askeri de yardım için göndermişti.[73]

3 Hindistanlı şahıs da Osmanlı subayı Nafi Beyin idare ettiği Dihnevdeki fişek ve bomba imalathanesinde çalışıyordu.[74]

Kâfirun karargâhındaki mühimmat işlerini de iaşe işleriyle beraber yine Osmanlı subayı Halil Bey idare ediyordu.[75]

Hind Müslümanlarının bir tıbbi yardım heyeti gönderdikleri de kayıtlarda mevcuttur.[76]

7. Zeki Velidi Togana göre Enver Paşanın başarısız olmasının sebepleri

Togan, Enver Paşa harekâtının başarılı olamamasını doğrudan etkileyen şu amilleri kaydeder:

1. Paşanın Lakay İbrahim tarafından 1.5 ay esir tutulması.
2. Buhara civarında Rus harbiye mekteplerinde tahsil görmüş Başkurt subaylarının emirciler tarafından öldürülmesi. Bunların çoğu ziyafete çağrılıp hile ile öldürülmüşlerdi. Başkurtlar gerçekten de her fırsatta Rusyaya isyan etmiş cesur bir kavimdir.
3. Polonya cephesindeki savaşların Bolşeviklerin lehine dönmesi ve Rusların Şarki Buharaya kuvvet göndermeye imkân bulmaları.[77]

---

72 Baysun, 84. s.

73 Baysun, 89-90. s.

74 Baysun, 84. s.

75 Baysun, 91. s.

76 "Enver Paşanın şehadeti", **Yeni Türkistan**, 5. yıl, şubat 1931, 32. sayı, 5. s.

77 Togan, *Hatıralar*, 405. s. vd. Başkurt subaylarının katli için ayrıca bakınız Togan, *BTTYT*, 448. s. vd.

Toganın saydığı amiller içerisinde en önemlisi Enver Paşanın Lakay İbrahim tarafından 1 aralık 1921-15 ocak 1922 tarihleri arasında 1.5 ay esir tutulmasıdır.[78]

Zeki Velidi, Buharada Enver Paşayla görüştüğü zaman ona burada başarılı olmasının zor olduğunu belirten 14 maddelik bir rapor vermiş, paşanın Afganistana geçmesini, orada daha faydalı olacağını söylemiştir.[79] Zeki Velidinin teşebbüsleri her ne kadar bazı tarihçiler tarafından tenkit edilmekteyse de,[80] hadiseler Zeki Velidinin tahlil ve görüşlerinin doğru çıktığını ve onun kurmay zekâsına sahip olduğunu göstermiştir.

Zeki Velidi daha Başkurdistanda iken Ekim devriminden hemen sonra 16 (29) kasım 1917'de Başkurdistanın muhtariyetini ilan etmiş, Lenin ve Stalinle boğuşmaya başlamıştı (Ekim devrimi 25 ekim 1917'de, bugünkü takvimle 7 kasım 1917'de olmuştu). Nihayet Bolşeviklerin esas niyetini en erken anlayanlardan biri olmuş ve faaliyetlerini Türkistana kaydırmıştı.

78 Togan, *BTTYT*, 438. s.

79 Togan, *Hatıralar*, 387-389. s. ve *BTTYT*, 435. s.

80 Hayit, *BTMMT*, 198 ve 205. s.

AZERBAYCANDA VE TÜRKİSTANDA ENVER PAŞAYA HASREDİLEN MARŞ, TÜRKÜ VE ŞEHADETİNE YAZILAN AĞITLAR[1]

1. Azerbaycanda

1.1. Marşlar

Enver Paşa iktidardayken Anadolu ve Azerbaycanda ona bir çok türkü ve şiirler yazılmıştı. Bilhassa 1. Cihan harbi sırasında yazılan şu marş, Azerbaycan dahil Kafkasyada çok meşhur olmuştu:

Hoş gelişleri ola kahraman Enver Paşa
Emreyle askere Kafkas dağını aşa
Arş, arş, arş; ileri, ileri
Marş, marş, marş; ileri, ileri
Dönmez geri Türkün askeri.

Cephede mitralyöz ayna kimin parlıyor
Kafkasya Türkleri bayrak açmış bekliyor
Arş, arş, arş; ileri, ileri
Marş, marş, marş; ileri, ileri
Dönmez geri Türkün askeri.[2]

1 Bu bölüm Enver Paşanın mezarının Türkiyeye getirilmesi münasebetiyle yazılan ve **Türk Diplomatik** dergisinin temmuz-ağustos 1996 tarihli 19-20. sayısında yayımlanan yazının ilavesi olarak yayımlanmıştı. Buraya alınırken bazı eklerde bulunulmuştur.

2 İsmail Kayabalı-Cemender Aslanoğlu, "Orta Asya Türklerinin Tarihî ve Çağdaş Durumu", **Azerbaycan**, 1977, 224. sayı, 92. s.

Marşın ikinci kıtasının birinci mısrasındaki *kimin* kelimesi gibi manasındadır. Bu marş daha sonra değiştirilmiş, Enver Paşa yerine Mustafa Kemal Paşa, Kafkasya yerine de Türkistan konularak söylenmiştir (Radyolarımızda hâlâ söylenmektedir).

1.2. Memmed Aslanın ağıdı

Azerbaycanda günümüzde de Enver Paşa hakkında şiirler yazılmaktadır. Mesela şair Memmed Aslan, 20 ocak 1990 Bakü katliamı esnasında yazdığı *Ağla Karanfil Ağla* isimli 42 kıtalık uzun mersiyesinin 12, 13 ve 14. kıtalarında Kâzım Karabekire, Enver Paşaya ve Nuri Paşaya şöyle hitap eder:

Getmeye yerim mi var?
Adil mi, Kerim mi var?
Karabekirim mi var?
Ağla karanfil ağla!

Yol direndi yohuşa
Gelmez mi Enver Paşa
Bu derdi çahsın daşa
Ağla karanfil ağla!

Kanımızı ne çekdi,
Ömür kuru çiçekdi[r]
Nuri Paşa gecikdi
Ağla karanfil ağla!

2. Türkistanda

2.1. Türküler

Enver Paşa Türkistan Kurtuluş mücahedesini yürütürken Türkistanda da ona bir çok türkü, şiir, yakılmış ve yazılmıştır. Türkistanda yakılan türkülerden birisi şöyledir:

Tahta köprü bitti mi?
Asker balalar geçti mi?
Asker balalar nalesi
Paşamizge yetti mi?

Aman aman aman aman
Şehrimizge darulaman.

Hisar barib yataylik
Bolşevikni ataylik
Bolşeviknin göştini
Kargalarge sataylik

Aman aman aman aman
Şehrimizge darulaman.

[**bala:** Yavru, çocuk, delikanlı, genç. **şehrimizge:** Şehrimize. **darulaman:** Emniyet. **barıb:** Varıp. **yataylik:** Yatıyoruz. **ataylik:** Atıyoruz. **göştini:** Etini].

Abdullah Recep Baysun bu türkünün 15 mayıs 1922'de Enver Paşanın emrindeki kumandanlar olan Danyal, Böri Bey ve Afganlı Efdaleddin Hanlarla Baysun şehri üzerine hücum etmesinden ve Ruslara ağır zayiat verdirmesinden sonra karargâha dönüşte okunduğunu kaydeder.[3]

Baysun, karargâha muzafferane dönülürken paşanın Berlindeki eşinden mektup aldığını ve her iki sevinçten dolayı gözlerinin yaşardığını belirtir (Muhtemelen başka türkü ve marşlar da vardır).

3 Baysun, 98 ve 99. s.

2. 2. Ağıtlar (mersiyeler)

Enver Paşanın 4 ağustos 1922'de şehit oluşu Türkistan halkında ve aydınlarında derin üzüntülere yol açtı. Hakkında bir çok ağıt yazıldı. Biz aşağıda elimizde mevcut olan ikisini veriyoruz:

2. 2. 1. Çolpanın ağıdı

Ağıtların birincisi Özbekistanlı ünlü şair Süleyman oğlu Abdülhamid Çolpana aittir. Çolpan ülkemizde de tanınan milliyetçi bir şair ve yazardır. 1897'de Andicanda doğmuş, 4 ekim 1938'de Taşkentte şehit edilmiştir. Şiirlerinin bütünü çok uzun bir aradan sonra ülkemizde de yayımlanmıştır.[4]

Çolpanın ağıdı *Belcivan* adını taşır ve Türkiyede ilk olarak Zeki Velidi Toganın *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* isimli eserde neşredilmiştir.[5] O zaman Sovyetlerden haber alınamadığı için şairin ismi verilmemiştir (Halbuki bu sırada Çolpan şehit edilmişti. Fakat bunu bilmek tabii ki mümkün değildi). Nitekim Baymirza Hayit şiirin Çolpana ait olduğu yazmıştır.[6]

Şiir daha sonra Hüseyin Özbayın eserinin 528. sayfasında tekrar neşredilmiştir.

BELCİVAN

Feryadım dünyanın barlığın boğsun
Ümidnin en songı iplerin üzsün.

Gazabdan titregen yaş bir yigitnin
Taşdan sinesige oklar ornaşmış

4 Hüseyin Özbay, *Çolpanın Şiirleri*, TKAE y., Ankara 1993, 538. s.

5 Togan, *BTTYT*, 454. s. Kitabın ilk baskısı 1942'dedir. 1944'teki Irkçılık-Turancılık davası dolayısıyla piyasaya ancak 1947'de çıkarılabilmiştir.

6 Baymirza Hayit, *TRİÇA*, 284. s.

Tağlarda erk uçun yürgen keyiknin
Kara közlerige matemler kirmiş!

Deryalar, tolkunlar titretgen bir er
Zerbeler kahrıdan yıkılmış, talmış
Kurtuluş yıldızı yoklıkka kirmiş
Senin son canını yavların almış.

Marmara boyları, Edirne yolı
Çatalca kenligi, Bogaz tarlığı
Karpat belendigi, Trablus çöli
Gözel Selaniknin şirin bağları.

Şehidler yüzige tamguçı nurlar
Kanlar yığlatdı bizni bu haber.

Berlin köçeleri yigitnin birin
Toptolug gulbeler koynıga aldı
Tiflis havaları bir necat erin
Kara kanga boyap yerlerge saldı.

Tarihnin rengini köp kanlar bilen
Karayıtkan, toldurgan bırak Belcivan
En songı ümidni kanga boyagan
Ah kanday uğursuz zamanlar kelgen

Feryadım dünyanıı boğup öldürsün
Kapkara bahtımga şeytanlar külsün!

Çolpan

[**barlığın:** Varlığın. **songı:** Son. **üzsün:** Koparsın. **ornaşmış:** Dolmuş. **erk:** Hürriyet. **tolkunlar:** Dalgalar. **zerbeler:** Darbeler. **talmış:** Kalmış. **yoklıkka:** Yokluğa. **yavların:** Düşmanların. **kenligi:** Ovalığı. **tarlığı:** Geçidi. **belendigi:** Tepeleri. **yüzige:** Yüzüne. **tamguçı:** Damlayan. **köçeleri:** Sokakları (Talat Paşanın Berlinde Ermenilerce şehit edilmesi kastediliyor). **gulbeler:** Akıntılar (Özbay kitabında elbeler şeklinde yazmış ve karşılığını boş bırakmıştır. Togan gulbeler yazmış ve akıntılar anlamını vermiştir). **boyap:** Boyayıp (Cemal Paşanın Tifliste öldürülmesinden bahsediyor). **köp:** Çok. **karayıtkan:** Boyayan. **toldurgan:** Dolduran. **kanday:** Nasıl. **kelgen:** Gelmiş].

2.2.2. Osman Hoca (Kocaoğlu)'nın Türkçe ağıdı

Ağıtların ikincisi Buhara cumhurreisi Osman Hoca (Türkistanda Hocaoğlu, Türkiyede Kocaoğlu) tarafından yazılan Türkçe bir şiirdir. Kocaoğlu Buhara cumhurbaşkanı ve Türkbilimci Timur Kocaoğlunun babasıdır. Cumhurreisliği sırasında Anadoludaki Kurtuluş hareketine yardım etmiş, fakat maalesef bu yardımın üzerine komünist Ruslar (Lenin) konmuştur. Rusların idareyi ele almasından sonra Türkiyeye gelmiş ve burada rahmete kavuşmuştur. Şiir Baysunun eserinde mevcuttur.[7] Baysun aynı yerde daha bir çok mersiye yazıldığını belirtmektedir.

İNTİKAM AL... İNTİKAM

Türk balesi Oruslardan köp sıkıldı
Er kırıldı, kız ezildi, yurt yıkıldı
Hamiyetlik Enver Paşa onu surap
Kelip azad etmek için şehid boldu
İntikam al... İntikam!

Vatan uçun bizimkiler can biralar
Millet uçun düşmanlardan öç alalar
Bugün Çingiz evladları at oynatıp
Belde kılıç, omuzlarda beşatarlar
İntikam al... İntikam!

Türkistandan Oruslarnı haydab kovup
Sahibkıran Timur bekni şad edeler
Balelerge mekteb açıp talim berip
Uluğ Beknin tarihini yad edeler
İntikam al... İntikam!

Türklik kanı tamarlarda bugün kaynar
Erte çıkıp Türkistanda bayrak açar
Butun dunya sözimizge kulak salar
Ner bir devlet kelip bizden elçi sorar
İntikam al... İntikam!

Ogun demek Türk balası rahat durar
Barça millet necat tabıp yüzü küler
Türk balası kurtulmasa tinç oturmaz
Yer yüzide tanılmasa uruş turmaz
İntikam al... İntikam!

[**balesi:** Balası, yavrusu. **Oruslardan:** Ruslardan. **köp:** Çok. **boldu:** Oldu. **biralar:** Vereler. **Beşatarlar:** Beş kurşun atan tüfekler. **Sahibkıran:** Başarılı ve muzaffer padişah ve kumandanlara verilen bir sıfat (unvan)'dır. Ayrıca Zühre (Çolpan, Venüs) ile Müşteri (Jüpiter) gezegenlerinin birleşmelerine de denir ve bu durum uğurlu sayılır. **bekni:** Beyi. **be-**

rip: Verip. **erte:** Yarın. **barça:** Bütün. **necat:** Kurtuluş. **tinç:** Rahat. **uruş:** Vuruşma, savaş].

2.2.3. Osman Hocanın Farsça ağıdı[8]

TARİH-İ ŞEHADET-İ ENVER PAŞA

Döş berhast yeki gulgule-yi cemi azim
Merdü zen girye künan çak-i giriban dünim.

Pes devidem ki şevem muttali ez keyfiyyeti hal
Pireki dide der endişe-yi mahzun çü yetim.

Güftemi piri hiredmend Bigü Hadise çist
Güftdi Enveri dindar beyek vazi halim.

Kerde kurbaniyu ve meşgul mübarek bazi
Bud nagah biyaverd deran cami azim.

Ezkemin hamle beyakbare heman düşman-i din
Der cevab anşehi dindar keşid tigi cesim.

Küşt çendanki teni çend ezan düşmenha
Bakı ezbim hemihast şeved zud teslim.

Pestiyi talii mainki kazara tiri
Hord ber sineyi an eşhedü Billahilazim.

Dad can ezseri ihlas teni kurbaneş
Aşri zilhicce bü peyvest begufran Rahim.

8 Baysun, 115. s.

2.2.4. Yaş Türkistan mecmuasında yayımlanan ağıt

Bu ağıt ilk sayısı 1929'un aralık ayında Pariste çıkan **Yaş Türkistan** dergisinin fivral (şubat)-mart 1930 tarihli 3-4 nolu sayısının 41-42. sayfalarında yayımlanmıştır. Şairinin adı belli değildir. Şiir derginin şu açıklamasından sonra yayımlanmıştır:

"15 zilhicce 1340 hicri [9 ağustos 1922 miladi] yılı Garm şehride bir mücahid tamamdan [tarafından] kalamga alıngan tübendegi [aşağıdaki] mersiyeni edebî kıymetige karamasdan [bakmadan], Türkistan kurtulışı yolıda şehid tüşken büyük kahraman Enver Paşaga atalub yazılganı üçüñne basamaz [basıyoruz].

Ketdi dünyadan o kün ol gazi Enver kaydadır
Yığlamay naylay birader-i sahibkıran halin körüb.

Köz yumub açgunça kaldım bu felekniñ destide
Ol mübarek cismi kaldı Belcivanıda solub.

Ruz-i şenbe saat onda bir haber keldi, biliñ
Dediler, keltirdiler cismi mübarekni bulub.

Bardık ol an cümle askerler bilen feryadlaşıb
Cümle İslâm yığlaşıb keldi, o kün sahra tolub.

Defn kıldılar mübarekni Çegen kışlağıda
Olturub cümle mücahid Fatiha sure okub.

Ketdik ölgün neçe askerler bilen Garm şehrige
Neçe bekler keldiler sahibkıranı yad etüb.

Mim. Nun. Sin yığlagıl her bir zaman feryad etüb
Şayed Allah mağfiret kılgay günahıñ rahm etüb.

[**kaydadır:** Nerdedir? **yığlamay:** Ağlamıyor. **naylay:** Sızlıyor. **Sahibkıran:** Her zaman başarı kazanan, muzaffer. **destide:** Elinde. **ruz-i şenbe:** Cumartesi günü. **keldi:** Geldi. **keltirdiler:** Getirdiler. **bardık:** Vardık. **olturub:** Oturup. **Garm şehrige:** Garm şehrine, yani Karatekin bölgesinin vilayet merkezine].

Not: Ketdi, keldi, dediler, keltir, ket, neçe, bekler, keldiler, etüb kelimelerin e'leri kapalı e iledir. Çünkü Arap alfabesinde **i (y)** ile yazılmışlardır.[9]

9 Bu şiir **Türk Edebiyatı** dergisinin temmuz 1999 tarihli 309. sayısında Emel Aşa tarafından yayımlanmıştır.

MUHİDDİN BEYİN HAYATI VE ESERİ

1. Hayatı

Muhiddin Bey, Bartınlı bir ihtiyat zabiti (yedek subay, asteğmen)'dir. Aydemirin Muhiddin Beyden topçu yüzbaşısı olarak bahsetmesi yanlıştır.[10] Zira Muhiddin Beyin hatıraları **Vakit** gazetesinde tefrika edilirken kendisinden yüzbaşı olarak söz edilmiş,[11] fakat bu yanlış müteakip tefrikada tashih edilip ihtiyat zabiti olduğu belirtilmiştir.[12]

Muhiddin Bey, harp sırasında Nuri Paşanın yaverliğini yapmış, sonra Halil Paşaya intisap etmiştir.[13] Tefrikasındaki ifadesine göre Bekirağa Bölüğünde tutuklu iken Enver Paşanın amcası Halil Paşa, İttihat ve Terakki merkez-i umumi azası Küçük Talat (Muşkara) Beyle beraber kaçan "üç firariden biri"dir (Nöbetçi subayı Şakir Bey de firar edenlerdendi).[14]

Oradan adı geçenlerle Sivas, Nahçıvan yoluyla Bakûye gitmiş; Karabağ, Moskova, Batum, Tuapse arasında mekik dokumuştur. Türkistan seferine Enver Paşanın yaveri olarak katılmıştır. Daha sonra Şarki Buharada iken Enver Paşa tarafından murahhas-ı mahsus (özel temsilci)[15]

10 Aydemir, 3. c., 589. s.

11 **Vakit**, 24 t.s. (kasım) 1339-1923. Tefrika sonunda.

12 **Vakit**, 25 t.s. (kasım) 1339-1923. Tefrika sonunda.

13 Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 589. s.

14 Hasene Ilgaz, "Kurtuluş savaşına hazırlık. İstanbuldaki çalışmalar, hücum taburu", **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, şubat 1981, 2 (194). sayı, 25. s.

15 Baysun, 77. s. Togan, *BTTYT*, 440. s.

sıfatıyla Afganistana gönderilmiştir.[16] Paşanın ölümünü orada haber almış, iki arkadaşıyla beraber paşanın çamaşırlarını İstanbuldaki ailesine vermek üzere teslim almıştır. Beş buçuk aylık bir yolculuktan sonra İstanbula ulaşmıştır.[17]

Dönüşünde Enver Paşanın başından geçenleri bir rapor halinde hükümete sunduğu gibi,[18] Kâzım Karabekire de 1339 (1923)'da hadiseleri özetleyen bir rapor takdim etmiştir.[19] Daha sonra yayınladığı hatıraları da bu raporlara istinat etmiş olmalıdır. Ancak Muhiddin Bey, 14 şubat 1922'de Düşenbenin alınması sırasında paşa tarafından Afganistana gönderildiği için kendisinin şahit olmadığı hadiselerde Enver Paşa harekâtını "nefes nefese takib eden" hemşehrisi Bartınlı Halil Efendinin raporlarına ve Enver Paşanın **Liva'ül-İslâm**da neşrettiği yazılarına dayandığını eserinde kaydetmiştir.[20] Bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur.

2. Eseri

Muhiddin Beyin Toganın eserinden öğrendiğimiz ve o güne ışık tutması amacıyla Latin harflerine aktardığımız hatıraları,[21] **Bekirağa Bölüğünden Türkistana** ismiyle **Vakit** gazetesinde 12 teşrin-i sani (kasım) 1923-23 kânun-i evvel (aralık) 1923 tarihleri arasında tefrika edilmiştir. Tefrika "Şarkın istiklâl ve teceddüd mücadelesinden safhalar, üç firarinin biri olan Muhiddin Bey Sivastan Kafkasyaya geçmek-

16 Enver Paşa bir mektubunda Muhiddin Beyin 20 aralık 1921'de Afganistana gideceğini yazmıştır (Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 624. s.). Fakat Muhiddin Bey hatıralarında 14 şubat 1922 sıralarında Afganistan hudutlarını geçtiğini kaydetmiştir (Bu kitabın 159. sayfasına bakınız).

17 Baysun, 113. s. Ayrıca bu kitabın 97. sayfasına bakınız.

18 Togan, *Hatıralar*, 396. s.

19 Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 343-346. s.

20 Bu kitabın 97. sayfasına bakınız.

21 Togan, *BTTYT*, 437. s. vd. ve *Hatıralar*, 395. s.

le başlayan hayatı hikâye ediyor, şarkın uyanmasında Türkün payı, Muhiddin Bey dört buçuk senelik hayat-ı mücahedelerini nakle devam ediyor, Muhiddin Beyin naklettiği dört buçuk senelik bir hayat-ı mücahede, Muhiddin Beyin naklettiği bir hayat-ı mücahede" gibi ibarelerle takdim edilmiştir.

3. Bekirağa Bölüğü

Bekirağa Bölüğü, Beyazıttaki harbiye nezareti veya daire-yi umur-i askerîye (şimdi İstanbul üniversitesi hukuk fakültesi) binasının kuzeydoğusundaki askerî tevkifhaneye verilen isimdir. Burası tevkifhane olmadan evvel hassa müşiriyeti dairesi idi.[22]

2. Meşrutiyete kadar burada Bekir Ağa isminde bir zabit müdürlük yaptığı için bu isimle anılmıştır. 1908'den sonra siyasi mahkûmlara tahsis edilmiş, mütarekeden sonra İttihat ve Terakki erkânı buraya hapsedilmiştir.

Bina 1950'li yıllarda tadilat geçirmiş ve bir müddet tıp fakültesi morfoloji binası (laboratuvarlar vs.) olarak kullanılmıştır.[23] Bugün (2000 senesinde) İstanbul üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi olarak kullanılmaktadır.

4. Eserin ehemmiyeti

Muhiddin Beyin eserinin ehemmiyeti, tarihî cihetinin ağır basmasında ve belgesel bir nitelik arzetmesindedir. Tefrikada 18 resim (birisi Enver Paşanın el yazısıdır) ve 26 belgeye yer verilmiştir. Tabiatiyle hatıra ve seyahat vasfı da bulunmaktadır. Fakat esas önemi tarihi birinci elden ve vesikalarla aydınlatmasındadır.

22 Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 9. s.

23 Kâmil Kepecioğlu, *Tarih Lügati*, 21. Yüzyıl y., Ankara 2000, 46. s. *Meydan Larousse*, "Bekirağa Bölüğü" maddesi, 3. c., 1460. s. *İstanbul Ansiklopedisi*, "Bekirağa Bölüğü" maddesi, 2. c., İstanbul 1994.

Enver Paşanın **Liva'ül-İslâmda Elif** kısaltmasıyla yer alan bir kaç makalesi, Muhiddin Bey tarafından bu eserde kullanılmıştır. Eserde Enver Paşanın tam olarak kullanılan makaleleri şunlardır:

"Mühimm Bir Mektub, Biricik Yol, Kendimizi Bilelim, İngiltere ve Yeni Türkiye, Dikkat Edelim Aldanmayalım, 3. Enternasyonaldeki Nutuk."

Eserde *Sin* imzalı *Rusya İslâmlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı* isimli makale de paşayla alakalı olup tam olarak verilmiştir.

Kitapta **Liva'ül-İslâm**da yayınlanan şu makaleler de büyük kısmıyla neşredilmiştir:

"Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilası, İzah-ı Hakikat."

5. Eserin dili

Devrine göre sade sayılabilir. Ancak Muhiddin Bey yabancı tamlamalardan tamamiyle kurtulmuş değildir. Hatırat çetrefil bir üslupla kaleme alınmıştır.

Eserde **çâk etmek** (kırılmak, yarılmak), **işletmek** (çalıştırmak), **kavuşmak** (raslamak), **nurlu** (aydın, münevver), **savaşmak** (uğraşmak, çalışmak), **yalaza** (alev) gibi Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimeler geçmektedir.

Ayrıca **ayatkadem?** (siyasi memur), **çekmen** (Asyada kullanılan bir tür palto ve bu paltonun yapıldığı kumaş; Kaşgar, el tezgâhlarında dokunan bu kumaş ve palto ile ünlüdür), **damolla** (büyük molla), **derya** (nehir), **emir-i leşker** (asker başı, başbuğ), **erk** (şehir merkezinde emir veya hükümdarın oturduğu saray ve mahal, iç kale), **hücum kılmak** (hücum etmek), **işabaşı** (emirin verdiği bir rütbe), **kurgan** (hükümet konağı) **kılmayacağız** (yapmayacağız), **konakçı müfrezesi** (haberci müfrezesi?), **keltek** (çomak, sopa), **könder** (?), **gönlümüz dolunca** (içimiz rahat edince), **maslahat** (müşavere), **maslahat kılmak**

(müşavere etmek), **merdüm** (adam, insan), **merdüm-i bi-baş** (başsız insanlar), **oğurlamak** (çalmak), **olak çapma** (folklorik bir oyun), **şıkağulbaşı** (teşrifatçıbaşı?), **talayıp** (talanlayıp), **yahşı** (iyi, güzel), **yoldaş** gibi Türkistan Türk lehçelerine ait kelime ve deyimler de kullanılmıştır.

Kitapta **dekabr** (Rusça aralık ayı), **komiser** (Rusça bakan), **milis**, **milisa** veya **milisya**, **malarya** (sıtma), **mızıka**, **mujik** (Rus köylüsü), **pülemyot** (Rusça makineli tüfek), **şümendüfer** (Fransızca demir yolu) gibi çoğu Rusça ve Fransızca olan yabancı kelimeler de mevcuttur.

6. Eserin imlası

6. 1. Çift imlayla yazılan kelimeler

Bazan **Balşevik** çoğunlukla **Bolşevik**, bazan **kardaş** çoğunlukla **kardeş**, bazan **karşı** çoğunlukla **karşu**, bazan **milis** veya **milisa**, çoğunlukla **milisya**, bazan **savyet**, çoğunlukla **sovyet**, bazan **Çilligöl**, çoğunlukla **Cilligöl**, bazan **tüfek**, çoğunlukla **tüfenk**, bazan **Türkiye**, çoğunlukla **Türkiya**, bazan **urmak**, çoğunlukla **vurmak** gibi.

Bunlardan **Balşevik**, **Cilligöl**, **karşu**, **savyet**, **Türkiya**, **urmak** kelimeleri **Bolşevik**, **Çilligöl**, **karşı**, **sovyet**, **Türkiye**, **vurmak** şeklinde yazılmış, diğerlerinin ikili ve üçlü yazımı korunmuştur.

İki imlayla yazılan **-mağa**, **-maya** ve **-mağla**, **-makla** ekleri günümüzdeki gibi **-maya** ve **-makla** şeklinde verilmiştir.

6. 2. Bugünkü imlamızdan farklı, lakin tek imlayla yazılan kelimeler

altun, **cebehane**, **ceneral**, **cuma ertesi**, **çenber**, **dağmonla**, **faide**, **fişenk**, **heman** (hemen, o), **içün** (bazan **halâsıyçün** şeklinde bitişik), **ilerilemek**, **kapu**, **kılağuz**, **kilisa**, **kilometro**, **mutbah**, **pazar ertesi**, **terceman**, **yigirmi** (yirmi) gibi.

Fişenk, **mutbah**, **terceman** ve bazan **için** hariç, bu kelimeler günümüzdeki imlayla verilmiştir.

Eserde **-üp** şeklinde yer alan ek de bugünkü gibi **-ip** şeklinde yazılmıştır.

7. Bizim neşrimiz

1. Eser yayına hazırlanırken hiç bir değişiklik yapılmamış, bilinmeyen kelimeler köşeli parantez içinde verilmiştir. Dolayısıyla köşeli parantezler tamamiyle bize, parantezler yazara aittir.
2. Gerekli açıklamalar ŞN (şerhedenin notu) rumuzuyla dipnotlar halinde kaydedilmiştir.
3. Kolaylık olması bakımından vesikalar numaralandırılmıştır (26 vesika).
4. Resimler de numaralandırılmıştır (Birisi Enver Paşanın el yazısının sureti olmak üzere toplam 18 resim). Ayrıca tarafımızdan 4 resim ilave edilmiştir.
5. Esas metin bugünkü imlamızla, belgeler harf çevrimi (tıranslitерasyon) metoduyla verilmiştir.[24]

24 Türkbilimci Semih Tezcan tıransliterasyona **çevriharf**, tıranskıripsiyona **çevriyazı** terimlerini teklif etmişse de bizim teklifimiz daha uygundur (Semih Tezcan, "Tanıtmalar", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976**, 239. s.). Zira **çevriyazı** veya **çevrimyazı** bugün **harf çevrimi**, diğer adıyla **tıransliterasyon** yerine kullanılmaktadır. Üstelik **çevri harf** ve **çevri yazı** tamlamaları Türkçenin yapısına ters tamlamalardır. **Tıranskıripsiyon** için en uygun terim de **ses çevrimi** olmalıdır. Zira işin aslı sesleri belirtmeye dayanmaktadır.

BEKİRAĞA BÖLÜĞÜNDEN TÜRKİSTANA

Halil Paşa hazretlerine tevdi olunan vazife-yi mühimme dolayısıyla kendisiyle birlikte Sivastan Kafkasyaya mütevecciih olarak hareket ettik.[1] Talat Bey de beraberdi. Sivastan hareketimizin ikinci ayı nihayet bulduğu bir zamanda Nahçıva-

1 Halil Paşaya verilen "vazife-yi mühimme" doğudaki Ermeni tehlikesini bertaraf etmek, Sovyetlerle temasa geçmek ve onların Anadolu harekâtına silah ve paraca yardımlarını sağlamaktı (Halil Paşa, *İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, 2. b., Kamer y., İstanbul 1997, 304. s. Ayrıca bak. Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 520 ve 547. s. Halil Paşanın eseri bundan böyle *İTCBS* kısaltmasıyla geçecektir). Mütarekeden sonra İngilizlerce tutuklanıp Bekirağa Bölüğüne hapsedilmiş, buradan 9 ağustos 1335 (1919)'da firar etmiştir. Aynı gece yeğeni Nuri Paşa da Batumdaki Ardahan kışlasından bir Azerbaycanlı tarafından kaçırılmıştır (Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 9. s.).

Kâzım Karabekir, Halil Paşanın Azerbaycan hükümeti nezdine gitmek istediğini ve bunu Sivasta görüştüğü Mustafa Kemal Paşaya kabul ettirdiğini yazar. Karabekir, Halil Paşayı Çerkez kıyafetinde 23 eylül 1919'da Erzurumdan Nahçıvana göndermiştir (Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 10 ve 14. s. Aynı yazar, *İstiklâl Harbimiz*, 286. s.). Aşağıda anlatılacağı üzere Azerbaycana yönelik Ermeni taarruzları Halil Paşa tarafından bertaraf edilmiştir.

Halil Paşa (soyadı Kut, İstanbul 1882-aynı yer 1957), Enver Paşanın kendisinden küçük amcasıdır. 1. Dünya savaşının kumanda ve savaş kabiliyeti olan generallerinden biri idi. 1915'te **Halil Bey Kuvve-yi Seyyaresiyle** Batı İranı işgal etmiş, Rusların Vanı işgali üzerine Bitlis savunmasına katılmıştır. 1916'da Kut'ül-Amarede İngiliz ordusunu kuşatmış, Lawrens'in iki milyon sterlinlik rüşvet teklifini reddetmiş. İngiliz ordusunu, kumandanları Townshend'le birlikte esir etmiştir. İngilizler bu harpte 40 binden fazla ölü ve esir vermişlerdir. Bu, İngiltere ve İngiliz ordusunun tarihindeki en büyük hezimettir (Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 186. s.). 1917'de Şark Orduları kumandanı olmuş, 15 eylül 1918'de Azerbaycanı ve Baküyü kurtarmıştır (ŞN).

na vasıl olduk. Nahçıvanda Halil Bey isminde Kafkas kaymakamı [yarbayı] rütbesini haiz, bizim ordumuzun bir yüzbaşısı vardır ki, oraların Müslüman sekenesini [ahalisini] imhaya uğraşan Ermeniler karşısında başlı başına bir kuvvet oluyordu. Bizim oraya muvasalatımız [varışımız] tabiatiyle bu kahraman arkadaşı takviye oldu ve bir ay geçmeden yurdundan uzaklaşan zavallı Müslümanların müsterih bir surette yerlerine dönmesini intac eden [neticelendiren] bir hareket, muvaffakıyet kazanıldı. İşittiğim sahih [doğru] ise bu kahraman arkadaş bugün İstanbuldadır ve Kocamustafapaşa şubesinde ahz-ı asker [askere alma] kalem reisidir. Hatırasını bilvesile ta'ziz etmeyi [şerefle anmayı] vazife bilirim.[2]

Nahçıvandan Baküye

Bizim hedefimiz Nahçıvan değildi. Vazifemizin karargâhı Baküde idi diyebilirim. Bunun için Nahçıvandan yapılan muhabereler neticelendi ve bize o zaman Karabağ valisi Hüsrev Sultanof tarafından 45 kişilik bir süvari müfrezesi ilhak edildi.[3]

2 6. Ordu subaylarından olan bu Halil Bey (Halil Paşa, *İTCBS*, 317. s.), Nahçıvana Erzurumdaki 15. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir tarafından gönderilmişti (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 313. s. vd.). Halil Bey Nahçıvanda bir kızla evlenmiş, Nahçıvan halkının Ermenilere karşı müdafaasını uhdesine almıştı. 20 temmuz 1919'da Şolkon'un 9 bin kişilik kuvvetlerini 600 kişilik kuvvetiyle durdurmuştu. Halil Paşa Irak Cephesinden tanıdığı Halil Beyin evinde bir ay misafir kalmış, bu süre içerisinde onun emrindeki askerlerin ve zabitlerin talimleriyle uğraşmıştır (Halil Paşa, *İTCBS*, 317. s.). (ŞN).

3 Hüseyin Baykaraya göre Halil Paşa Aras kıyısındaki Dündarlı köyünde kalmıştır. Yanında Küçük Talat, Bartınlı mülazım (teğmen) Muhiddin Turgut, Bartınlı Ali Çavuş vardı. Gurup, Karabağ valisinin Şuşaya celbedilmelerini istemesi üzerine Şuşaya nakledilmiştir (Hüseyin Baykara, "Gazi Mustafa Kemal Paşanın Azerbaycanın istiklaline verdiği önem", **Türk Kültürü**, kasım 1967, 61. sayı, 40. s.

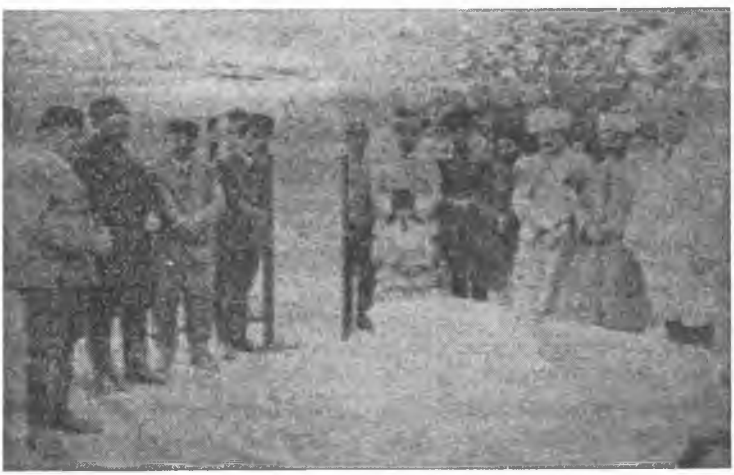
Bununla kendi yolumuzu kendimiz temin etmiş oluyorduk. Binaenaleyh bir ay kadar sonra Nahçıvandan İranın Karadağını geçerek Aras vadisini takip ve oradan Zengilan yoluna dökülerek Şuşaya ve ba'dehû Baküye girdik.

Azerbaycan kuvvetlerinin tensiki [düzenlenmesi] teşebbüsleri

Baküde ikametimize Kafkas Azerbaycan[ı] hükümeti tarafından bir ev tahsis edilmişti. Muvasalatımız akabinde Anadoluda asarı [eserleri] görülmeye başlayan milli mukavemete Türkiye hududu haricinde kalan Türkleri teşrik [katma] yolunda yapılacak işlerin ve Azerbaycan hükümetinin bu hususta yapabileceği yardımın, bu hanede Azerbaycan ricalinin iştirakiyle müzakeresine girişildi.

Bu müzakerelerde bilhassa bir nokta göze çarpıyordu. Azerbaycanın henüz tekemmül ve tekâmül etmiş bir kuvve-yi askeriyesi yoktu ve bu yokluk mesela herhangi bir Rus Sovyet hükümeti ile temas vuku'unda kendisini hissettiriyordu. Binaenaleyh Halil Paşa o fikri bu ricale telkin etmek lüzumuna kani oldu, -ki Resulzade Emin Beyin kitabında 17 bin göstermesine rağmen 7-8 binden ibaret olan- Azerbaycan askerini tanzim etmelidir ve burada elli altmış bin kişilik bir ordu yapmalıdır ve bu yapılabilirdi. Genç Azerbaycan hükümetinin bu zamanda bu gibi hususata çok ehemmiyet atfetmesi lazım gelirdi. Azerbaycan evliya-yı umuruna [yüksek ricaline] işte bu kaziye [husus] fırsat ve münasebet düştükçe anlatılıyordu. Hatta diğer siyasi fırkaların suret-i mahsusada davet olunan mümessillerine bu ihtiyaç, kerrat ile [defalarca] izah olunmuştu. İş, işte bu müzakere ve tedkik halinde iken, Azerbaycan hükümetinin genç ricali ve füruk-i siyasiye [siyasi partilerin] mümessilleri yeni bir vazife karşısında kaldılar. Ermenilerin Zengezur tarafların-

da İslâmları katliam ettikleri haberi şüyu' bulmaya başlamıştı. Başvekilleri[4] Nesib Yusuf Bey başta olarak toplandılar. Halil Paşaya geldiler ve İslâmların bu Ermeni zulmünden kurtulmaya ma'tuf mesaiye iştirakini rica ederek bunun mütevakkıf [bağlı] olduğu teşkilâtı paşaya tevdi ettiler.

1. Resim: Kâbilde Babür Şahın merkadi [kabri] etrafında bir huşu' halkası

Sağdan itibaren Türkmen rüesasından [reislerinden] Muhammedkulu Han, Kâbilde monla-yi Rumi İzzet Efendi, merhum Bedri Bey, sabık Buhara sefareti müsteşarı Rahmetullah Efendi, sefarethanemizden İlyas Efendi, Hacı Sami Bey, Doktor Münir İzzet Beyin oğlu, sefarethanemizden Yüzbaşı Emin Efendi, Muhiddin Bey, Doktor Münir İzzet Bey, sabık Buhara harbiye nazırı Arif Bey, sabık Buhara reis-i cumhuru Osman Hoca.

4 Metinde "reis-i cumhurları" tamlaması kullanılmıştır. Fakat Nesib Yusuf Bey, reis-i cumhur değil, başvekildi. 14 nisan 1919'da başvekil olmuş, 24 aralık 1919'da ikinci hükümetini kurmuş ve bu kabine Azerbaycanın Sovyetleştiği 28 nisan 1920'ye kadar iktidarda kalmıştır (Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1990, 66. s. vd.). (ŞN).

Ermenilerle ilk mücadeleler

Halil Paşa bu teklifi kabul etti ve lazım gelen tertibatı alarak Baküden Zengezura gelindi. Talat Bey[5] vazife-yi mühimmesiyle Baküde kalmıştı. Zengezurda Ermenilerle mücadele başladı ve evvelce yurtlarından kaçırılmış olan halkın yerleri Ermenilerden kısmen istirdad edilerek [geri alınarak] sahipleri yedlerine [ellerine] iade edildi. Bu mücadelenin muzafferiyete iktiranı [ulaşması] mühim bir hadisedir ve bunda ismini evvelce de söylediğim Hüsrev Bey Sultanof, iaşe masarifini tediye suretiyle Türklerin unutmaması lazım gelen bir yardımda bulunarak bir kere daha temayüz etti. Esasen Hüsrev Bey daha çar Nikola zamanından beri Türklerin fedakâr bir hamisi idi ve elan bu gün yurdumuzun bir köşesinde mütevaziane ve sessizcesine ifa ettiği hizmet-i tababetle [tıp hizmetiyle] de bu yardımda berdevam olduğuna kaniyim.

Ermenilerin hareket-i zalimaneleri kırıldıktan ve tekrarına karşı lazım gelen müdafaa tertibatı alınarak, kuvvetlerin kumanda vekâletine Azerbaycan alayı kumandanı Şehzade Mirza, muavinliğine o sırada İstanbuldan gelen piyade yüzbaşısı Ahmed Efendi verildikten sonra, Cebrail[6] taraflarına teftiş için hareket hazırlığına başlandı. Fakat tam bu sırada Bakü-

5 Aslen Nevşehirli olan Talat Bey, 1881 yılında Beşiktaşta doğmuştur. Sadrazam Talat Paşadan ayırmak için Küçük Talat adıyla tanınır. 1902'de Harbiyeyi bitirmiş, Balkanlarda çete savaşlarına katılmıştır. İttihat ve Terakkinin umumi kâtibi olmuş, bir ara **Yeni Mecmua**nın baş yazarlığında bulunmuştur. Atatürke suikast davasına katılmakla itham edilmiş, beraat etmiştir. Soyadı kanunundan sonra Muşkara soyadını almıştır. 4 mart 1959'da İzmirde ölmüş, Karşıyaka-Soğukkuyu mezarlığına gömülmüştür (ŞN).

6 Bugünkü telaffuzu Cebrayıl. İrana bitişiktir ve halen (2000'de) Ermeni işgali altındadır (ŞN).

den gelen bir mektup hareketin istikametini tebdil etmişti. Bu mektup Küçük Talat [Muşkara] Beyden geliyor ve Azerbaycan hükümeti zimamdaranıyla [idarecileriyle], hususiyle Müsavat Fırkasının lideri bulunan Resulzade Mehmed Emin Beyle vaki olan temaslarını nakl ve hikâye ediyor ve Anadoluya muavenet [yardım] vaadinin buraca şafi [tatmin edici] bir neticeye varması hususundaki kanaatinin gittikçe zayıfladığını bildiriyor ve en-nihaye Halil Paşanın tekrar Baküye gelmesi lüzumunu ileriye sürüyordu.

Nuri Paşanın iltihakı

Cebraile muvasalatımızdan biraz sonra Nuri Paşa da ni'm'üt-tesadüf [güzel bir tesadüfle] Dağıstandan oraya çıkageldi. Binaenaleyh Cebrail işlerini Nuri Paşaya tevdi ederek Baküye müteveccihen yola çıktık.

Ermeniler tekrar canlanıyorlar

Baküde muavenet vaadinin incazı [yerine getirilmesi] maksadıyla ciddi teşebbüslerimiz devam ediyordu. Bu esnada idi ki -bir bayramın birinci günü-[7] Ermenilerin bu defa da Şuşa kalesini muhasara ettiği ve Hankendi denilen yerde Torozof nam zatın kumandasındaki alayın mahsur [kuşatılmış] bir hale geldiği, Ermenilerin Şuşa ile Ağdam kazası arasındaki Askeran nam mühim geçidi ellerine geçirerek Yevlah istasyonunu tutup, Gence ve Şuşa ile Bakünün hatt-ı muvasalasını kat'a [ulaşım hattını kesmeye] ma'tuf bir va-

7 Kastedilen 1920 senesinin nevruz bayramı olan 20 mart günüdür. 1920 artık yıl olduğu için bayram 20 marta tesadüf etmiştir. Bu harbe Nuha (Şeki)'da öğretmen olan Şevket Süreyya Aydemir de bir gönüllü birliğinin başında olmak üzere iştirak etmiştir (Aydemir, *Suyu Arayan Adam*,167. s. vd.). (ŞN).

ziyet aldığı haberi alındı. Bu elim haberin vürudundan bir saat geçmedi.

Baküdeki siyasi fırka mümessilleri paşanın nezdine gelerek Azerbaycan Müslümanlarının mühim dakikalar geçirdiğini ve bu musibetin inayet-i Hakk ile tarafından def' ve ref' edilebileceğini söylediler. Halil Paşa derhal ricalarını kabul etti ve iki saat sonra hazır bulunan tirenle Askerana hareket etti. Her yerde olduğu gibi paşanın bu seferinde de beraberinde idim.

Ağdama vardık. Ermeni muhasara hattını yarmaya gönderilen kuvvet dört alay piyade, iki alay süvari, iki batarya topla, iki makineli tüfekten ibaretti ve kumandasında Azerbaycan harbiye nezareti erkân-ı harbiye reisi general Habib Selimof vardı. Halil Paşa, Habib Selimofla görüştü ve general, paşaya Ermenilere karşı taarruz tertibatı alındığını, ertesi sabaha karşı alafıranga dörtte taarruzun başlayacağını bildirdi. Halil Paşa muvaffakıyet temenni ederek sabahki taarruza iştirak için hazırlandı.

Ferdası [ertesi] gün erkenden taarruz yerine geldiğimiz vakit taarruz başladı. Fakat Azerbaycan ordusunun sağ cenahının ilerleyememesi yüzünden Ermenilerin mu'annidane mukavemeti kırılamadı ve taarruz o gün tevkif ettirildi [durduruldu] ve askere bir gün istirahat verilerek bizzat Halil Paşa tarafından arazi gezildi. Yeniden paşa hazretleri tarafından yapılan taarruz pilanı mucibince hareket edilerek, bir gün sonra da tatbikine girişildi.

Yeni taarruz Ermenilerin mukavemetini çâk etti [kırdı]. Taarruz bir buçuk saat sürmüştü. Ermeni cephesi yarıldı. Askeran muhasarası kaldırılarak Hankendinde mahsur kalan a-

lay ile Şuşa kalesi Ermenilerden kurtarıldı ve ortalık Ermenilerden tathir [temizlenmiş] olundu. Şuşada dört gün kalındıktan sonra da Baküye avdet olundu.[8]

2. Resim: Küçük Cengiz Paşa

Resimde görülen çocuk mütarekemiz sonlarında Antranik ordusu Nahçıvandan geçerken Ermenilerin milli şarkılarını söyleyip haykırmalarına mukabil kapının önüne çıkarak bizim eski

Sancağımız şanımız
Osmanlı unvanımız

güftesini en yüksek ses ile ve en şiddetli evza' [vaz'iyetler, ritimler] ve harekât ile besteleyerek okumak cesaretini göstermiştir.

Küçük kahraman Bolşeviklerin istilası üzerine Tebrize gelmiş, Muhiddin Bey kendisini orada görmüştür. Resmi bizzat kendisi-

8 Yukarıda belirttiğimiz üzere bu hadise 1920 nevruzunda olmuştur. Bu konuda Halil Paşa (*İTCBS*, 318. s.)'da bilgi vermektedir. Fakat Mehmed Emin Resulzade (*Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1990, 79. s vd.) ve Mirza Bala Mehmetzade (*Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara 1991, 114. s. vd.) bu hadiseden bahsederken nedense Halil Paşadan bahsetmemişlerdir. Son taarruz 3 nisanda yapılmış, Şuşa kalesi ise 4 nisan gecesi ele geçirilmişti (Mehmetzade, 115. s.). (ŞN).

nin verdiği bir asıldan istinsah ediyoruz. Arkasına kendi eliyle yazdığı satır şudur:

"Büyük paşaya küçük Cengiz Paşadan yadigâr-i ebedî"

Küçük Cengiz Paşa, resmi hediye ettiği Halil Paşanın küçüğe vaktiyle verdiği bir unvandır [Halil Paşanın küçük yaşta ölen oğlunun adı da Cengizdi. Aydemir, **MOAEP**, 3. c. 513. vd.].

Bolşeviklerle İngilizler arasında

Baküye geldiğimiz zaman vaziyet-i siyasiyede yeni bir tebeddül [değişiklik] emaresi belirdi. Bir taraftan Bolşevik orduları Azerbaycana yakınlaşmış görünüyordu. Diğer taraftan İngilizler, Azerbaycanlılara bizim gibi ihtilâlci Türkleri aralarında bulundurmalarının kendileriyle hüsn-i münasebet tesisi için iyi bir nişane olmayacağını iddia ve telkin edip duruyorlardı.

Bu iki noktaya bir üçüncü nokta daha inzimam ettiğine hükmolunabilirdi. Genç Azerbaycan ricali bazı iğva'at ve ifsadata [yoldan çıkarmalara ve fesatlara] maruz idi. Muhakkak, kendi aralarında kendilerini milli düşmanlardan muhafaza için çalışan bu kuvvetlerin kumandanlarına, artık vazifelerine hitam [son] bulmuş nazarıyla bakmaya imale ediliyorlardı [meylettiriliyorlardı]. Bu üç saikanın ihdas ettiği yeni vaziyete bir müessir sebep daha munzamm [ilave] ol[un]du. Bu sırada Halil Paşaya bazı evrak-ı muhabere gelmişti.

Bu evrakın bizim hududumuzla alakadar olduğu şüphesizdi. Paşa Azerbaycan ricaliyle yeni mülakatlarda bulundu. Bunu müteakıp -27 nisan 1920 salı[9] akşamı- hususi bir tire-

9 Muhiddin Bey, "salı" yerine "pazar" yazmıştır. Halbuki 27 nisan, salı gününe tesadüf etmektedir. Bilindiği gibi TBMM de 23 nisan 1920 cuma günü açılmıştı (ŞN).

ne binerek Baküden ayrıldık. Talat Bey yine Baküde kalmıştı.[10]

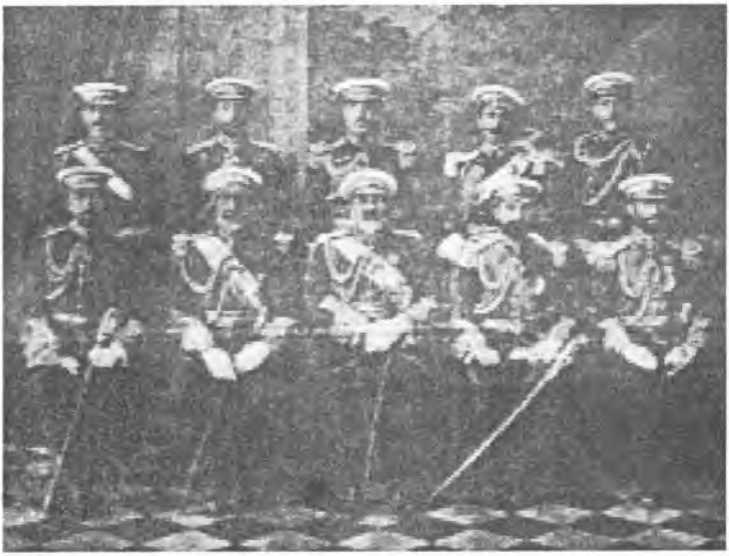
Şümendüferde bize o tarih[te] Şark Cephesi tarafından Baküye gönderilen Doktor Fuad [Ağacık] Bey, bir de İskaçko [Skaçkov] namında bir Rus ile ailesi refakat ediyordu.[11] Bu İskaçkonun şahsını tarife değer. İskaçko, On İkinci Kızılordunun kumandanlığını deruhde ederek mütareke esnasında Yunanlıları Odesa sahilinde denize dökmüştü.[12] Yine bu İskaçko bu defa da sivil ve mütenekkirane [gizli] bir sıfatla Baküye girmiş, yerleşmiş ve bizim Baküden Moskovaya doğru başlayan bu seyahati-

10 İngilizler Güney Kafkasyada ortaya çıkan üç cumhuriyeti, yani Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistanı Bolşeviklerin güneye inmesini engelleyeceği düşüncesiyle destekliyorlardı. İngilizlerin hesaplarından biri de bu cumhuriyetleri kuvvetlendirerek Anadoludaki Kuvayı Milliye ile Bolşeviklerin temasını kesmekti (Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 10. s.). İngilizler Kuva-yı Milliyenin en azılı düşmanı oldukları için bir çok Türk subayı Bolşeviklerin Azerbaycandan geçip Anadoluya yardım edeceği masalına inanmıştı. Ancak bu böyle olmasaydı bile o zaman Rusyada bilinen tek petrol bölgesi olan Azerbaycanın Bolşevikler tarafından ele geçirileceği kesindi. Bu şekilde bir oyunla kan dökülmeden işgal edilmesi, belki bir teselli olarak kabul edilebilir.

11 Dr. Fuad Sabit [Ağacık] Bey, Türk Ocaklarının kurucularındandı. "Türk Ocakları" ismi onun buluşudur. Erzurumda doktor iken Kâzım Karabekir tarafından Bolşeviklerle temasa memur edilmişti. Ancak Baküde bulunduğu esnada Bolşevikliği kabul etmiş, Türkiye Komünist Fırkasının kurucularından biri olmuştu. Mustafa Subhinin öldürülmesinden sonra partinin başına geçirilmek istenmiş, zararlı faaliyetleri üzerine Şark Cephesi kumandanı Kâzım Karabekir tarafından derdest edilerek Konyaya sürgün edilmişti (Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Subhi*, TTK, Ankara 1997, 362. s. vd.). (ŞN).

12 O tarihlerde bir miktar Yunan askeri *Beyaz Ordu*ya yardım maksadıyla Odesaya çıkmıştı (ŞN).

mizin Bakü istasyonunda[ki] ilk merhalesine kadar Bakü hükümetinin meçhulü bir adam olarak Baküde, Rus müşahidi vazifesini almıştı. Bizimle mu'arefe-yi gıyabiyesi [gıyabi tanışıklığı] neden sonra ve bir muhabere icabı olarak başlıyordu.

3. Resim: Afganistan tarih-i tanzimatında teceddüd [yenileşme] fa'aliyetlerinden bir intiba.

Sağdan itibaren Serdar Muhammed Aziz Han, Pariste bulunan Afgan talebesi müfettişi Serdar Muhammed Yusuf Han, a'lâhazret [yüce hazretleri] merhumun elçi musahibi Serdar Muhammed Asıf Han, a'lâhazret merhumun musahib-i evveli Serdar Muhammed Süleyman Han, Katgan ve Bedahşan naib'ül-hükûme-yi a'lâsı [yüce hükümet naibi] Serdar Nadir Han, harbiye nazırı general Şah Mahmud Han, Katgan ve Bedahşan fırkası [tümeni] kumandanı Muhammed Haşim Han, harbiye nezareti müsteşarı Ahmed Şah Han, musahib-i a'lâhazret Gazi Şah, Veli Han, Kâbil merkez kolordu kumandanı general Muhammed Ali Han merhum

Şümendüferde mühim bir sır faş [ayan] oldu

Tiren Baküden iki istasyon ayrıldığı bir zamanda İskaçko bize mühim bir sır faş etti.

Nisanın 25. gecesi, yani iki gece evvel, altmış bin kişilik On Birinci Kızılordu, Levandoski kumandasında olduğu halde Azerbaycan hududunu tecavüz etmişti. Bu haber bizi mütehayyir etmişti [hayrette bırakmıştı]. Ordularının Azerbaycan hududunu geçtiğine vakıf olan İskaçko, bunu huduttan geçmedikçe bize söylememiş, kendisiyle buluştuğumuzdan tam iki gün geçinceye kadar saklamaya lüzum görmüştü. Ertesi gün Haçmaz istasyonuna bir merhale kaldığı sırada kulağımıza çarpan top sesleri, Rus ordusunun oralarda ne yapmakta olduğunu bize acı acı bildiriyordu. Derhal lokomotife beyaz işaret takılarak ileriye hareket edildi. İleri hareket esnasında Azerbaycanın Dağıstan hududunu muhafazaya memur 600 kişilik alayın -ki Denikin[13] miralaylarından [albaylarından] birinin kumandasında idi- bataryasının kamaları alınmış olduğu halde sular içine atılmış, bir kısım askerin de Baküye doğru kaçmakta olduğunu gördük.

Haçmaz istasyonunda Azerbaycanın bir zırhlı tireni vardı. Kumandanı Gürcü idi. Suallerimize cevap verdi: "Bolşevikler büyük kuvvetlerle geliyorlar. On beşlik obüslerle mücehhez tirenleri vardır. Muharebeyi kabul etmiyorum. Baküye dönüyorum" diyordu. Halil Paşa:

"-Pek alâ!" dedi. Zırhlı tiren Baküye, biz Moskovaya doğru yolumuza devam ettik. Bolşevik ordusunun pişdarını [öncülerini] Yalama istasyonunda bulduk. Pişdarını hamil olan tiren bizi de aldı. Bir istasyon ileride bulunduğunu söyledikleri On Birin-

13 Anton İvanoviç Denikin (1872-1947). İngiliz desteğiyle Bolşeviklere karşı savaşan çar taraftarı general (ŞN).

ci Kızılordu karargâhına beraber geldik. Halil Paşa ile ordu kumandanı ve İskaçko burada suret-i hususiyede görüştüler ve bu mülakatı bir saat sonra Moskova yolunda devamımız takip etti. Bizi yine Baküden getiren tirenimiz götürüyordu. Fakat Moskovaya muvasalatımız -hal-i tabi'inin fevkinde [tabii halin üstünde] bir zamana muhtaç kaldı. Rusların harekât-ı askeriyesi dolayısıyla Moskovaya on sekiz günde varabildik.

4. Resim: Halil Paşa

5. Resim: Nuri Paşa (Bey)

6. Resim: Merhum Enver Paşa

Moskovada ilk temaslar

Moskovaya vardığımızın üçüncü günü Halil Paşa, Sovyet hariciye komiseri Çiçerin ve müsteşarı Karahan ile temasa başladı. Bu ilk mülakatın siyasi tarafından evvel zikre değer bir hususi noktası vardır. Çiçerin o güne kadar daima şahsi kıyafetini muhafaza etmekte iken o gün, Türk heyetiyle temasa gelmek vesilesiyle ilk defa olarak redingot giymiş ve Ruslarca "ele geçmez Halil Paşa" namıyla maruf olan zatı görmek için hariciye dairesinin hemen bütün erkânı pencerelere dolmuştu.[14]

14 Ruslar Batı İran ve Doğu Anadoludaki savaşlarda karşılaştıkları Halil Paşa için "niula vimini" (ele avuca sığmaz) nitelemesinde bulunmuşlardı (Halil Paşa, *İTCBS*, 144. s.). (ŞN).

Halil Paşa bu mülakattan memnun olarak çıkmıştı. Ruslar Anadoludaki Türk mukavemetinin muzaffer olması temennisinde bulunmakla iktifa niyetinde görünmüyorlardı.

Bir müddet geçti. Bu müddet Rusların mevâ'îdini [vaadlerini] ifa intizarıyla dolu idi. Bir buçuk ay kadar sonradır ki bir gün ansızın üç merhum, merhum Cemal Paşa, merhum Bedri Bey, merhum Bahaeddin Şakir Bey[15] Moskovada Kremlin sarayının karşısındaki ikametgâhımıza çıkageldiler. Bu üç misafiri getiren kapalı otomobil kapının önünde durunca Halil Paşa, Rusların yine bir yeni müzakere kapısı açmak için bir heyet gönderdiğine zahib olmuş ve hayliden hayliye kızmıştı. Fakat otomobilin getirdiği misafirler Rus cephesini değil, bizim cephemizi takviyeye medar [çare] oldu. Ancak bıyıklarını, sakallarını tıraş etmiş olan bu üç misafiri teşhis hususunda epeyce müşkülât çektiğimi hâlâ teessürle hatırlıyorum.

Yine bu sırada idi ki, Anadoludan bir lostromo kıyafetinde gelmiş olan ilk kurye ile buluştuk. Bu zat topçu yüzbaşısı

15 Cemal Paşa, Bedri Bey ve Bahaeddin Şakir Bey, Moskovaya 27 mayıs 1920'de gelmişlerdir (Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1682. s. Cemal Paşanın Mustafa Kemale mektubu).
Cemal Paşa bahriye nazırı ve 4. Ordu kumandanıydı. Ermeniler ve Ruslar tarafından 21 temmuz 1922'de Tifliste öldürüldü. Bedri Bey, İttihat ve Terakkinin İstanbul polis müdürüydü. 1. resimde "merhum" olarak anıldığına bakılırsa, o tarihte (1923'te) ölmüş olmalıdır.
Bahaeddin Şakir, İttihat ve Terakkinin merkez-i umumi azasından ve partinin etkili şahsiyetlerindendi. Teşkilat-ı Mahsusanın Erzurum temsilciliğini yapmıştı. Behbud Han (Azerbaycan dahiliye nazırı), Cemal Paşa gibi o da Ermeniler tarafından Cemal Azmi Beyle birlikte 17 nisan 1922'de, Berlinde şehit edildi (**Liva'ül-İslâm**, 1 haziran 1922, 2. sene, 9-10. numro, 34. s. vd.). Daha önce Said Halim Paşa 6 aralık 1921'de Romada Arşavir Şiragiyan tarafından, Talat Paşa da 15 mart 1921'de Berlinde İranın Selmas şehrinden Salamon Talleyrend isimli bir Ermeni tarafından öldürülmüştü (ŞN).

İbrahim Beydi.[16] İbrahim Bey, Halil Paşa namına iki mazrufu [zarfı] hamildi ki, biri Gazi Paşa hazretleri, diğeri Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa hazretleri tarafından yazılmış birer mektubu haviydi. Halil Paşa bu mektupların muhteviyatına tevfik [uygun] hareket etti. Moskovaya geleli iki buçuk ay var idi. İkamet müddeti, Anadoluya ilk tayin olunan Rus sefaret heyetinin muvasalatı [katılması] ve mühimce bir miktar para[17] ve saireyi bil-istishab [yanına alarak] Anadoluya müteveccihen hareketimizle neticelendi.

Eleşkirt ve Kara kilisesine[18] geldik. Bizim muvasalatımızı Erzurumda bulunan Kâzım Karabekir Paşa namına o vakit erkân-ı harbiye reisi miralay [albay] Kâzım [Orbay]

16 Ankara hükümeti Halil Paşanın temsil yetkisini kaldırmış ve onun yerine İbrahim Beyi temsilci olarak atamıştı (Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 533. s. vd. ve 559. s.). (ŞN).

17 Enver Paşa karısı Naciye Sultana yazdığı bir mektupta Halil Paşanın 60 bin altınla Anadoluya hareket ettiğini kaydeder (Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 539. s.). Aynı mektupta Mustafa Kemalle arasında bir şey olmadığını da belirtir (538. s.). Ancak Sovyetlerin bu parayı Buhara Türk cumhuriyetinden aldığını Buhara cumhurreisi Osman Kocaoğlu daha sonra açıklamıştır (Osman Kocaoğlu, "Rus yardımının iç yüzü", **Yakın Tarihimiz**, 3 mayıs 1962, 1. c., 10. sayı, 293. s. vd.). TBMM'nin dışişleri bakanlarından Yusuf Kemal Tengirşenk de 4 mayıs 1970 tarihli **Akşam** gazetesindeki yazısında bu yardımın Buharadan alındığını teyid etmiştir. Üstelik 100 milyon altınlık bu yardımın Türkiyeye sadece 10 milyonluk kısmı verilmiştir (Timur Kocaoğlu, "Türkistanda Türk subayları", **TDTD** ağustos 1987, 8. sayı, 47. s. vd.). Togan da Kocaoğlunun açıklamasını doğrulamaktadır (*Hatıralar*, 363 ve 370. s.).
Ancak Halil Paşanın getirdiği Rus yardımı Kocaoğlu Buhara cumhurbaşkanı olmadan önce idi. Dolayısıyla Buhara yardımı Rusların daha sonra verdikleri yardım için geçerlidir (ŞN).

18 Kara kilisesinin adı 1938'de Ağrı olarak değiştirilmiştir (ŞN).

Beyin[19] muvasalatı takip etti. Halil Paşa ile görüştüler. Sefaret heyetiyle tanıştılar. Kara kiliseden biz aynı maksatla Rusyaya ikinci bir seyahat daha ihtiyar ettik.[20]

Rusyaya yaptığımız bu ikinci seyahat de yine Anadoluda yapılan milli müdafaaya yardım maksadıyla vuku buluyordu. Baküde bir müddet kaldıktan sonra Moskovaya gittik. Halil Paşa orada Rus ricalinden bir çoğuyla mülakatlarda bulundu ve vaatler aldı. Moskovaya vaki olan bu ikinci ziyaretimiz epey uzun sürdü. Fakat ben aldığım emir üzerine paşa henüz Moskovada iken ayrıldım.

Şark Cephesinde

1336 [1920] senesi ortalarında Halil Paşa tarafından bazı hususatı takip etmek vazifesiyle ve Şark Cephesinin muhterem kumandanı Kâzım Karabekir Paşa hazretlerine hitaben yazılan bir mektubu hamilen Gümrüye vasıl oldum. Şark Cephesi kumandanı kendisine has nezaketi ve alicenaplığı ile vaki olan bu ziyaretimde beni fevkalade mütehassis ve minnettar etmiştir.

Cephe karargâhı Gümrüden Karsa nakledilince ben de karargâhla beraber Karsa geldim. Karsta bu suretle ikametim dört

19 Kâzım Orbay (İzmir 1886-Ankara 1964). Enver Paşanın bacısı Mediha Hanımla evliydi. Kâzım Orbay, Fevzi Çakmağın yerine genelkurmay başkanlığına getirildi (1944-1946). 1960'dan sonra Kurucu Meclis üyesi ve kontenjan senatörü oldu (ŞN).

20 Halil Paşa Ruslardan temin ettiği ilk parti külçe altını Kara kilisede Kâzım Orbaya teslim edip geri dönmüştür. Altınlar 8 eylül 1920'de Erzurumda Kâzım Karabekir tarafından teslim alınmıştır. İlk parti silah yardımı ise 23 eylül 1920'de Tuapseden Trabzona gönderilmiştir. Buradan yoluna devam eden Rus sefaret heyeti 4 ekim 1920'de Ankaraya varmıştır (*Büyük Larousse*, "Kurtuluş savaşı kronolojisi" maddesi, 12. c., 7189. s. vd.). (ŞN).

ay devam etti. Ben Karsta iken Halil Paşanın da Tuapse[21] tarikiyle [yoluyla] Trabzona vasıl olduğunu haber aldım.

Bu haber üzerine 1337 [1921][22] senesi nisanında Karstan hareketle Trabzonda paşaya iltihak ettim.

7. Resim: Baküden bir manzara.

Trabzonda paşa ile beraber on beş gün kaldık ve sonra rüsumat [gümrük idaresi] vapuruna binmek suretiyle maalesef Trabzondan ayrılmak mecburiyetinde bulunduk.[23]

Enver Paşa ile ilk temas

Trabzondan Tuapseye gelmiştik. Burada bir hafta kaldıktan sonra ben Moskovaya müteveccihen ayrıldım. Bu hareketim yine Halil Paşadan aldığım emirle vaki oluyordu.

21 Tuapse, Karadeniz sahilinde ve elyevm Rusların elinde bulunan bir kasabadır (Muhiddin Bey).

22 Muhiddin Bey yanlışlıkla 1336 (1920) tarihini yazmıştır. Halbuki nisan 1920'de Moskova yolunda olduklarını bizzat yukarıda anlatmıştı. Dolayısıyla buradaki tarih 1337 (1921) olacaktır. Zira Halil Paşa Tuapseden 21 mart 1921 günü bir motorla hareket etmiş, 22 mart akşamı Trabzona vasıl olmuştur. Bu tarihleri havi Halil Paşanın Enver Paşaya mektupları için bakınız (Yamauchi, 160 ve 181. s. Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 342. s.). (ŞN).

23 Halil Paşa mayıs 1921'de Ankara hükümetinin emri üzerine Trabzondan ayrılmıştır (Yamauchi, 54. s.). Zira Halil Paşa, yeğeni Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla doğal olarak ilişki içindeydi (ŞN).

Moskovaya vasıl olduğum zaman hemen bir ayı mütecaviz bir müddet mezkûr şehirde kalan Enver Paşa,[24] Berline müteveccihen hareket etmiş ve hareketinin üzerinden yirmi gün geçmiş bulunuyordu. Fakat ben daha ayrılmadan Enver Paşa Moskovaya tekrar muvasalat etmişti. Orada kendisiyle ilk defa olarak temas ediyordum.

Benim bu defa Moskovada müddet-i ikametim iki ay sürmüştü. Avdet ettikten sonra tekrar Tuapseye, Halil Paşanın yanına döndüm. Oradan kendisiyle birlikte tirenle Batuma gittik. Batuma muvasalatımızdan sonra Enver Paşa ile Doktor Nâzım Bey de geldiler ve hep bir arada yirmi beş günlük[25] bir ikametten sonra Buharaya müteveccihen yola çıktık.

Mustafa Kemal Paşaya karşı Enver Paşa

Enver Paşanın Batuma bu gelişi ile gidişinin başlı başına kayd ve işaret olunacak bir hadise olduğu unutulmamalıdır.

Enver Paşa Batuma niye gelmişti? Anadoluya geçip herçibâd-âbâd [her ne olursa olsun] mevki'-i iktidarı almak fikrinde mi idi? O günlerde bu hadisenin etrafında neler, ne şayialar deveran ettiğini [dolaştığını] anlamak için Liva'ül-İslâmda[26] inti-

24 Enver Paşa, Cemal Paşaya yazdığı bir mektupta 14 ağustosta Moskovada olduğunu bildirmiştir (Yamauchi, 93. s. Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 538. s.). Ancak Kâzım Karabekirdeki kayıtta bu tarih 15 ağustos 1920 olarak geçmektedir (Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 306. s.). (ŞN).
Enver Paşa Moskovadan 30 veya 31 temmuzda ayrılmış, takriben 10 ağustos 1921'de Batuma varmıştır (Yamauchi, 64 ve 69. s. Cavid Bey, *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel y., İstanbul 2000, 256. s.'da 31 temmuz tarihini verir).

26 **Liva'ül-İslâm** (İslâm sancağı) mecmuası Berlinde çıkmıştır. Bu tekzip Muhiddin Beyin de söylediği gibi 15 ocak 1922'de neşredilmiştir (ŞN).

şar etmiş olan bir tekzibname sahifesini gözden geçirmek kifayet eder.[27]

8. Resim: Merhum Cemal Paşa

Tamamiyle Enver Paşanın kavl [söz] ve fikri addedilebilecek olan bu tekzibname aynen şu satırlarla başlıyordu:

[1.vesika]

Redd-i eracif - İzah-ı hakikat [Asılsız iddiaların reddi - hakikatın izahı]

.....

Enver ve Mustafa Kemal Paşalar arasında mübayenet [ihtilaf]!! ve zıddiyet!! mevcud imiş. Enver Paşa ile arkadaşları Bolşevik imiş!!! Sovyet hükümetinden alacakları yahut Kafkasyada teşkil edecekleri kuvvetle veyahut vilâyat-ı sitte!! ile

27 Hayite göre Enver Paşa Batumdan deniz yoluyla Anadoluya geçmeye çalışmışsa da hava muhalefeti sebebiyle geri dönmeye mecbur kalmıştır (Hayit, *BTMMT*, 193. s.). Ancak bunun doğruluğu şüphelidir (ŞN).

elviye-yi müstahlâsa-yı selâseyi[28] va'detmek!! suretiyle Ermenilerden!!! vücuda getirecekleri bir ordu!!! ile Anadoluya yürüyecekler!!! imiş. Enver Paşa, Acara hükümetini!! iskat ve bir takım arkadaşları ile beraber idare-yi hükümeti gasb eylemiş. Enver Paşa ve rüfekası Berlinde bir kongre akdedeceklermiş. Enver Paşanın bazı harekâtı, rüfekası [arkadaşları] tarafından purotesto edilmiş, daha neler olmamış, neler olmamış?!!

Bu satırlarla başlayan tekzibname şu suretle devam ediyordu:

Maksad-ı mahsusla düşmanlar ve bazı bedhahlar [kötülük isteyenler] tarafından işa'a olunan (yayılan) ve gazete sütunlarına derc ettirilen bu gibi müstekreh [iğrenç] yalanlar, elbette Enver Paşa ve arkadaşlarının hamiyet ve vatanperverliklerine leke iras edemez [getiremez]. Esasen Anadolu hükümetinin resmen tekzib eylemiş olduğu bu çirkin şayi'aları tekzibe bile layık bulmamıştık. Fakat bu gibi türrehat [saçmalıklar] ma'atteessüf İstanbulun temkinli, ağır başlı ve hamiyetli gazetelerinde bile yer bulduğu içün haiz olduğumuz sahih [doğru] malumata ve kat'i selahiyete istinaden bu gibi şayi'atın külliyyen ve harfiyyen yalan ve kizb-i sarih [açık yalan] olduğunu dost ve düşmanlarımıza ilan ve iblağ ederiz.

Vilson pirensipleri, Mondros mütarekesi gibi yaldızlı ta'ahhüdat ve mukavelâtın birer alet-i iğfalden başka bir şey olmadığı, kuvvet karşısında hakkın ve zulüm karşısında adlin henüz hiç bir mevki'e sahib bulunmadığı bütün cihan ve bahu-

28 Vilâyat-ı sitte: Altı vilayet. Ermenilerin talep ettiği Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Ma'muret'ül-Elaziz, Sivas. Bunlara vilâyat-ı şarkiyye de denir.
Elviye-yi müstahlâsa-yı selâse: Kurtarılmış üç sancak. Kars, Ardahan ve Batum (ŞN).

sus bizim gibi imha edilmek istenilen milletler nazarında bir kere daha ta'ayyün etmiştir. Milli ve dinî mevcudiyetimize karşı tertib edilen müdhiş su-i kasd, İstanbulda düşmanın şer ve fesadına baziçe [oyuncak] olan beş on kimse müstesna olmak üzere umum Türk milletini sarsılmaz, tecezzi [parçalanma] kabul etmez bir kitle haline getirmiş ve ricalini ikaz eylemiştir. Bu hal şübhesiz Enver ve Mustafa Kemal Paşalar arasındaki uhuvvet [kardeşlik] ve samimiyeti de tarsin eylemiştir [sağlamlaştırmıştır].

Enver Paşa, mahza tezvirata [sırf yalan dolanlara] sedd çekmek maksadıyla aylardan beri Anadolu hududundan, Kafkasyadan, Berlinden ve Moskovadan binlerce kilometre uzakta bulunuyor.

Enver Paşa ile arkadaşları, kuva-yı milliyenin bidayet-i zuhurundan beri duçar-ı tereddüd ve iştibah olmamıştır. Zeydin ve Amrın[29] irşad ve ikazından müstağni [haric] bulunan bu zevat, kendilerine yabancı olmayan Mustafa Kemal Paşa ile mülki ve askerî arkadaşlarının hamiyet ve dirayetlerinden, şeca'at ve fedakârlıklarından, Anadolu dilaverlerinin besalet [yiğitlerinin cüretkârlık] ve kahramanlıklarından emindirler. Düşmanın mukaddes vatandan def' ve tardına ve Misak-ı Millinin temami-yi husûl [tamamlanmasına] ve tatbikine. itminan-ı kalble [kalb huzuruyla] muntazırdırlar. Dahil ve haricde sevgili vatan içün her vakit ifna-yı vücudu [kendini fedayı] vazife ve şeref telakki ve memlekette ikilik ihdasına çalışan düşmanları takbih ve te'lin ederler.

Ana yurtlarını murdar düşmandan tathir etmekten [temizlemekten] başka bir emeli ve gayesi olmayan Türklerin arasına

29 Fetva verilirken kullanılan "falan filan şahıs" anlamında bir ibare. Hasan ile Hüseyin gibi (ŞN).

ikilik sokmak imkânı olmadığını, namerd düşman akıbet takdir edecek ve inşa'allah yakın bir atide Misak-ı Milli hududu haricine def' olup gidecektir.

Bu tekzip 15 kânun-ı sani 1338 [15 ocak 1922]'de intişar ediyordu. Hiç şüphesiz ondan bir iki ay da evvel yazılmıştı. Enver Paşanın Türkistana geçtiği sırada eylül-teşrin-i evvel [ekim] ayları olduğuna göre bu tekzibnamenin yazıldığı tarihlerde Batuma gelip gidişin akisleri henüz yayılıyordu. Tekzib bundan mütevelliddi. Mamafih bu, Batum seferinin manasını izah etmezdi. O halde yine sorabilirdiniz: Enver Paşa Batuma niçin gelmişti?

Enver Paşanın bu havalide o zamanki medd ü cezri [geliş gidişi] tamamiyle Sakarya muharebelerinin seyrine tabi idi. Enver Paşa Sakaryada düşmanla çarpışan kahramanların - mukteza-yı tali'i [talihin gereği] bu idi- en gerisinde ve hatta hudut haricinde, tabir caiz ise bir nefer gibi hazır bulunmak istemişti.

O kahramanlar hakları olan bu galebeyi ihraz ettiler ve Enver Paşa düşmanın bu akıbet-i izmihlalini [yok oluşunun sonunu] müsterihane görerek Gazi Paşaya devam-ı muvaffakıyyet temenni eder bir mektup yazıp gönderdi ve dediğim gibi Buhara seferine başladı.

Enver Paşa Türkistan yoluna girdiği vakit, İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadının ay yıldızlı kırmızı bayrağının bir alemdarıydı diyebilirim. İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı o zaman komünizmin bir yoldaşı olarak başlamıştı. O halde Enver Paşa Türkistan yolunda komünistlerle yoldaş görünüyordu. Daha nisanda Moskovada iken Berline gitti. Eliyle yazdığı bir mektupta bunu kirli, binaenaleyh gizli bir iş diye telakki etmiyordu. Bunu açıktan açığa söylüyor, "Komünizm

garbde ezilen ameleyi kurtarmak için onları kapitalizm ve emperyalizme karşı ihtilâle sevketmek üzere kırmızı bayrağını açtı. Bizim de bu emperyalizme karşı mücadele hududuna kadar yollarımız birleşmiştir. İslâm alemi Avrupa amelesinden bin kat daha fena vaziyettedir. Kurun-i vusta [orta çağ] esirleri gibi kırbaç ve ölüm tehdidleri altında işletilen bu alemi sevke çalışıyoruz" diyordu.

Enver Paşanın mektubu

Enver Paşa bizim nokta-yı nazarımızdan düstur-i harekâtını kendi kalemi ile yazmış, o zaman Öğüd[30] gazetesiyle neşretmişti. Bunda tuttuğu yolun ne olduğunu ve bu yola niçin döküldüğünü uzun uzadıya izah ediyordu. Enver Paşanın düsturlarını ihtiva eden bu satırları bir kere de sizinle okuyalım:

[2. vesika]

Mühimm Bir Mektub

Moskova, 21 nisan 1921

Bir çokları gibi siz de ne yaptığımı, ne düşündüğümü merak etmişsiniz. Hakikaten şimdiye kadar hakkımda gazete sütunlarında yazılanlara bakıp da bir ma'na çıkarmak mümkün değildir. Binaenaleyh şimdiye kadar olan sükûtu bırakarak arzunuzu imkân derecesinde yerine getirmeye çalışacağım. İlk 1908 ihtilâlinden evvel ve inkılabda ve onu müte'akiben Trablus-

30 Selanikli Abdülgani Ahmed Bey tarafından evvela Afyonda, sonra Konya ve Ankarada çıkarılan gazete (1 eylül 1917-9 mayıs 1923). Önce haftalık, sonra günlüktü. Kuva-yı Milliyeyi ve İstiklâl Harbini destekledi. İngilizler aleyhinde sert yayınlar yaptı. Atatürk tarafından 7 temmuz 1921'de Ankaraya naklettirildi. Başyazarlığını bir ara Feridun Kandemir yapmıştı (ŞN).

garb ve Balkan harbinde, Harb-i Umumide ta'kib ettiğim fikir ne ise bugün de odur. Bu da pek basittir.

Avrupa ve Amerikanın işletilen amelesinden ziyade sıkılan, canı çıkarılırcasına işlettirilen esir şarkın içinde bütün Avrupa nüfusuna mu'adil olan dört yüz milyonluk İslâmı kurtarmak için bu kitleyi harekete getirmektir. Fastan ta Hinde, Çine, Cavaya kadar uzanıp giden hisleri, ve tali'leri bir olan bu insan yığınını şimdiye kadar Türkiyeye zarar gelir diye açıkça harekete getirmeye savaşmaktan çekindik. Harb-i Umumiden evvel ve harb esnasında bu yoldaki teşebbüsler de derhal semere vermeyecek mevzi'i çalışmalardan ibaret bir başlangıçtı. Fakat dünya mücadelesinde harbe girişmemiz sayesinde Rusyada yıkılan ceberruti çar idaresi yerine geçen Bolşevik idaresi, bu İslâm alemini ezen, kanını emen Avrupa emperyalistleri karşısına barışamaz kanlı bıçak[lı] bir düşman olarak çıkınca, İslâm alemi de şimdilik bu suretle nefes alacak bir dost buldu.

Bir taraftan bu idare sayesinde Rusya çar idaresi zamanında kara cahil kalmaya veya Ruslaşmaya mahkûm olan Müslüman gençliği benliğini tanımağa başlarken, diğer taraftan İzmirin işgaliyle kalbinden vurulmak istenildiğinden dolayı irkilen Türkiye, bu Bolşevik Rusyasının maddeten az, fakat ma'nen çok yardımının inzimamıyla [ilavesiyle] doğruldu ve hududlarının şark ve garbından saldıran küçük emperyalistlere karşı koyabildi. Hatta bu sayede Avrupanın İngiltere başta olmak üzere büyük ve galib emperyalistlerini de kendisiyle anlaşmağa mecbur etti.

İşte bu sıralarda ben de denizde, karada, havada ve habishanelerde bir çok kaza ve bela savuşturduktan sonra Moskovaya gelmiş bulundum ve bu Avrupa emperyalizminin hasmı canı olan memlekette başta Türkiye olmak üzere bütün

Müslüman memleketlerinin ve bunlarla tevhid-i mesa'i edecek olan diğer ezilen memleketler halkının kurtulması esasından ibaret olan çalışmaya devam ettim. Bunda tabi'i bir çok arkadaşlarım beraberdir. Bu suretle mesela Cemal Paşa kardeşim ve arkadaşları Afganistanda çalışırken, Tal'at Paşa Berlinde, diğer bu fikirde müşterek olanlar her tarafa dağılmış uğraşıyorlardı. Tabi'i bunda ne fırkacılık, ne de başka bir ivaz-ı şahsi [şahsi beklenti] vardır. Bu bir kana'at ve hayatımda lezzet duyduğum bir kurtuluş mücadelesidir. Bence eski koca bir Osmanlı ilinin nihayet hakikaten aşağı yukarı yalnız bir avuç Türküyle kalan Anadolusu şimdi arkadaşlarla beraber hedefimizi teşkil eden bu kurtulma uğraşmasına mani' olmayacak bir şekil almıştır. Bir kere ben ve arkadaşlarım Anadoluya tabi'i her Türk ve Müslüman gibi elimizden geldiği kadar mukabilinde hiç bir şey beklemeksizin yardım etmeye savaşmakta isek de, resmi veya yarım resmi bugünkü Anadolu hükümeti namına hiç bir teşebbüste bulunmadığımız gibi, vuku' bulan müraca'atlara da Anadoludakileri gösterdiğimizden İngiliz, Fransız ve sair emperyalist hükümetlere karşı olan mücadelemizde Anadoluyu bizim yüzümüzden kimse sıkıştıramaz.

Diğer cihetten Arabların şimdi böyle yapayalnız kalması, oraları cebri bir merkeziyete bağlamak içün sarfedilen Türk emeklerinin heba olmasına ve Müslüman kardeş kanının İslâm zararına dökülmesine nihayet vermiş ve bu suretle Arabları da asıl düşman olan Avrupa emperyalizmiyle, kendi kuvvetleriyle Türklerin yaptığı [gibi] mücadeleye mecbur bırakmıştır. Binaenaleyh şimdi görüyoruz ki bir sürü esirler ve mahkûmlar derekesine inmiş olan İslâmlar alemi Arablar, Türkler, Acemler, Afganiler. Hindular aynı düşman karşısında birbirine dayanmağa muhtac bir halde bulunuyorlar.

İşte bu hal hedefimiz olan bu alemi kurtarmakta. Kurtarmak, ümid-i necatının [kurtuluş ümidinin] Anadoludan gelecek bir Türk ordusunda veya Bolşevik Rusyadan gelecek bir Kırmızı Orduda değil, ancak her ezilen milletin kendi kuvvetiyle harekete gelmesinde ve bu harekâtın da aşağı yukarı bir puroğram ve maksad dahilinde tevhidiyle, gönül rızasıyla bir teşrik-i mesa'ide olduğunu anlatmak da bize tabi'i bir yardımcı oldu. İşte böylece garbde ezilen ameleyi kurtarmak için onları kapitalizm ve emperyalizme karşı ihtilâle sevk etmek üzere kırmızı bayrağını açan komünizm ile bu emperyalizme karşı mücadele hududuna dek yollarımız birleşti ve İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadının ay yıldızlı kırmızı bayrağı altında Avrupa amelesinden bin kat daha fena vaz'iyette kurun-i vusta esirleri gibi kırbaç ve ölüm tehdidleri altında işletilen İslâm alemini ihtilâle sevke çalışıyoruz.

Bu mücadele öyle bugün yarın değil, belki beş on ve hatta elli sene sonra neticesini verecektir. Bundan dolayı da buna hayal diyenler bulunuyor. Fakat biz bu işe biz görelim diye sarılmıyoruz. Yegâne düşüncemiz bu harekâtı esaslı ve hükümetlerin siyasetleriyle değişmeyecek ve herhalde hedefe vasıl oluncaya kadar dayanacak sağlam bir teşkilâta bağlamaktır. Biz geçici ve muvakkat muvaffakıyetlerle kendimizi avutmak istemiyoruz. Böyle parlayıp sönen yalaza yerine İslâm alemi üzerine kurulmuş İngiltere, Fransa ilh... gibi devletlerin tahakküm kâşanelerini en sonu[nda] çökertecek bir beslenmiş ve daimi ateş yakmak istiyoruz. İşte bir çoklarının hayal sandığını biz hakikat diye görüyor ve iman ediyoruz. Akideleri uğrunda hakiki bir imanla çalışan kırk sahabe nasıl elli senede Türke, Araba, Aceme milliyetlerini gönül rızasıyla bir iman uğrunda feda ettirecek harikalar göstererek dört yüz milyon halkı necata doğru götürdülerse, biz de şimdi bu dört

yüz milyon Müslümanın kendisini bilmesini ve kurtarmasını istiyoruz. Kendimizi hürriyete sevk ederken aklımızdan başkalarını esir etmek geçmez.

Bunun için bu halkın, bahusus gençliğinin bilgi ve iman silahıyla silahlanmasını ve boynundaki esaret zincirini silkip atmasını istiyoruz.

İşte bütün bu imanla sarıldığımız iş hakikaten bugün kendisine verdiğimiz Türkiye ismi derecesinde yalnız kalmış olan Osmanlı Türklerine böylece yalnız du'a ile değil, fakat topu, tüfengi, aklı, zekâsı ile kurtuluşta yardım edecek ve ona yük olmayacak bütün bir alem hazırlamak istiyoruz. Tabi'i haricden bunu isterken Türkiyeye de şimdiye kadar İslâmın ve şark ezilenlerinin pişdarında [önünde] bulunmuş ve bu alemi milyonlarca evlâdını feda ederek korumuş olan Anadolu Türklerine [de] kendilerini mes'ud edecek ve hakikaten o kahramanları artık şahıslar veya mahdud eşhas elinde oyuncak olmaktan kurtaracak ve kendi işlerini kendileri görecek ve kurtulacak diğer Müslüman alemine de numune olacak bir idare elde ettirmeyi hedef edinmişizdir.

Bunda hiç bir an'ane veya fırka modası yoktur. Bizim istediğimiz halkın kendi kendisini idaresine, halkın hakimiyetine gitmemizdir.

Fakat buna giderken zaten kırıla kırıla bir avuç halktan ibaret kalan Anadolunun daha ziyade boşalmaması için halkın ma'nasız incitilmemesi gözetilecektir. Biz istiyoruz ki artık bir hükümet ordusu, bir esir Anadolu halkını işletmesin ve halk da kendisini köle farzederek her yapılana boyun eğmesin ve her işi hükümetten beklemesin, bu gönüllü esaretten hakikaten kurtulsun. Bunun için de halkı idare edecek kendisi olsun. İdare makinesine koşulacaklar gitsin kendisini halka beğendirsin, o-

nunla anlaşsın ve koklaşsın, onun derdini dileğini bilsin, öylece işe koyulsun. Yoksa eğer Anadolunun nurlu dediğimiz aklı erenleri bu hakikati tanımamak ister ve halkı topla tüfenkle kendine ram etmeyi düşünürse, hem kendisine ve hem de Anadolu halkına yazık eder. Sonra o esir gibi idareye alıştırdığı Türklerle birlikte emperyalizm arabasına bir daha kurtulmamak üzere koşulmuş kalır.

İşte buna mani' olmak ve Türkiyede de diğer İslâm memleketlerinde istediğimiz gibi hakikaten yalnız umumun nef'ine [faydasına] çalışmakta haris olan ve şahsı namına yalnız bu kurtarmak ve umuma faydalı olmak akidesinden başka bir şey gözlemeyen bir genclik görmek ve yetiştirmek isteriz. Biz komünist değiliz. Fakat herhalde halkı mezara götüremeyeceği zenginlik hırsına sevk edecek ihtikâr [aşırı kazanç] aleyhindeyiz ve aynı zamanda geri bırakacağı evlâdını tenbelliğe sevkten başka bir şeye yaramayan mal yığmak hevesine mani' olacak ve çalışanların yaşadıkça rahat yaşamalarını temin edecek usullerin vaz'ı [konulması] tarafdarıyız. Hulâsa biz ma'arifte, refahta, terakkide işleten bir ekalliyetin değil, işleyici olan halkın düşünülmesini esas biliriz. Bunun içün de Halk Şura Fırkası puroğramının Anadoluda tatbiki ile tecrübesine, bir hürriyet-i hakikiyeye tarafdarız ve o kana'atteyiz ki bu suretle halkı zorlamağa hacet kalmadan umumi bir refah temini mümkündür.

Tekrar ediyorum: Ben ve arkadaşlarım herhalde bu hedefe doğru giderken ne post kavgası ve ne de başka bir emel peşindeyiz. Biz öyle istiyoruz ki iyi iş, iyi iş diye yapılmalı ve bundan dolayı nasdan [insanlardan] değil, hatta Cenab-ı vahib'ül-âtâyadan [ihsanlar bağışlayan Cenab-ı Allahtan] bile mukabilinde dünyevi bir ivaz [karşılık] beklenmemelidir. Bizim içün hedefe yaklaştığımızı anlamanın vereceği hazz-ı

ma'nevi her şeye faik ve çalışmağa devam içün kâfidir. Heman [O] Cenab-ı Hakk hepimize hakka ma'tuf gayretlerimizde yardımcı olsun.[31]

Elif [Enver Paşa]

Cemal Paşa ile telaki [buluşma] niyeti

Enver Paşanın Anadolu hududundan, orada bir Sakarya muzafferiyetinin hakikat olduğunu görüp atisi hakkında da itminan-ı muvaffakıyet [başarıdan emin] hâsıl ederek ayrılırken, vaziyeti bu idi. Orada Cemal Paşa ile görüşecekler, Buhara ve Türkistan ahvâlini tedkik edeceklerdi. Cemal Paşa Kâbilden Moskovaya gelmek üzere hareket etmişti ve Doktor Nazım Bey[32] daha evvel biz Batumdan çıkmadan evvel telakiyi temin etmek üzere yola çıkmış, Buharanın Çarcu kasabasına kadar gitmişti.[33]

Enver Paşanın pilanı inkişaf ediyor

Batumdan Buharaya doğru bu gidiş bittabi mütenekkirane [tabii gizli] bir gidişti.[34] Bu noktada mümkün olduğu kadar seyr

31 **Liva'ül-İslâm**, 15 haziran 1337 [1921], 1. sene, 6. numro. Yazı E. (Elif), yani Enver Paşanın adının baş harfiyle yayımlanmıştır (ŞN).

32 Doktor Nazım Bey (1870 Selanik-1926 İzmir). İttihat ve Terakkili siyaset adamı. Atatürke suikast davasına karıştığı gerekçesiyle İstiklâl Mahkemesi kararıyla asıldı (ŞN).

33 İttihatçıların maliye nazırı Cavid Bey günlüğünde Cemal Paşanın Enver Paşaya Çarcuyda buluşmak üzere tel çektiğini, Enver Paşanın 11 eylül 1921'de oraya Dr. Nazımı gönderdiğini, her ikisinin 3 ekimde Taşkentte buluşarak Moskovaya gittiğini yazar (Cavid Bey, age, 257. s.).

34 Enver Paşa bir mektubunda Batumdan 28 eylül 1921'de ayrıldığını yazar (Yamauchi, 68 ve 247. s.). Fakat Halil Paşa ile Küçük Talatın birlikte yazdıkları mektupta 27 eylül 1921 tarihi verilmektedir (Yamauchi, 253. s.). Ancak Enver Paşanın yazdığı tarih daha doğru olmak lazım gelir (ŞN).

ü seferimizi harice sızdırmamaya çalışıyorduk. Ermeniler buralarda yine baş kaldırmaya muvaffak olmuşlardı. Tiflise vardığımız vakit vücudumuzdan haberdar olan yalnız Rusyanın Kafkas siyasi mümessili olarak Tifliste oturan Loğran [Legrand]'dı. Loğran, bizi istasyonda sekreterini göndererek karşıladı.

9.Resim: Merhum Tal'at Paşa

10.Resim: Merhum Bahaeddin Şakir Bey

Tirenlerde bize hususi kompartıman ayrılıyordu. Enver Paşanın kıyafeti sivildi. Kendisine benimle beraber bir de Hacı Sami refakat ediyordu.

Baküde hariciye komiserliği bize bir bina tahsis etti. Burada misafir kaldık ve burada yalnız komiser [bakan] Mirza Hüseyin Davudofla görüştük. Mirza Hüseyin Davudof bizim maksad-ı milliyemize müteveccih harekâtımızı başlıca teslih [kolay] edenlerden biri idi.[35]

1921 sonbaharının iki günü bizim Hazar denizinden geçtiğimiz en güzel, en ümitli iki gün oldu. Hazar bu mevsimde ekseriya dalgalı, fırtınalı olurken bizim talihimize süt liman

35 Enver Paşa bir mektubunda 3 ekim 1921'de Baküde bulunduğunu bildirmektedir (Karaman, 97-98. s. ve Yamauchi, 67. s.).

bir su safhası [yüzeyi] olmuştu. Merhum paşanın günlük hayatı bu yolculuklarda da intizamını kaybetmiyordu. Hazarı mütalaa [okuma] ile geçirdi.

Krasnavodsk,[36] Hazardan sonra Türkistan toprağının ilk merhalesidir. Buraya ayak bastığımız gün diyebilirim ki, Enver Paşanın pilanını inkişaf ettirmekte en büyük tesiri icra eden bir manzara karşısında kaldık.

Krasnavodsk, Rus muhacirleri ile İslâm muhacirlerinin bir arada sevk olunduğu yerlerden biri idi. Buradan Türkistan içerilerine doğru sevkiyat yapılıyordu ve Rus muhacirleri araba, öküz, at ve saire gibi mütenevvi' vesait-i nakliyesi [çeşitli nakliye vasıtaları] ve bütün emvâl [mallar, eşyalar] beraber olarak sevk ve nakledildiği halde, Kazan gibi yerlerin biçare muhacirleri aç billaç, çırılçıplak, sefil ve perişan sürülüyor, süründürülüyordu. Din ve millet farkı bilmeyen, bilmediğini ilan eden Bolşeviklerin fiiliyatta gösterdikleri bu feci misaller Enver Paşanın bir gün gelip inkişaf etmesi tabii olan harekâtına muhakkak sürat verdi. Bunu paşanın Türkistan harekâtını hulâsa ve müdafaa eden şu satırlarda okuyoruz:

[3. vesika]

[Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı İstilası ve Enver Paşa]

Milletin pek kuvvetli düşmanlara karşı giriştiği bu mevcudiyet mücadelesinde muvaffak olabilmesi içün haricî bir yardıma ihtiyac var idi. Bu yardımın da ancak Bolşevikler tara-

36 Hazarın doğusunda bir liman ve harfi manası "kızıl su" demek olan Krasnavodsk'a ekim 1993'te Türkmenbaşı adı verilmiştir. Rusçası Türkçesinin tercümesiydi (ŞN).

fından gelebileceğine umumi bir kana'at hâsıl olmuştu. Bir taraftan Türk münevverleri bu hususta Bolşeviklerle anlaşmağa çalışırken, diğer taraftan Lenin'in ajanları da İstanbulda, Anadoluda ve bilhassa Azerbaycanda Türklerin hissiyat ve temayülâtından pek güzel istifade etmesini bildiler. Mahirane yalanlarla, bol va'dlerle hakiki maksadlarını gizleyen Bolşevikler, bilâ-tedkik [tedkik etmeden] kendilerine temayül eden bir çok Osmanlıları husûl-i maksadlarına vasıta kıldılar. Kırmızı Ordunun, hatta sırf Müslümanlardan mürekkeb Yeşil Ordunun Anadoluya yardıma gidebilmesi içün yol açılması lüzumunu ileri sürerek şimali Kafkasya ve Azerbaycanın bilâ-harb [harbsiz] işgali zeminini hazırladılar. Anadolu kıyamını idare eden zevat da Kafkasyada bulunan Osmanlı zabitanına [subaylarına] verdikleri ta'limat ile Rusların arzusunun husûlünü teshil ve tecil eylediler. Pek çok Osmanlı kanı ve parası pahasına 1918 eylülünde Bolşeviklerden zabt olunan Bakü şehri, Azerbaycan ve Dağıstan kıt'aları, tedricen bütün Kafkasya ve Türkistan, Osmanlı zabitlerinin yardımıyla tekrar Bolşevik idaresine geçti. Bu vech ile Bolşevikler 1917 ihtilâlinde ellerinden çıkan İslâm memleketlerini ve Kafkasyanın zengin gaz menba'larını tekrar elde etmek suretiyle maksadlarına nail oldular.

Bu vaz'iyetin temininden sonra Bolşevikler ihtilâlin başlangıcında Ruslar aleyhine hareket etmiş olan İslâmlardan ahz-ı intikama [intikam almaya] koyuldular. İ'dam, katl, garet bütün şiddetiyle devam etti. Memleketin bütün serveti ve i'aşe vesaiti Moskovaya nakledildi. Sekene-yi asliye aç ve sefil bırakıldı. Katl-i ammlardan kurtulanlar açlık ve hastalık yüzünden müdhiş zayi'ata duçar oldular. İki milyondan fazla nüfus kaybettiler.

Bolşeviklerin bu şedid icraatı esnasında idi ki Enver Paşa bir çok müşkülâtı iktihamla [göğüsleyerek] Rusyaya geçmeye muvaffak oldu. Gerek memleketi ve gerekse diğer İslâm memleketleri içün müsmir [semereli] ve maddi menafi' teminine çalıştı. Bolşevikler müşarünileyhin [adı anılanın] alem-i İslâm üzerindeki nüfuzundan istifadeyi nazar-ı dikkate alarak kendisine karşı müsa'id [uygun] davrandılar. Ma'lûm olan Bakü İslâm Kongresine Enver Paşa vasıtasıyla memalik-i İslâmiyenin her tarafından murahhaslar topladılar. Bolşeviklerin kongreden maksadları ittihaz olunan kararları tatbik değil, alem-i İslâmla hal-i i'tilafta [uyuşma halinde] olduklarını İngilizlere ihsasla, kendi vaz'iyet-i siyasiyelerini takviye etmek idi. Nitekim bu maksada nail oldular. Krasin,[37] Londrada anlaşma esaslarını bu sayede kurdu.

Aynı zamanda Bolşevikler Rusya haricinde bulunan alem-i İslâmın da teveccühünü celbe muvaffak oldular. İslâm-Bolşevik münasebetinden Ruslar daha ziyade müstefid oldukları halde bile Bolşevikler, zir-i idarelerinde [idareleri altında] bulunan İslâmlara tatbik eyledikleri ifna [imha] siyasetinden vazgeçmediler. Her gün halkın şikâyetini dinleyen Enver Paşa, İslâmlara reva görülen faci'alara nihayet verilmesi hususunda Bolşevik rüesası [reisleri] nezdinde mütemadiyen teşebbüsatta bulundu. Rusların va'dleri hiç bir zaman müsmir ve fi'ili bir netice vermedi. Nihayet Enver Paşa ilk fırsatta çoktan beri arzuladığı Türkistan seyahatine çıktı. Geçtiği yerlerde Rusların yaptığı tahribatı, ahali-yi İslâmiyenin ma'ruz bulunduğu mezalimi yakından gördü. Ahalinin müraca'atı üzerine mezalime nihayet verilmesi hakkında tekrar Ruslar nezdinde dostane teşebbüsatta bulundu. Bütün mesa'isine

37 Leonid Krasin (1870-1926). Sovyet siyaset adamı. Elektirik mühendisiydi. İngiltere ve Fransada yetkili temsilcilik yaptı (ŞN).

rağmen Bolşeviklere söz geçirmeye muvaffak olamadı. Bunun üzerine Bolşevikler aleyhine harekete karar verdi.[38]

.....

İslâm için kurtuluş yolu

Okuduğumuz satırlar, Enver Paşanın Türkistana nasıl bir hatt-ı hareket takip etmek üzere girmiş iken, kararının nasıl bir seyr-i seri' [çabuk seyirle] ile hedefini bulduğunu gösterir. Enver Paşanın düşüncelerini gösteren satırlar bunlardan ibaret değildir. "Esir İslâm alemi içün biricik kurtuluş yolu" Enver Paşaya göre "bu alemi teşkil eden her milletin kendi gücü ile, kuvveti ile üzerine çökmüş olan ecnebi tahakkümünü atmaya yürümesi idi." Aynen diyordu ki:

11. Resim: Yüzbaşı Cevad Efendi. Afganistandan Ankaraya refakatinde mülâzım Ahmed Efendi ve altı Türk neferi olduğu halde dönerken Çarcu civarında Bolşevikler tarafından şehid edilmişlerdir. Na'aşları bilahare Amuderyada bulunmuştur.

38 **Liva'ül-İslâm**, 15 ağustos 1338 [1922], 2. sene, 11-12. numro. Muhiddin Bey yazının büyük kısmını aynen iktibas etmiş, diğer kısımlarını ise yeri gelince özetlemiştir. Yazı başkasının ağzından yazılmış gibi görünmekle beraber, Enver Paşa tarafından yazılmış veya yazdırılmış olabilir (ŞN).

[4. vesika]

[Biricik Yol]

Esir İslâm alemi için biricik kurtuluş yolu bu alemi teşkil eden her milletin kendi gücü ile, kuvveti ile üzerine çökmüş olan ecnebi tahakkümünü atmaya yürümesidir. Eğer küçüğünden büyüğüne kadar bu yolda kurtuluş mücadelesine girmeye azmetmez ve vakit kaybetmeksizin buna hazırlanmazsak, kıyamete kadar esaret zinciri altında inleriz. Böyle umumi bir hareket teşebbüsünün zalimlerin nazar-ı dikkatlerini daha ziyade celbedeceğini, dolayısıyla bunların zulümlerini arttıracağını ve belki de yarı müstakil kalmış olan Türkiye, İran ve Afganistanı da mahve yürüyeceklerini söyleyenlerimiz bulunur. Fakat maziye ve hale şöyle bir bakacak olursak, bu yoldaki düşüncelerin boş olduğunu pek alâ anlarız. İslâm aleminin ekseriyetinin esarette kalması akvam-ı İslâmiyeden henüz müstakil olanlarından, hangisine temin-i hürriyet ve istiklâl etti? Fas daha geçen gün harita-yı alemdan silinirken İran ne oldu? Türkiye ne oldu ve ne oluyor? Bütün vekayi' ve hadisat gösteriyor ki biz kımıldasak da, kımıldamasak da Avrupa zalimleri bizi avlayıp esaret zincirine bağlamaktan vazgeçmeyeceklerdir.

Şu halde bize kalan yegâne yol, esir kardeşlerimizi de kurtarmaya savaşarak hep birlikte hakkımızı, hürriyetimizi istirdad ve muhafaza etmek için ölümü göze alarak, el birliğiyle çalışmaktır. El birliğiyle çalışmak demek, eskiden olduğu gibi kurtulmamızı başkalarından beklemek, başkalarından imdad ummak demek değildir. Hem kendi ve hem de esir kardeşlerini kurtarmak için bizzat işe sarılmak ve kan dökmektir. Fakat kanını beyhude ve maksadsız dökmemek için iyi ve esaslı hazırlanmaktır. İşte bize kalan yegâne yol! Eğer biz bu yolda ilerlemeye başlar ve devam edersek, herhalde dünyanın İslâm alemi haricinde di

ğer ezilen halk ve sınıflarını da, beşeriyeti şeyn-i esaretten [esaret lekesinden] kurtarmaya ma'tuf olan mücadelemize birlikte sürükler, onlara da kendi hakkımızı tanıtarak bizimle tevhid-i mesa'i etmelerine muvaffak oluruz. İşte bizim içün biricik kurtuluş yolu bizi ezen, keyifleri içün kanımıza, malımıza istediği gibi tasarruf eden ecnebi zalim ve esircilerini her vasıtaya müraca'atla mahve çalışmaktır.

Zaten mukadder olan ölümden korkarak köpek gibi yaşarsak hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin la'netlerine müstehak oluruz. Halbuki kurtuluş içün ölmeyi göze alırsak hem biz, hem de bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz."[39]

Elif [Enver Paşa]

Bunlar Enver Paşanın son harekât esnasında hedef ittihaz ettiği gayeyle hareketlerinin mihverini tersime [çizmeye] kâfidir. Mamafih ilk zamanlarda bu hedefe varmak için geçilecek yolun Rusyaya taalluk edeni ilk zamanlarda gayet muslihane, i'tilâfperverane [sulhçu, uyuşmacı] idi. Bunun en kuvvetli vesikasını Üçüncü Enternasyonal kongresinde irad olunan şu nutukta buluyoruz:

[5. vesika]

Üçüncü Enternasyonaldeki nutuk[40]

Baküde Şark Milletleri ictima'ından beri geçen zaman bir seneye yaklaşıyor. Bahr-i Muhit-i Atlasi [Atlas okyanusu]'den

39 **Liva'ül-İslâm**, 1 eylül 1337 [1921], 1. sene, 12. numro. Yazı E. (Elif), yani Enver Paşanın adının baş harfiyle yayımlanmıştır (ŞN).

40 Üçüncü Enternasyonal 1919'da Moskovada kuruldu. *Komünist İnternasyonal* kelimelerinin ilk hecelerinin kısaltılmasıyla Komintern şeklinde de isimlendirilir. İlk (kurucu) kongresi 2-6 mart 1919'da

Afrika şimalini geçerek ta Çine kadar Bahr-i Muhit-i Kebire mümtedd [Büyük okyanusa uzanan] ve beşte dört ekseriyeti Müslümanlık gibi insanları hürriyete teşne kılan bir akıde ile bağlı beş yüz milyondan fazla olan bu halkın istihsâl-i hürriyete doğru olan bu harekâtını nazar-ı memnuniyetle görüyoruz.

İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadına dahil olan Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Arnavudluk, Yemen, Suriye, Irak, İran, Hindistan ihtilâl teşebbüslerinin fa'aliyeti ve elde edilen netayic [neticeler], ümidimizi sür'atle kuvvetlendiriyor.

Bütün bu teşkilâta istinad noktası olmakla beraber yegâne hürr kalmış olan Türkiyedeki arkadaşlarımız, o zamandan beri Sovyet Rusyası sulh devresine girdiği halde silahlarını terk etmemiş, yapayalnız, bir zulüm dünyasına karşı mücadelelerinde devam ediyorlar. Türkiyenin vaz'iyetine bakılırsa, şimdiki vaz'iyet[in] geçen sene bu zamanki vaz'iyete göre pek çok farklı bulunduğu anlaşılır.

Şarkın ufak emperyalistleri olan Taşnakların Komünist Partisine terk-i mevki' etmesiyle hâsıl olan vaz'iyet, dünya emperyalistleri hesabına beyhude akmakta olan Türk ve Er-

---

Moskovada toplanmıştır. 2. Kongresi 19 temmuz 1920'de Peterburgda başlamış, 23 temmuz-17 ağustos 1920 arasında Moskovada devam etmiştir. 1-7 eylül 1920 arasında toplanan Bakûdeki Şark Halkları Kurultayı Üçüncü Enternasyonalin 2. Kongresinin kararıyla toplanmıştır. 3. kongre 2 haziran-12 temmuz 1921 arasında Moskovada toplanmıştır. Metinde Şark Halkları Kongresinden bahsedildiğine göre Enver Paşa Üçüncü Enternasyonalin Moskovadaki 3. kongresinde konuşmuştur.

Bu nutuk **Liva'ül-İslâm**ın, 1. sene, 15 ağustos 1921 tarihli, 11. sayısında neşredilmiş, fakat Enver Paşanın imzasına yer verilmemiştir. Nutuk bir sonraki sayıda da devam etmiştir.

Üçüncü Enternasyonal 4, 5, 6 ve 7. kongrelerini yaptıktan sonra 1943'te lağvedilmiştir (ŞN).

meni kanının artık durmasına bir vesile-yi hasene [güzel bir vesile] olmuştur.

Şark tehlikesini bertaraf eden Türkiye, garbde İngiliz emperyalistlerinin kör hizmetçisi olan Yunanilere ise iki defa haddini bildirdi. Yakında bu tehlikeyi de bütün bütün def' ederek, Anadolu halkına pek muhtac olduğu sulhü getirecek bir surette Hakkın galebe edeceğine ümid-i kat'imiz vardır.

Bu mücadele Anadolu halkının aralarındaki her türlü hususi fikir ve maksadları bir tarafa bırakarak el birliğiyle çalışmasıyla vasıl oldukları neticedir. Bu da bütün mazlum milletler için istihsâl-i hürriyet mücadelesinde bir misal teşkil eder.

Fasta Fransızların milyarlar sarfına mukabil elde ettikleri netice, Fas ihtilâlcilerinin tevsi'-i fa'aliyetine [faaliyetlerini genişletmesine] ve taraf taraf Fransız emperyalistlerini mağlub etmelerine mani' olamamıştır. Fastaki teşkilâtımızın mühim uzuvlarından olup Şarki Fasta kahramanca mücadelâtıyla isbat-ı celâdet etmiş bulunan kardeşimiz Emir Abdülkadir zade Emir Abdülmalik[in] rüfeka-yı cihadını [cihad arkadaşlarını] burada hürmetle yad etmeden geçemem.

Geçen seneden beri muhtelif noktalarda münferiden uğraşan ihtilâl rüesasım merkezî teşkilâta rabt hususunda görülen muvaffakıyet, bize pek büyük ümidler vermiştir. İhtilâlin henüz hazırlık devresinde bulunduğu Cezayir, Tunus hakkında fazla söz söylemeyerek, yalnız ümidimizin burada da pek kuvvetli olduğunu söyler ve Trablusgarba geçeriz.

Burada on senedir devam eden mücadele[nin] milyarlarla para ve la-akall [en azından] yüz bin İtalyan neferinin mahvına sebeb olduğunu ve bugün bütün ma'nasıyla bura halkının İtalyan tahakkümüne galib geldiğini, son üç sene zarfında İtalyan ordusundan yalnız Trablusta yetmiş bin tüfeng[in] zabtedilmiş

ve otuz beş bin nefer[in] mahvedilmiş olduğunu söylersek, bura vaz'iyeti hakkında iyi bir fikir edinilmiş olur. Şimdi burada teessüs eden idare tamamiyle halk tarafından müntahab [seçilmiş] ve heyet-i merkeziye elindedir.

Burada teşkilâtımız ihzarat [hazırlık] devresini çoktan geçirmiş, müsellâh [silahlı] ihtilâle geçerek istihsâl-i hürriyet etmiş, memleketi bizzat idare eder bir vaz'iyette bulunmuştur.

Bin kilometreden uzun sahilin, yalnız Bingazi de dahil olduğu halde dört nokta[sın]da tutunabilmekte olan İtalyanlar, buradan hiç bir fayda görmedikleri halde her sene bir kaç milyar fırank sarfetmektedirler. Fakat kâmilen tard edilmeleri uzak değildir.

Mısıra dair fazla söz söylemek istemeyiz. Daha geçenlerde İngiliz hakimiyetine karşı sopa ile, taş ile hücum eden halkın techizi ikmâl edilince, Mısırda başka sahnelere şahid olacağız. Mısırda ittihada dahil olan Hizb'ül-Vatanı ve Serbest Nil ve terörist cem'iyetleri, hele son Zağlul Paşa[41] teşebbüsünden sonra tamamiyle fikrimize gelerek **hürriyetin ancak kuvvetle alınacağını**, yoksa tahakküm eden emperyalist hükümetin ihsanını dilenmenin ma'nasız bir tezellül [alçalma] olacağını anlayarak ona göre hazırlanmaktadırlar.

Daha şarka geçmeden Arnavud milletinin harekât-ı istihlâskâranesinden [kurtuluş harekâtından] bahsetmek isteriz. Garbden İtalya, cenubdan Yunanistan, şark ve şimalden Sırbistan emperyalistleri[nin] hücumlarına uğrayan bu cesur kavmin garbdeki kısmının müdafaa-yı nefsden galib çıktığını ve bugün tamamiyle müstakil ve müstevlilerini tard etmiş olduğunu görerek müftehir bulunuyoruz. Vakı'a henüz dünkü

41 Sa'd Zağlul Paşa (1860-1927). Mısırlı siyaset adamı. Avukattı. 1921'de sürüldü, 1924'te başbakan oldu (ŞN).

mağlublar ve yoldaşları olan zaleme [zalimler] istiklâlini tanımak istemiyorlarsa da, hürr Rusyanın zalim emperyalistlere de bu hususta iyi bir ders vererek bu milletle münasebata girişeceğini ümid ederiz.

Türkiyeden tekrar bahse lüzum görmüyoruz. Yalnız Trakya kıt'asında müstevlilerin tecridine karşı on binlerce can feda ettikleri halde Trakyalıların hâlâ mücadelâtına devam etmekte bulunduklarını ve keza Anadolunun garb kısmında Yunan cebhesi gerisinde şimdiye kadar iki yüz bin erkek, kadın, çoluk çocuk ba'zı yerde diri diri yakılmak suretiyle Yunan vahşileri tarafından imha edildiği halde, burada müdafa'a-yı hürriyet için uğraşmaya devam edildiğini söylemeden geçemeyiz.

Biçare İran halkının da hiç bir taraftan ümid beklemeyerek kendi kendisini kurtarmak mecburiyetinde olduğunu ve bu suretle burada da ittihadımıza dahil teşkilâtın başladığını ma'al-memnuniye görüyoruz. Hindistanda ise ittihada dahil olmakla beraber şimdiye kadar mukavemet-i muslihane [barışçıl direnme] ile istihsâl-i hürriyete varılacağına kani' olarak ta'biyece [taktikçe] bizden ayrılan arkadaşlarımızın, **nihayet demire demirle mukabeleden başka çare olmadığını anlayarak** hakiki ihtilâl yoluna girdiklerini görmekle müftehiriz. Bundan başka Cavadaki Şeri'at'ül-İslâm Cem'iyeti ve saire gibi cem'iyatın da aynı maksadda bizimle müttehid bulunduğunu ilave ederiz. İşte biz İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı Mısırda Kıbtiler ve Hindistanda Hindular ve Suriyede Hıristiyanlar gibi aynı zulmün tesirinde bulunan mazlum gayr-i müslim milletlerle tevhid-i mesa'i ettiğimiz gibi, mücahedelerini kemal-i tebcil [büyük bir yüceltme] ve hayretle ta'kib ettiğimiz İrlanda kahramanlarıyla da münasebat-ı daimada bulunuyoruz.

Arkadaşlar! İşte biz bu mesa'imizle bizi ezen aynı emperyalistlere karşı mücahedede sizinle beraber bulunduğumuz hakkında Baküde verdiğimiz söze sabit kadem [uygun] olarak bugün sizi aynı hiss-i hürmetle selamlar ve hassaten Fransız ve İtalyan arkadaşların bu hususta gösterdikleri samimi hüsn-i kabûle teşekkürler ederiz. Üçüncü Enternasyonal şark milletlerine hürriyetlerinin istihsâlinde verdiği sözde sabit kaldıkça, bizlerin daima yanı başınızda en samimi cidal dostu olarak kalacağımızı tekrar ederiz.

Bu hususta komünist arkadaşlardan, şark milletlerinin istihlâsı [kurtulması] esnasında Rusya Komünist Partisinin hükümet üzerine lazım gelen tesiri icradan hali kalmayarak, eski Rusya dahilinde bulunan akvam-ı sairenin, hassaten çar idaresi zamanında pek çok tazyike maruz kalmış olan, Sovyet idaresinin tesisine pek çok kan dökmüş olan Müslüman kitlesinin mev'ud [va'dedilen] serbestilerinin halelden vikayesine nigehban [bozulmadan korunmasına bekçi] olacaklarına emniyetimiz kavidir.

Böylece şark milletleri arasında emperyalistler[in] yapmakta oldukları puropaganda da kendiliğinden hükümden iskat edilmiş olur. Arabistana gelince esasen kendilerine idarede ve hukukta aynı mevki'i vermiş olan Türklerden, himaye suretiyle ayırdıkları memleketlerine müstevli olan İngiliz ve Fransız gâsıbları [gasbçıları] hakkında ve bunların pençesine geçmiş olan memleketlerin bunlara kaça mal olduğunu ve oralarda eski sükûn ve refah yerine bugün kıtâl ve zulm kaim olduğunu bilmeyen yoktur. Fransızların daha dün kendilerini hüsn-i kabûl ettiklerini bağıra bağıra söyledikleri Suriyeden 24 haziranda ceneral Guru [Gouraud]'nun[42] yalnız gömleğinin koluna isabet eden iki

42 Henri Eugene Gouraud (1867-1946). Fransız generali. Çanakkalede yaralandı ve bir kolu kesildi. Kısa bir Fas umumi valiliğinden sonra 1919-23 arasında Suriye yüksek komiseri oldu (ŞN).

kurşun ile tercemanını katl ve Fransızların Şam hükümetine reis yaptıkları Hakkıyyü'l-Azma isabet eden üç kurşun, Suriyelilerin Fransız işgalini ne kadar hüsn-i telakki ettiklerini [güzel anladıklarını] gösterir yeni bir delildir. Fakat iş bununla kalmayacaktır. Arkadaşlar! Suriye Fransız emperyalizminin mezarı olacaktır. Arkadaşlar! Fransızların müstemlekât-ı askerî hem sizin ve hem de bizim içün tehlikeli görünüyor. Fakat 1857 Hind isyanını tedkik ederseniz, bu teşkilâtın iyi çalışırsak herhalde bize pek nafi' [yararlı] olacağını anlamakta gecikmezsiniz. Suriye içün müttefikleri İngilizlerin, buranın şarkında bir emaret teşkiline teşebbüsünü, Fransız emperyalistlerine hazırlamakta oldukları tuzak ve sonra eski Suriye emiri Faysalı Irak kıralı yaparak ve bu cihetten Fransızlara karşı oynamak istedikleri oyun, bunlar arasında da yakında bize faydalı ve ferah-bahş [sevinç verecek] büyük ihtilafların çıkacağını gösterir.

Yemende arkadaşlarımızla teşrik-i mesa'i eden ve dört milyon halk tarafından müntahab [seçilmiş] İmam Yahyanın daha dün İngilizleri Hudeydeden koğmak suretiyle İngiliz emperyalizmine karşı gösterdiği mukavemet şayan-ı zikrdir.

Arabistan şibh-i cezıresinin [yarım adasının] merkezinde Riyad emiri İbn'üs-Su'ud da bu ecnebi tahakkümüne karşı mücadelede daimdir. Irakta, Trablus[un] tahlisinde [kurtarılmasında] Afrika merkezine doğru yirmi milyon halk arasındaki mühim teşkilâtlarıyla bizimle teşrik-i mesa'i ederek Trablus ve Bingazinin tahlisine yardım etmiş olan Sunusilerin büyük reisleri Seyyid Ahmed Şerif kardeşimizin etrafında toplanmış olan Necd emiri İbn'ür-Reşid, Aneze reisi Hâcim ve Şammar[43] reisi

43 Aneze Suriye çölünde, Fırat havalisinde ve Suudi Arabistanda yaşayan bir Arap aşiretidir. Şammar ise Fırat doğusunda, Irak topraklarında ve Suudi Arabistanda yaşayan diğer bir Arap aşiretidir. Geniş malumat için İA Aneze ve Şemmer (Şammar) maddelerine bakınız (ŞN).

Cüheymilerin gittikçe tekemmül etmekte olan mücahedat teşkilâtlarının, öyle İngilizlerin uydurma kıralları önünde aldanmayacak ve kırılmayacak kadar kuvvetli olduğunu söylemekten geri duramam. Burada İngilizlerin elan yüz yirmi bin nefer beslemekte ve altmış milyon altun sarfetmekte olduklarını söylersem, bu harekâtın ehemmiyeti anlaşılır.

İşte geçen sene Şark Milletleri Kongresinde[44] Baküde zikrettiğimiz esasat sabit kalmak üzere, beşeriyetin bütün ezilen kısmıyla refah ve hürriyet-i umuminin teminine yürümekte azmetmiş olarak hepimiz içün muvaffakıyetler temenni ederiz.

Arkadaşlar! Geçen sene de dediğimiz gibi emperyalistler arasında 1914'te başlamış olan harb hâlâ devam ediyor. Gözleri doymak bilmeyen bu canavarlar yere devirdiği mazlum milletlerin vücudu üzerinde daha çok didişeceklerdir. Yeter ki biz dünya ihtilâli içün hazırlanmakta devam edelim de vakt-i münasebette el birliğiyle hareket ederek hep birlikte kurtulalım. Zaman bizim lehimize çalışıyor, uyumayalım. Cesaretle ilerleyelim. Elbette **El-Hakku ya'lû ve lâ yu lâ aleyhi.**[45]

Buharada ilk yirmi üç gün

Enver Paşanın Buhara seferini ihtiyar ederken [yaparken] ne düşündüğünü görüyoruz. O halde seyahatin nasıl devam ettiğine gelebiliriz:

44 Üçüncü Enternasyonal (Komintern) ile Rusya Komünist Partisinin Baküde ortaklaşa teşkil ettikleri kurultay. 1-7 eylül 1920 tarihleri arasında toplanan kurultaya toplam 1.891 delege katılmıştır. Kurultayda Enver Paşanın bildirisi de okunmuştu (ŞN).

45 Üstün olan Haktır. Haktan üstün yoktur anlamında Arapça yaygın bir söz (ŞN).

Bir kahve köşesinde

Krasnavodsk'tan öteye seyahatimiz büsbütün şayan-ı dikkat bir şekil almıştı. Bu alem yalnız kitaplarda gördüğümüz ve nadiren kendilerine karışan fertlerle temasa geldiğimiz bir alemdi. Fakat geniş, geniş olduğu kadar bizden ve bize merbut bir alemdi. Kalbimiz şimdiye kadar bu yeni alemi duymuş, fakat gözümüz bu menazırı [manzaraları] görmemiş, kulaklarımız bu keskin esvatı [sesleri] çokluk işitmemişti. Aşkabadda, Mervde[46] ufak tevakkuflar [durmalar] ve bazı temaslardan sonra dört gün süren bir yolculukla Katman istasyonunda, yani Buharanın Rus tarafında, alelade bir yolcu gibi hiç nazar-ı dikkati celbetmeyecek surette indik ve bir kahveye girdik.[47] Burası iptidai bir yapı idi. Burada yeni bir hayatın eşiğinde olduğumuzu tamamen hissediyor ve bu yeni hayatın inkişafını bekliyorduk.

Bir tesadüf, bir teşhis

Tesadüf, garip bir merhale oldu. Enver Paşayı burada bu vazi' [salaş] kahve içinde tanıyıp teşhis eden bir zat zuhur etti.

Bu zat Türkmen rüesasından [reislerinden] biri idi. Paşa ile Bakü Kongresinde beraber bulunmuş, simasını oradan hıfz etmişti. Aramızda Enver Paşayı görünce geldi:

"-Siz Enver Paşa değil misiniz?" diye sordu. Paşa merhum, kendisini saklamaya lüzum görmedi. "Evet" cevabını

46 Bugünkü adı Marı olan ve Alparslanın mezarının bulunduğu tarihî şehir. Bugün Türkmenistan hudutları içindedir (ŞN).

47 Enver Paşanın Buharadan Berlindeki kardeşi Kâmil Beye yazdığı ilk mektup 16 ekim 1921 tarihini taşımaktadır (Yamauchi, 249. s.). Bu aynı zamanda onun Buharaya geliş tarihidir. Zira Muhiddin Bey Buharada 23 gün kaldıklarını yazmıştır. Hakikaten bu tarih ile Enver Paşanın 12 kapılı Buharanın Namazgâh kapısından çıktığı (Baysun, 55. s.) 8 teşrin-i sani [kasım] 1921 salı günü arasında 23 gün mevcuttur (ŞN).

verdi ve bu cevap Enver Paşanın Buharaya vürudu için velveleli bir ilan hükmüne geçti.

Reis bizi aldı. Bir araba ile evine götürdü. Pilav, et; buranın başlıca makbul ve müntahab [seçkin] iki yemeğiyle i'zaz ve ikram olunduk ve ev sahibi tarafından da Buharaya vürudumuz [gelişimiz] hariciye nazırına bildirildi.

O zamanki hükümet

O zamanki Buhara hükümeti Osman Hocanın reis-i cumhur olduğu bir nazırlar şurasının idaresinde idi.

Osman Hoca İstanbul darülmuallimîninden [öğretmen okulundan] feyz almış, Harb-i Umumiden evvel de memleketine dönmüştü. Tahminen 46-47 yaşlarında, oranın yerlisi bir zat idi.[48] İşe mektepler açmak suretiyle başlamış, Buharada gençlik hareketi uyandırarak onun başına geçmişti. Buhara emiri Alim

48 Osman Hoca (1878-1968). Oşta doğdu. Adı Pilevne kahramanı Gazi Osman Paşaya atfen verilmiştir. 1910'da İstanbula gelerek tahsil gördü. Dönüşte Buharada cedid mektepleri açtı. 29 ağustos 1920'de Buhara emirinin devrilmesinde rol aldı. Kurulan hükümette maliye nazırı, 1921'de Buhara cumhurreisi oldu (Buharanın ilk devlet başkanı Mirza Abdülkadir Muhiddin idi). 22 temmuz 1922'de Afganistana iltica etti. 1923'te Türkiyeye geldi. Atatürkün alakasına mazhar oldu. Burada **Yeni Türkistan** dergisini çıkardı. Kocaoğlu soyadını aldı. 1939'da Moskovanın baskısıyla Türkiyeden ayrılmak zorunda kaldı. Savaş boyunca Polonya ve İranda bulundu. 1946'da Türkiyeye döndü. Kocaoğlu 28 temmuz 1968'de İstanbulda vefat etti (Ali Bademcinin eserindeki "27 haziran 1967'de İstanbulda 90 yaşında öldü" kaydı yanlıştır (485. s.). Üsküdardaki Özbekler tekkesine gömüldü (Timur Kocaoğlu, "Türkistanda Türk subayları", **TDTD**, ağustos 1987, 8. sayı, 47. s. vd.). Bazı hatıraları **Yakın Tarihimiz** dergisinde yayınlanmış, ölümü üzerine **Türk Kültürü** dergisinin 1968 ağustos ve eylül tarihli 70 ve 71. sayılarında iki yazı kaleme alınmıştır (ŞN).

Hanın idaresi bu genç anasırın amaline [unsurların emellerine] göre bittabi dar ve geri idi. Zaman burada bir atiklik-cedidlik, yani gençlik-ihtiyarlık, yenilik-eskilik farkı mücadelesi vücuda getirdi. Bu mücadelenin genç tarafı, Rus inkılabı çıkınca o inkılaptan da nasibedar olmaya, hız almaya başladı.

12. Resim: Buhara reis-i cumhur-i sabık-ı Osman Hoca

Osman Ağanın reis-i cumhurluğu işte bu inkılabın Buharadaki akislerini telhis [hulâsa] ve ifade ediyordu.[49] Alim Hanın muğfil [aldatıcı] siyasetine, darblı, işkenceli, zindanlı idaresine karşı bu aks'ül-'amel [tepki], Türkistan için bir ümit idi.

Osman Hoca bu aks'ül-'amelin eskiden beri emekdarı olduğu ve bu yolda -inkılabdan evvel- eski Rusyanın bir köşesinde bu günleri hazırladığı için, Türkistandaki yeni hareket bihakkın timsalini kendisinde bulmuştu.

49 Osman Kocaoğlu, Enver Paşanın Dilkûşa sarayında misafir edildiğini yazar (O. Kocaoğlu, "Enver Paşa Buharada kalsa idi?", **Yakın Tarihimiz**, İstanbul 1962, 78. s.).

Biz Buharaya ayak bastığımız gün, o günler Afganistan toprağına iltica eden emir Alim Hanın taraftarlarıyla dahilî bir mücadele hüküm sürüyordu ve bu mücadele kuvvetlerine Basmacılar deniliyordu. Basmacılar anlaşılıyor ki hem Osman Hoca aleyhtarı, hem Osman Hocadan geçerek Rus aleyhtarı idi.

Bunun için Osman Hoca -hoca o havalide ünvan-ı şerafettir ve şimdilerde kendisinin burada olduğunu işitiyorum-[50] Şarki Buharada idi ve orada isyan ve mücadele halinde olan Basmacıları yeni hükümete ısındırmak için bizzat teşebbüsat icrasında idi.

Dediğim gibi hükümet -hakikatte Ruslar nafiz [etkin] olmak üzere- nazırlar şuralarının elinde idi. Şura Rus kuvvetleriyle anlaşmıştı ve bu şuranın reisi ve hariciye nazırı da Feyzullah Hoca idi.

Feyzullah Hoca[51]

Feyzullah Hoca 22 yaşında zeki bir gençti. Müfrit bir teceddüd [yenileşme] taraftarı idi. Babasından kendisine geçen müdhiş serveti bu taraftarlık uğrunda sarfeden, heba eden bir genç. Muhteris bir genç. Onun içindir ki Feyzullah Hoca ora-

50 Osman Hocanın oğlu muhterem Türkolog Timur Kocaoğlunun bize söylediğine göre Osman Hoca, cumhuriyetin ilanından sonra Türkiyeye gelmiştir.
Baysuna göre (15. s.) hoca "Türklerin Oğuz devrinden beri münevver şahıslara halkın verdiği bir sıfattır." (ŞN).

51 Feyzullah Hoca, Osman Hocanın amcazadesidir. Baba adı Ubeydullahtır. Dedeleri Kerametullah Hocadır. Cedid mekteplerinde okuyan Feyzullah Hoca, Muhiddin Beyin dediği gibi "muzırr bir uzuv" ve "bir Rus memuru" olmuştur. Enver Paşa harekâtının dumura uğramasında Feyzullah Hocanın mesuliyeti büyüktür (Togan, *BTTT* 447. s.). Yine de Sovyetlere yaranamayan Feyzullah Hoca 1938 baharında kurşuna dizilmiştir (ŞN).

da milli mücadeleleriyle muzırr [zararlı] bir uzuv olarak kaldı ve nihayet fedakâr Osman Hocanın yerine reis-i cumhur, hakikatte bir Rus memuru oldu. Maliye nazırı yine darülmuallimînimizden Haşim Şaik Bey,[52] harbiye nazırı Başkurdistandan Arif Bey,[53] dahiliye nazırı Ataullah Hoca,[54] iktisat nazırı Mirza Abdülkadirdi.

Enver Paşayı tahrik eden sebepler

Buharaya vardığımız, ev sahibi tarafından adliye nazırı olan Rahmet Refik Beye -bu da bizim darülmuallimînimizden mezun bir gençtir- bildirilmişti. Rahmet Refik Bey bizim nezdimize bir tüccar gönderdi ki, maksadı bizi teşhis etmekti. Bu tüccar İstanbula gelip gitmiş, bizim ricali tanımıştı. Gelen tüccar Enver Paşayı teşhiste hiç müşkülât çekmedi ve bunun neticesinde bize hariciye nezaretinin içinde bir bina tahsis edildi.

52 İstanbul öğretmen okulundan mezun olan bu genç, Buharanın son şairlerinin tezkiresini yazmıştı. Farsça şiir söylerdi. Türksever bir şahsiyet olup sonradan Buharanın Afganistan elçiliğine tayin edilmiştir (Togan, *Hatıralar*, 363. s.). Buhara hükümetinin Bolşevikleştiğini görünce 1923'te vazifesinden istifa etmiş, 1943'te Afganistanda maarif müsteşarlığına yükselmiştir (Baysun, 169. s.). (ŞN).

53 Harbiye nazırı Abdülhamid Arif, Başkurdistanlı değildi; fakat Zeki Velidi orada Başkurt hükümetini kurduğunda, onun yanında kâtiplik yapmıştı. Kendisi aslen Buharanın Kahiştuvan köyünden bir Özbekti. Tatar ve Başkurtlara yakınlık duyan, idari hususlarda kavrayışlı bir gençti (Togan, *Hatıralar*, 363. s.). Daha sonra nazırlığı bırakarak 23 mart 1922'de isyancılara ve sonra Enver Paşaya iltihak etmiştir (Togan, *Hatıralar*, 403. s.).
Buhara hükümetleri hakkında Baysunun eserinin 41, 42 ve 46. sayfalarına bakılabilir (ŞN).

54 Dahiliye nazırı olan Ataullah Hoca, Buhara cumhurbaşkanı Osman Hocanın kardeşiydi ve 1910'lu yıllarda Konya darülmuallimîni (öğretmen okulunu) bitirmişti (ŞN).

Buharaya geldiğimizin ikinci günü karşıma bir aşina sima çıktı. Sabık emirin Bab-ı Alisi diyebileceğimiz binanın önünden geçiyordum. Gördüğüm ve o dakikada müşkülât ile teşhis edebildiğim genç, kendisini çocukluğundan beri tanıdığım ve daha Harb-i Umumiden evvel hayat-ı mesa'isini görüp bildiğim Halil Beydi.[55]

13. Resim: [Yukarıdaki] zat macerasını naklettiğimiz Muhiddin Beydir.

Halil Bey, bizim Buharadaki harekâtımızın en kıymetli, en faal uzuvlarından biri oldu ve Buhara-Türk tarihinin binasına el ele taşıdığımız bu genç kahraman, Enver Paşanın bütün Buhara safahat-ı hayatını ta şehadetine kadar adım adım değil, nefes nefes takip etti ve nihayet onun hayat-ı mücahedesinde sabit kalarak "Buharada başlayan tarih yürüyor" hükmüyle memleketine geldi. Yeniden beş buçuk ay süren bir avdet yolculuğunu beraber geçirdiğimiz bu sadık ve canfeda yoldaş, o gün bize yalnız bir harareti kaybolmaz arkadaş

55 Halil Bey de, Muhiddin Bey de Bartınlıydı. Her ikisi hemşehri olduğu için çocukluklarından itibaren tanışmaları tabiidir (ŞN).

kazandırmış olmadı, aynı zamanda Enver Paşanın hayatını kazandırmış oldu.

Ermeni suikasti buraya da yetişti

Ermeni suikasti buraya yetişmişti. Aynı gün öğrenmiştik ki, Bakü tarikiyle [yoluyla] muvasalatımızı takip eden gün, Buharaya üç Ermeni yolcu gelmiştir ve bu üç Ermeni, Enver Paşanın Buharaya geçtiğini öğrenerek kendisini ifna [imha] etmek talimatını tatbike memur edilmiştir.

O zaman Buharada emniyet-i umumiye müdürü Kâzım, muavini de Halil Beydi. Bu üç Ermenilerin maksad-ı mel'aneti tahkikat ile tebeyyün ediyordu. Kendileri yakalandılar ve haklarında lazım gelen muameleyi ifa ettiler.[56]

56 Enver Paşa gizli hareket ettiğine göre bu Ermenilerin Ruslar tarafından gönderildiği anlaşılıyor. Amaçları onu Ermenilere öldürtmekti. Zaten Cemal Paşayı Rusların öldürttüğüne dair iddialar ve hatta kanıtlar vardır (Halil Paşa, *İTCBS*, 368. s.). (ŞN).
Hayitin yazdığına göre Ruslar Baküde bir otelde Enver Paşayı Reissich isimli bir ajana öldürtmek istemişler, fakat başaramamışlardı (*BTMMT*, 192. s.). Bolşevikler Enver Paşanın Şarki Buharadaki hareketlerini Ermeni Ağabekova tevdi etmişlerdi (Hayit, *TRİÇA*, 283. s.). Ağabekov 4 Yahudi, 3 Fars, 5 Ermeni, 1 Özbek, 1 Tacik, 3 Hindistanlı ve 2 Rus tüccarından oluşan bir istihbarat şebekesi kurmuştu. Bunlardan yalnız 2 Rus, 1 Ermeni ve 1 Yahudi esas maksat olan Enver Paşanın yerini tesbitten haberdardı. Şebeke nihayet Enver Paşanın Abiderya köyünde olduğunu öğrendi ve şehit olma hadisesi bu istihbarat neticesinde vuku buldu (Hayit, *BTMMT*, 220. s.). Ancak Enver Paşayı şehit eden Ağabekov değildi, herhangi bir Bolşevik askeriydi (Togan, *Hatıralar*, 456. s.). Ağabekovun asıl adı Arotonovdur ("Enver Paşanın şehadeti", **Yeni Türkistan**, 5. yıl, şubat 1931. 32. sayı, 3 ve 9. s.). Bu makalede Ağabekovun hatıratında yer verdiği Enver Paşayı kendisinin şehit ettiği yolundaki iddiaların gerçek olmadığı isbatlanmıştır (ŞN).

Buharada Türk zabitler

Buharada Türk zabitler isimlerini zikrettiğim Halil ve Kâzım beylerden ibaret değildi. Bunlar 12 arkadaştılar ve Buhara hizmetine kabul edilerek Buharanın askerî, mülki bütün idare işlerine, maarif hareketlerine bunlar hakim olmuşlardı. Memlekette teceddüd, terakki, muvaffakıyet namına ne görünüyorsa, bunların ufak büyük bir hisse-yi muvaffakıyyeti vardı. Bunların bütün mesailerinden haberdar olduk. Bunlar 6-8 [ay] esaret çektikten sonra ana vatandaki ebeveynlerini bile unutup Buharalılara şayan-ı hayret bir irtibat ile vakf-ı hizmet, vakf-ı vücud etmişlerdi. Arif Bey, Osman Bey, diğer Osman Bey, Nafi Bey,[57] Mehmed Bey, bu on ikilerden isimleri ilk hatırıma gelen zevattır.

14. Resim: Buharanın sabık harbiye nazırı Arif Bey.

15. Resim: Buharanın sabık Kâbil sefiri Haşim Şaik Bey

Kendilerini Buharanın havası sarsmıştı. Malaryaya [sıtmaya] tutulmuşlardı. Mamafih bütün hastalıkları hüküm sürdüğü sırada bile vazifelerinden uzaklaşmamışlardı. Yalnız iç-

57 Metinde "Nafi Paşa" yazılmıştır. Manastırlıdır. Aşağıda görüleceği gibi Hareket Ordusu 1. Alay kumandanıdır (ŞN).

lerinden Halil ve Nafi Beyler, vücutça da zindeliklerini muhafaza ediyorlardı:[58]

Cemal Paşa

Buharanın on ikilerini Buharaya hediye eden Cemal Paşa merhum idi. Biz Cemal [Paşa] ile görüşmek emelinde iken ve bu maksatla doktor Nazım Bey daha evvel Çarcuya gelmiş iken, Cemal Paşa Moskovaya azimetini tesri' etmeye [gidişini süratlendirmeye] lüzum görmüş ve ikisi Taşkentte bulunduktan sonra birlikte bu yola devam ettikleri için bizimle telakilerine imkân kalmamıştır.[59]

Buharada temaslar

Biz hariciye nezaretinde tahsis edilen dairede oturuyorduk. Burada suret-i mahsusada bir mutbah vücuda getirilmiş, hizmetimize adamlar tayin edilmişti. Enver Paşanın Buharaya vürudu tamamiyle şüyu' bulduğu için buradaki temaslar resmi mahiyetten de uzaklaşmıştı. Buharanın bütün ileri gelenleriyle temas ediyorduk.

Zeki Velidi

Şarktaki Türk intibahının en kuvvetli tecelli ettiği simalardan biri de Zeki Velididir. Türk-Tatar Tarihi [1912] telif e-

58 Togan, Enver Paşayla birlikte bu zabitlerin temizlikleriyle Türkistanlıları hayrette bıraktığını yazar (*BTTYT*, 457. s.) Bunun için eserimizin girişini okuyunuz.
Bu zabitlerden biri olan Sabir Efendi de bu muharebelerde şehit olmuştur (Togan, *BTTYT*, 463. s. Baysun, 75. s.). (ŞN).

59 Ruslar, Enver Paşanın Cemal Paşayla görüşmesini istemedikleri için Cemal Paşayı Buharada tirenden indirmemişler, Taşkentte de bekletmeden Moskovaya göndermişlerdi (Togan, *Hatıralar*, 386. s. ve *BTTYT*, 434. s. Halil Paşa, *İTCBS*, 362. s.). (ŞN).

den bu zatın ilmi ne kadar geniş bir ufka dayanıyorsa, ameli de o nisbette ilmine uygun bir hulûs [samimiyet, temizlik] ve daimiyet arzeder.

Zeki Velidi Rus inkılabından çok ümitlenmişti. Bunun Türk alemi için bir fevz ü felah [kurtuluş ve mutluluk] mukaddemesi olacağına kani olmuş, Bolşeviklerle beraber çalışmaya söz vermiş, onların muvaffak ve muzaffer olması için bütün himmet ve hizmetini israf etmişti. Yudeniç[60] ordularının Petrograd'ı işgaline ramak kaldığı zaman, Başkurdistan ordularıyla Yudeniç'i berbat ve perişan eden, Başkurdistanın reis-i cumhuru Zeki Velidinin himmeti idi.

Halbuki Bolşevikler Yudeniç, Denikin tehlikesini ortadan bu sayede kaldırdıktan sonra sıranın ortada, kendilerine yar olsa bile kendilerinden olmayan bu kuvvetleri imhaya geldiğine hükmettiler ve Başkurdistanın tavuklarına varıncaya kadar Rusyaya aşırmaya başladılar. Filvaki' [hakikaten] bizim Moskovada bulunduğumuz günlerde en mebzul gıda, kokmuş tavuklardan ibaretti. Zeki Velidi, Enver Paşa ile temastan ve Bolşevik menviyatına [niyetlerine] vakıf olduktan sonra, bir aralık savuşmayı kâr-ı akl buldu ve öyle de yaptı. Biz ilk defa olarak kendisi ile bu savuşmanın ilk merhalelerinde ve Halil Paşa ile geldiğimiz zaman Baküde buluşmuştuk. İkinci defa olarak da bu 23 günlük müddet ikametimiz esnasında Buharada görüyorduk. Zeki Velidi türlü kılık kıyafet altında şark hareketini uykudan uyandırmak için köşe bucak bırakmıyor, bir veli safvet ve imanıyla dolaşıyordu.

Zeki Velidi burada Enver Paşa ile görüştü ve mesaisinin bütün semerelerinden ve eşkâlinden paşayı haberdar etti ve tekrar Türkmen cihetlerine doğru uzandı gitti.

60 Nikolay Nikolayeviç Yudeniç (1862-1933). İngiliz desteğiyle Bolşeviklere karşı savaşan çar taraflısı general (ŞN).

Ruslardan şikâyet

Bu temasların hulâsası Ruslar, Bolşevikler aleyhinde bir silsile-yi tazallümden [şikâyet silsilesinden] ibaretti. Bolşevikler memlekete girerken neler, ne refahlar, ne saadetler vadetmişlerdi. Halbuki bugün bu refah ve saadet yerine memlekette bir sefalet bırakmışlar, kaçmışlardı? Buharanın asır-dide [asırlar görmüş] servet ve samanı Moskovaya akıp gitmişti. Buharaya harben girdikleri için bir kere şehir yanmış, harap olmuştu. Emirin hanesinde ve ta Emir Timur zamanından kalma 8 vagonluk mücevherat ile altun evani [kap kacaklar] Moskovaya aşırılmıştı. Herkes evindeki altun, gümüş kıymetli eşyayı sokaklara atıyor, böylece hem malını feda ediyor, hem cihet-i aidiyetini örterek ayrıca Rus zulmünden kurtulmak yolunu arıyordu. Buharanın dokuz vilayetinde zulüm var, işkence var, gasb u garet var, Rus mujiklerinin ırza tasallutları var, fakat bir zerre refah yoktu.

Buhara istiklâli, cumhuriyeti, şuralar [sovyet] hükümeti hep birer unvandan ibaretti. İşin iç tarafı Rusların malikânesi idi. İktisadi, askerî, siyasi bütün bir millete ait olması lazım gelen münasebetler, Rusların bu millet aleyhine müteveccih idaresi elinde idi. Enver Paşaya hikâye edilen hep bu nev fecayileri ve Enver Paşanın kafasında bu fecayi, kendi gözüyle görmüş olduğu fecayiye zamm [facialara ek] olarak, tahammül olunmaz bir ateş ve sıklet [sıkıntı] peyda ediyordu.

Krasnavodsk'taki acı manzara ve elim mukayese Enver Paşanın gözünün önünden bir türlü silinmiyordu. Bolşeviklerde milliyet ve din farkı yoktu. Fakat işte Ruslar bütün vesait-i nakliyeleriyle, bütün mal ü menalları [varları yokları] ile beraber gidiyorlar. Buna mukabil Türk ve Müslüman esirler çırılçıplak sürünüyorlar, süründürülüyorlardı ve işte Enver Paşa can çekişen sekiz muhacirin ağzına Zemzem yerine

süt dökerek onların son nefeslerindeki ıztırabı kendi eliyle söndürmeye savaşıyordu. Bütün bu sözler, bu hikâyeler, bu temaslar, Enver Paşayı Rusya aleyhine sevk ve tahrik eden amiller, müşevvikler [teşvikler], vesilelerdi

Rus sefirinin iması

Buharadaki temaslar yerlilere münhasır kalmadı. Muvasalatımızdan on, on iki gün sonra da Rus sefiri Yurinof'un ziyareti kabul edildi ve kendisine bir pazar ertesi günü i'ade-yi ziyaret olundu.[61]

Bu mülakatta Rus sefareti nezdinde memur olarak bulunan Rusyanın elsine-yi şarkıye [şark lisanları] muallimlerinden Aleksandroviç tercemanlık ediyor ve terceman hakikaten güzel Türkçe söylüyordu. Bu mülakat Enver Paşanın tarih-i mücahedesinde bir merhale olarak kaydolunacaktır.

Paşa mükâleme esnasında Cemal Paşanın Afganistana ne vakit avdet edeceğini sormuştu.

Yurinof buna intizarın fevkinde [beklenenin haricinde] bir cevap verdi. Yalnız Sovyetlerin Cemal Paşaya tekrar Afganistana gelmesi için müsaade etmeyeceklerini söylemekle kalmadı, Enver Paşaya hitaben manidar evza' u etvar [vaziyetler ve tavırlar] ile:

"-Sizin de buralarda ne suretle çalıştığınızı biliyoruz!" ifadesinde bulundu.

Enver Paşa ava çıkıyor

Enver Paşa için gayet tarihî bir karar ittihaz etmenin [almanın] sırası gelmişti. Paşa, İslâm İhtilâl Cem'iyetleri Teşkilâtının başında idi ve teşkilâtın da henüz başta [yeni] olduğu

61 Togan, Enver Paşanın Yurinof'u 27 ekim 1920'de ziyaret ettiğini yazar (*Hatıralar*, 391. s. ve *BTTYT*, 436. s.). (ŞN).

nu ve Buhara havalisinden harice henüz intişar edemediğini biliyordu. Fakat Yurinof'un dili altında kımıldayan kelimeler Enver Paşaya Rus Çekasının[62] namerdane tazyik ve imhasını işaret ediyordu. Ya Rus Çekasının elinde ölecek, ya Buharadan Türk alemine haykıracak ihtilâl lem'asını [kıvılcımını] kendi eliyle uyandıracaktı. Muzaffer olursak yeni ve muzaffer Türk ihtilâlinden **Türk federasyonu** doğacak ve Türkün tarihî şehri **Semerkant bu federasyonun merkezi olacaktı.**

Enver Paşa Çeka elinde ölmekle, nakıs [noksan] olsa da teşkilâtı maksat yolunda faaliyet ve harekete sevk etmek şıklarından ikincisini tercih etti. Kendisinin bu ihtilâlde bir vazifesi olduğunu ve bu vazifeyi yaparken ölse bile maksadın kazanacağını söylüyordu.

Paşa, [Bartınlı] Halil Beyi çağırdı. Lazım gelen bedel tedariki için talimat verdi. Halil Bey tensik [tanzim] edilmiş Buhara kuvvvetlerine kumanda ediyordu. Bu kuvvetler az çok bizim kıyafet-i askeriyemizi almışlardı. Başlarında kalpak vardı. Bunlardan yirmi beş kişilik bir süvari müfrezesi ihzar [hazır] etti.

8 teşrin-i sani [kasım] 1921 salı[63] günü sabah erken, bu yirmi beş kişilik Ferganalı süvari müfrezesi ile mülâzım-ı evvel

62 Rusça **Çerezvıçayneya Komisiya** (fevkalade komisyon) kelimelerin ilk hecelerinden oluşan Çeka kelimesi, korkunç Sovyet gizli istihbarat teşkilâtının kısa adıdır. Uzun adı **Devrim Karşıtları ve Sabotajcılarla Savaşmak Amacıyla Bütün Rusya İçin Kurulan Fevkalade Komisyon**dur. 1917'de kurulan örgütün yerini 1922'de GPU aldı (ŞN).

63 Muhiddin Bey, salı yerine cumartesi yazmıştır. Bu yanlış Özbek Türkçesinde salı demek olan seşenbe kelimesinin Türkiye Türkçesine yanlış aktarımından kaynaklanmış olmalıdır.
Baysun (55. s.) ve Togan (*BTTYT*, 437. s.) ise 8 kasım cuma günü yazmışlardır. Ancak dediğimiz gibi doğrusu salı günüdür. Yamauchi'de (252. s.) de 6 kasım 1921'in pazar gününe rasladığı yazılıdır (ŞN).

[üsteğmen] Manastırlı Nafi ve süvari yüzbaşısı Hasan Efendiler, Enver Paşa, ben ve Hacı Samiden mürekkeb bir kafile, Erk[64] yani arzettiğim Buhara sarayının kapısı önünden geçerek geyik avına çıkıyordu.

16. Resim: [Bartınlı] Halil Bey. Enver Paşanın Buhara harekâtında en sadık arkadaşlarından

Çilligöl yollarında

Halil Bey süvari teşkilâtına memur idi. Binaenaleyh o, at mübaya'asını [satın alınmasını] vesile ittihaz ederek ayrılıyor, "at mübaya'a etmek üzere" Buharanın diğer bir kapısından çıkıyordu. Biz hareket ettiğimiz gün Rus kıtalarına kavuşmamak [raslamamak] için dağ yollarının takibine başladık ve Buharanın Velayini yolu üzerinde akşam kırk kilometre mesafede Karağul Pazarlar denilen yere gelerek burada Halil Beyle birleştik.

Ertesi gün kırk kilometre mesafe daha aldık ve Hoca Mübarek denilen mahale geldik. Hoca Mübarek, Karşı vilayetinin merkezi olan Karşı şehrine otuz kilometre mesafededir. Mak-

64 Başkentte hükümdarın veya emirin oturduğu, hükümet merkezinin bulunduğu, tahkim edilmiş mahal, iç kale (ŞN).

sat şehre girmek olmadığından, o gün istikameti tebdil ettik ve üçüncü günün merhalesi Cuma Pazarı denilen köy oldu.

Halil Beyle yüzbaşı Hasan Bey,[65] burada paşadan şehir ahvâlini anlamak üzere Karşıya gitmek emrini aldı. Biz Karşıyı solda bırakarak, buraya 12 kilometre mesafede Yenimezar denilen köye geldik. Halil Beyle Hasan Bey geldiler, bize burada tekrar iltihak ettiler ve aynı gün Halil Bey ikinci bir vazifeye memur olundu. Düşenbede bulunan Osman Hoca ile Buhara harbiye nazır muavini olan -Teşkilât-ı Mahsusa'da ikinci yüzbaşı- Ali Rıza Efendiye hitaben paşanın yazdığı mektupları alarak, Şarki Buharaya[66] gitmekte olan bu iki zata yetişmek üzere büyük yoldan ve şehirden şehire Ruslar içinden olmak üzere Güzar, Baysun, Yorçı tarikiyle Zekr'e vardı.

Halil Bey bu mektupları tevdi ile beraber Osman Hocaya maksadı izah edecekti ve paşanın maksadı Osman Hoca maiyetinde ve Ali Rıza Efendi kumandasında bulunan ve dört yüz tüfenk kuvvetindeki süvari milisyasmdan icabında istifade etmekti.

Biz Yenimezar köyünde geceyi geçirdik ve ale's-sabah atlara binerek ve artık büyük yolu takipten vazgeçerek, Samançı çölünden büyük sıkıntı içinde Koytan dağı ile geçitlerini geçtik.

Buharadan hareketimizin yirmi ikinci [30 kasım 1921] günü idi ki, Vahş nehri kenarında Kabadyan nahiyesine bir saatlik mesafede bir köydeki kara çadırlarda misafir olduk.

65 Süvari yüzbaşısı Hasan Bey, Manastır askeri idadisinde Enver Paşadan bir sene evvel mezun olmuştu (Baysun, 54. s. ve Togan, *BTTYT*, 437. s.). Binbaşı Halil Bey ise Buhara polis müdürü muavini olup Bartınlıydı (Baysun, 76 ve 131. s. Togan (*BTTYT*, 437. s.). (ŞN).

66 Şarki Buhara, o zamanlar bugünkü Tacikistan topraklarına verilen isimdir (ŞN).

Osman Çavuşun iltihakı

Buradan da yüzbaşı Hasan Efendi bir vazife aldı. Hasan Efendi umur-i harbiye müdiriyetinde bulunduğu için, Kabadyanda Rusların Nikola zamanından beri Afganistana karşı tahkim ettiği Termez vilayetinin milisya müdürü olan Osman Çavuşa paşanın vücudundan haber isal etti [yolladı]. Osman Çavuş Erzurumun İspir karyesi ahalisinden idi -ki bilahare şehit olmuştur- bu emri alır almaz maiyetindeki kırk beş milisya kuvveti ile derhal bize geldi, iltihak etti ve bu iltihak ile beraberimizdeki yirmi beş milisya kuvveti yetmişe baliğ oldu.

İttihada davet

O gece hemen uzun zamandan beri Ruslarla milli mücadelede bulunan Vahş nehri ile Amu Derya sahili arasında mevzi alan Çilligöl Türkmen ve Kazaklarına, onlar tarafından da mahallerine isal edilmek üzere Kurgantepe ve Düşenbe etrafında bulunan mücahitlere paşa tarafından mektuplar yazıldı ve bunlar aynı gece milisya kumandanı Osman Çavuşla Çilligöle gönderildi.[67]

Enver Paşayı bekliyorlar

Çilligölden gelen cevap beklenildiği surette müsait bir cevap idi. Türkmenlerden gelen bu cevapta paşa hazretleriyle maiyetlerinin Çilligöle gelmelerine intizar ettikleri ve kılağuzluk yapmak üzere de Vahş deryası [nehri] kenarında monla... namındaki adamlarının intizarda bulunduğu yazılıyor, nehri geçmek üzere -könder ve küreklerle çekilen mavna kabilinden- gemiler hazırlanmış olduğu bildiriliyordu.

67 Hayit, Enver Paşanın Çilligöle geliş tarihini 9 kasım 1921 olarak verir (*BTMMT*, 200. s.). (ŞN).

Mektubun bu şafi [yeterli] cevabı alındıktan sonra yetmiş milisya ile yola çıktık. Denildiği gibi Vahş deryası kenarında hazırlanmış gemilerle karşı tarafa geçtik.

Türkmen ve Kazak rüesa ve ahalisi, istikbâle gelenler etrafını aldılar ve doğruca Türkmen rüesasından Abdüssettar İşabaşı -işabaşı emirin verdiği bir rütbedir- nam zatın evine misafir olduk.

Artık tamamiyle Rus nüfuzunun cari olduğu mıntıkadan çıkmış, Ruslarla hal-i mücadelede olan mücahidîn [mücahitler] mıntıkasına girmiş bulunuyorduk. Bu zamanlar kânun-ı evvelin evaili [aralığın evvelleri] idi.

Abdüssettar İşabaşının evi o akşam mühim bir müzakereye sahne oluyor ve Düşenbe yollarında bizi bekleyen müşküller burada henüz kelime şeklinde telaffuz ediliyordu.

Müzakere meclisinde -ki buralarda meclis-i müzakereye maslahat tabir olunur- Türkmen ve Kazak ve Kırgızların reisleri bulunuyordu.

Bu uzun müzakere İbrahim Bey namındaki baş kumandanın ismi etrafında dönüp dolaşıyordu.

İbrahim Bey kimdi? İbrahim Bey Caka Tohsa[ba] Bey,[68] Şarki Buharada 15.000 hanelik bir kabilenin reisi idi. Bu kabileye Lakay deniliyordu. Cesur, şeci fıtratlarını [yiğit yaradılışlarını] muhafaza ediyorlardı. Mamafih usuli [metotlu] bir tahsilin buralarda adı bile yoktur denilebilirdi. İşte Lakayların reisi olan bu İbrahim Bey Türkmen, Kazak, Karluk, Marka denilen bütün Türk kabileleriyle Farsi tekellüm eden [konuşan] ve oralarda Tacik denilen mücahitlerin -ki bunların buraca vasfının da Basmacılar olduğunu söylemiştim, bu

68 Caka, İbrahim Beyin dedesidir. Toksaba ünvanı albay manasında (Baysun, 35. s.) emir tarafından verilmiş bir unvandır (ŞN).

Basmacıların- tav'an ve kerhen [isteyerek veya istemeyerek] baş kumandanlığını almıştır.

Mücahitlerin[69] hedefi

Mücahitlerin hedefi hem haricî, hem dahilî idi. Fakat evvela dahilî idi.

Bunlar bir kere emir Alim Hanın[70] taraftarı olarak kaydolunabilir. Yani Buharaya Bolşevik usulü ile giren idarenin ve bittabi onu temsil eden Osman Hoca ve arkadaşları gibi genç takımın aleyhtarlarıdır.

Saniyen hedefleri haricî idi. Rusları zaten düşman saymakla kalmıyorlar, emir Alim Hanı atan ellere veya idareye istinas etmedikleri [alışmadıkları] bir şekli getirenlere müzahir [destekçi] görmek dolayısıyla da Ruslara hilâfgir [zıt] oluyorlardı. Hâsılı Şarki Buharada İbrahim Beyin temsil ettiği hareket, Osman Hocanın reis-i cumhurluğu ile başlayan idare veya bu idare ile meydana çıkan eşhas aleyhine müteveccih bir aks'ül-amelden [tepkiden] ibaretti.

"Lakaylar eza ve cefa ederler"

Meclis-i müzakereye iştirak edenlerin yalnız sesleri tok değildi. Fikirleri de keskin ve tok görülüyordu. Bunlar paşaya bütün fikir ve kanaatlerini açıkça ve tam Türkmenlere has

69 Yazar burada eline silah alıp savaşanları mücahit olarak vasıflandırmaktadır. Ancak bu kişilerin mücahitlikle alakası olmadığı yukarıda izah edilmiştir (23. sayfaya bakınız). (ŞN).

70 Buharanın son emiridir. 1 eylül 1920'de devrilmiş (Baysun, 42. s.), bir müddet tahtını elde etmek için mücadele etmiş, halkın desteğini kazanamadığından 18 şubat 1921'de Afganistana iltica etmiştir. Kâbilde önce bolluk içinde yaşamış, 1934'te yoksulluk içinde ölmüştür. Baymirza Hayit, 1968'de Kâbilde servetsiz kalan oğullarından birini dilenirken görmüştür (*TRİÇA*, 265. s.). (ŞN).

olan samimiyetle tevdi ediyorlar, bizi müstakbel bir tehlikeden esirgiyorlardı.

Enver Paşa emin

Enver Paşa reislerin söylediklerini ayrı ayrı dinledi, fakat fikirlerine iştirak eder görünmedi. Kendilerine dedi ki:

"-Ben sizlerin Bolşevik esareti altında neler çektiğinizi duydum ve gördüm. Size bir refah vaadi vererek, yerine sizin bütün refah ve saadetinizi türlü zulüm ve işkence vasıtalarıyla yurdunuzdan söküp alan zaleme [zalimler] karşısındasınız. İnleyip dururken, köylerinizin harap, mallarınızın talan edildiğini görürken neler duyduğunuzu hissediyorum. Bunun için kalktım, size yardım etmek için geldim. Hakiki İslâm hissiyle mütehassis olan her bir Türk, bu söylediklerime inanır. Çünkü bu söylediklerim görülen ve bilinen bir hakikattir. İnşallah İbrahim Bey de böylece söylediklerimin doğruluğuna inanacaktır ve ölünceye kadar bizimle beraber çalışacaktır."

İlk and

Bu sözler Enver Paşanın yalnız azmini, nefsine itimadını değil, bastığı sahanın metaneti hakkındaki tam ve kâmil emniyetini de gösterir. Çünkü Enver Paşa Türklerin iyilik, doğruluk üzerinde her zaman ve her yerde müttehid [birlik] olmak için koşacaklarına ve maksad-ı milliyede muzaffer olacaklarına - kani demiyorum- mü'min ve mu'tekid [imanlı ve inançlı] idi.

Bunun için sözlerinin meclis üzerindeki tesiri, adeta mehib [heybetli, büyük] oldu diyebilirim. Meclistekilere niyabeten [vekâleten] Türkmen ve Kazakların reisi Abdüssettar:

"-O halde" dedi. "Madem ki öyledir, siz de bizim adat-an'anatımıza uyarak bizimle beraber çalışacağınıza dair ekmeğe, tuza, Kur'an-ı Kerime and içmelisiniz."

İlk and! Hayır, ezeli andın Çilligölde ilk ifadesi! Paşa hazretleri ekmek üzerine, tuz üzerine, Kuran-ı Kerim üzerine huşu'-aver [tevazukâr] merasimle and içti ve and içildi.

Üç gün eğlence

Çilligöl bu tarihî hadiseyi üç gün ihya etti. Orada istirahat için kaldığımız üç gün zarfında paşanın şerefine eğlenceler tertip edildi. Davul zurna bu umumi eğlenceler için yegâne milli bando, mızıka idi. Saz şairleri maniler, medhiyelerle; curalar, bağlamalarla eğlencelerin musiki faslını ikmal ediyorlardı.

Burada oyunlar "Türk gibi ata biner" darbımeselenin bir mazmunu halindedir. Cirit oyunları, olak çapmalar hep bu cündiyane [iyi binicilere yakışır tarzda] hayatın harikalarını ihtiva eder.

Bizim gibi garp medeniyetinin ananelerinden, eski hayatından bizzarure uzaklaştırdığı kimseler için buralarda atın ve ata binmenin, ne muhayyir'ül-'ukul [akıllara durgunluk veren] sahneleri vardır. Hayat, muvasala, muhabere at sırtındadır ve at sırtı burada hakikaten merkez-i şan olmuştur.

İşte bu üç gün içinde de cirit oyunları oynandı. Olak çapma, bu ciritlerin hususi bir noktasıdır. Kesilmiş bir koyunu ortaya atıyorsunuz. Ata binerek bütün süratiyle gidenlerden kim onu yerden alıp kaldırabilirse oyunu tertip eden taraf ona mesela bir at, beş koyun hediye eder. Bu ciritlerde de olak çapmanın pek parlak numuneleri görüldü ve Çilligöl erkekleri meydanlarda, kadınları kendi kapı ve pencerelerinde hayatın tantanalı, neşeli, ümitli bir köşesini bu üç günde gördüler.[71]

71 Olak çapmaya oğlaktutmaç, köpkeri veya kökböri de denir. Bugünkü Kazak Türkçesinde kökpar, Farsçada buzkaşidir. Olak, oğlak kelimesinin kısalmışıdır (ŞN).

Enver Paşa bütün merasime sırtında bir seyahat elbisesi, öyle iştirak ediyordu.

Kurt başı takılmış ay yıldızlı bayrağımız

Çilligöl tezahürlerinin en şayan-ı dikkat bir noktası da ay yıldızlı bayrağımıza bir **kurt başı** ta'lik edildiği [asıldığı] andaki heyecan-ı umumi idi.

Yeni **kurt başı**, eski Türk kurtuluşunu ihtar ediyordu. Milli masallara göre eski Türkleri nasıl Ergenekon esaretinden bir kurt bir yol bulup kurtarmışsa, Çilligölde ay yıldızlı bayrak üstünde bir mevki'-i ta'zim [saygılı mevki] alan bu kurt başı da, Şarki Buharadan Türk ve İslâm alemine öyle bir kurtuluşun tarihini açıyordu.[72]

Çilligöldeki muvaffakiyet bize istikbâlin mübeşşirlerinden biri gibi geliyordu. Tuza, ekmeğe, Kur'an-ı Kerime and içtiğimiz, ay yıldızlı bayrağa kurt başı astığımız halde hareket ediyorduk.

Çilligölde üç günlük istirahatten sonra yine yetmiş kişilik kendi milisya kuvvetimizle beraber yola çıktık. Niyetimiz Kurgantepeye gitmekti. Kurgantepeye elli kilometre kadar bir mesafeye yaklaşmıştık.

3.000 süvari karşısında

Kurgantepeye bu on kilometre kalan yerde üç bin süvari ile karşılaştık. Bunlar Belcivan mücahitleri idi. İbrahim Beyin Göktaştaki karargâhından çıkmışlar, bir müddet gidip yurtla-

72 Kurt başlı bayrak, Göktürklerin bayrağıydı. Ancak Uygurlar da kurt başlı bayrağı duvar resimlerinde kullanmışlardır (Emel Esin, "Alp şahsiyetinin Türk sanatında görünüşü," **Türk Kültürü**, ağustos 1968, 70. sayı, 786. s.).

rında istirahat edeceklerdi. 3.000 süvari kuvveti ne azim bir kuvvetti? Bunu gördükten sonra ümitlerimiz daha ziyade parladı ve ümitlerimizin şu'lesi altında emelimiz daha çok vuzuh ve sarahat kesb etti [belirginlik ve açıklık kazandı].

Mücahitlerin bir kısmı tüfekle müsellâh [silahlı] ve mücehhezdiler, bir kısmının da silahı keltek tabir edilen sopalardan ibaretti. Kendilerinin Tokay Sarı isminde bir kumandanı vardı ki seksen yaşında bir nevcivan idi. Şeklen ve ruhen o kadar zinde ve tabende [enerjik] görünüyordu. Tokay Sarı ile ayrı ayrı musafaha [tokalaşma] ve bütün askerlerle beraber andımızı tekrar ettik.

Ekmeğe, tuza, Kur'an-ı Kerime

Ekmeğe, tuza, Kur'an-ı Kerime bütün askerle beraber and içerken sahanın aldığı manzara cidden ulvi idi. Çilligölden sonra bu ikinci yemin idi ve yeminin ruh üzerinde ika' ettiği [yaptığı] aksin azametini görüp hissedebilmek için muhakkak o gün Kurgantepenin bu mehabet veren ve mehabet alan sırtlarında bulunmalı idi. Bütün kafileyi bu yeminin manevi kuvveti ile techiz ederek doğruca Kurgantepeye vardık.

Paşaya aynı ihtar

Şayan-ı hayrettir ki burada paşa, Çilligöl meclis-i istişaresinde kendisine tevcih edilen ihtarın aynına maruz kaldı. "Oradan ileri gitme, Lakayların reisi İbrahim Beyden eza ve cefa görürsün" demişlerdi. Burada bu ihtarı tekrar ediyorlardı.

Kurgantepeye varınca Belcivan sergerdesi [serdarı] olan Tokay Sarı ve heyeti [ile] bir maslahat, yani bir meclis-i meşveret daha akd olundu ve paşaya, arzettiğim gibi "ilerleyip İbrahim Beyin nezdine gitmesi muvafık değildir" tavsiyesinde bulunuldu.

Tokay Sarının İbrahim Beyle arası nedense açılmıştı. Acaba [bunda] Enver Paşanın İbrahim Beye iltihak etmesini münasip görmemek için, İbrahim Beyin kendisiyle geçinilmez, kendisinin maksada yar olmaz bir adam olduğu hükmü müessir olduğu kadar, İbrahim Beyin Enver Paşa gibi bir kuvvete nail olmasını men etmek fikri amil oluyor muydu?

Tokay Sarı "müsait bir zamanda gideriz, şimdilik bizimle Belcivana geliniz" diyor ve paşayı birlikte Belcivana götürmek için iknaya çalışıyordu. Paşa fikir ve kararından dönmedi.

"-Ben Bolşeviklerin Türklere ettikleri zulmü gördüm. Bu zulmün mazlumu sizlersiniz. Bundan kurtulmak ve korunmak ihtiyacındasınız. Bunun için size yardıma geldim. İslâm ve Türk olan bu hakikati benimle beraber görür, buna inanır. İbrahim Bey de Türk ve Müslümandır. Maksadımın mahiyetine inanacak ve benimle beraber çalışacaktır" demekte musırr [ısrarlı] idi. Nihayet bu ısrar üzerinedir ki paşa şerefine davul zurnalar, ciritler, koyun çapmalarla yapılan eğlencelerin doldurduğu iki günlük bir istirahatten sonra Kurgantepeden yolumuza devam ettik.

Karamendi[73]

Bu defa yolculuğun merhalesi artık doğrudan doğruya İbrahim Beyin kışlağı idi. Bu kışlağın adı da Karamendi idi. İbrahim Beyin istikbâlcileri bizi kışlağın beş kilometre kadar bir mesafesinde karşıladılar. İbrahim Beyin muavini Kaim Tohsa Bey, Tacik rüesasından Yar Muhammed, İbrahim Beyin kadısı Damonla[74] Ziya, Damonla Ekem Verri ve Damonla

73 Togana (*BTTYT*, 438. s.) ve Hayite göre (*BTMMT*, 200. s.) Enver Paşanın Karamendiye ulaşması 28 kasım 1921'dedir (ŞN).

74 Muhiddin Bey damonla kelimesini dağmonla şeklinde yazmıştır. Doğrusu damolla veya damonla olan kelimenin manası "büyük molla" (da Çince büyük) demektir (ŞN).

Abdülkaim Müstakbelinin isimleri hatırda kalanlarıdır. Nihayet bu yeni cemaatin iltihakı ile kışlağa varıldı ve milisalar müteferrik evlere, biz de bir başka eve yerleştirildik.

Merdüm-i bi-baş [başsız insanlar]

Enver Paşanın nezdine gelen rüesa -ki isimlerini arzettim- İbrahim Beyin bir gün sonra muvasalatına intizar edildiğini bildirdiler. Musahabe esnasında şayan-ı dikkat bir işarette bulundular. Bunlar kendilerini kendi ıstılahlarınca, emir Alim Hanın Afganistana firarı üzerine merdüm-i bi-baş biliyorlar. Yani emirsiz kaldıklarını, bu karışık terkib ile ifade ediyorlardı. Bununla bir kere Osman Hocanın reis olarak tanınmadığını sarahaten anlatmış oluyorlardı. Şimdiye kadar geçen mücahede esnasında Rusların kendilerini iğfal için, ızrar [zarar verme] için, mağlup düşürmek için neler yaptığını anlatıyorlar ve bu cümleden olarak da "Ruslar tarafından içerilere gönderilen kimselerden çektikleri zararı" ilave ediyorlardı. İlave edilen cümlenin manası sarih idi. Enver Paşa bir nevi şüphe altında bulunduruluyordu. Nihayet bu şüpheye yol açan şüpheyi de irad ettiler [söylediler]:

"-Belki siz Enver Paşa değilsiniz. Enver Paşanın bedeli olmanız ihtimali vardır."

Enver Paşanın bedeli [düzmecesi]

Enver Paşanın bedeli diye sahte bir Enver Paşa olmaktan bahsediyorlardı. Enver Paşa ve Enver Paşanın sit [iyi şöhreti] ve şerefi kendilerinin meçhulü değildi.

Fakat bu vazi' [bayağı] seyahat esvaplı zairin [ziyaretçinin] şimdiye kadar geçtiği sahalarda telkin ettiği hiss-i i'timad, Göktaş karargâhına yakınlaşıldığı, İbrahim Beyin kışla-

ğına girildiği bir anda bir şüpheye terk-i mevki' ediyordu. Acaba eza ve cefaların mukaddemesi başlıyor muydu?

Bir taraftan mücahitlere için için hak vermemek için de sebep yoktu. Hayatını harp hud'alarını [hile hurdalarını] keşif ve istihraca [mana çıkarmaya] hasretmiş olanlar için bu ihtiyatı değil, evvelki kuru teslimiyetin devamını, gayr-i ma'kul ve gayr-i münasib görmek lazımdı. Bununla beraber bu Enver Paşanın Enver Paşanın kendisi olduğunu tahakkuk ettirmek [ortaya çıkarmak] burada pek kolay değildi. Çünkü kabil-i ihzar [hazırlanması kabil] olan vesaitin [delillerin] bir Rus damgası ile ma'lul görülerek, yine bu hakiki Enver Paşanın isbat-ı hüviyetine medar [çare] olmadığını iddia etmek kabil olabilirdi. O halde bu işin sonu nereye varacaktı?

Enver Paşa daima müsterih ve mutmain duruyordu. Kendisine son söz olarak bütün bu işlerin anlaşılmasının İbrahim Beyin gelmesine mütevakkıf [bağlı] olduğunu söylediler ve İbrahim Beyin de ertesi gün geleceğini tekrarlayarak evlerine dağıldılar.

Biz Abdurrahman İşabaşının evinde idik. Her defa da yeni kesilmiş koyun eti, pilav yanında buralarının hususiyetini gösterir bir tabak daha ilave ediliyor. Bize komposto yerine geçecek kavun kurusu ikram olunuyordu.

Buraların kavunları o kadar tatlı idi ki, bunun kesilerek kurutulanları bile aynı lezzet ve rayihayı muhafaza ediyordu. Sonra ipliklere dizilmiş Şam fıstıklarından çerez veriliyordu.

Fakat benim içime bir kurt düşmüştü. Mütemadiyen kemiriyordu. Bütün bu i'zaz ikram altından ne çıkacaktı? Gece bin müşkülât ile mali [dolu] idi. Karamendinin bir köşesinde mütevekkil, ağır ağır bu müşkül gece karanlığına daldık.

Enver Paşa mücahitlere esir

Karamendide, yani mücahitlerin baş kumandanı İbrahim Beyin kışlağında geçen bu ilk müşkül gecenin sabahı büsbütün elim ve şüphe-aver [şüpheli] bir hadise ile tulu' etti [doğdu]:

O sabah tekmil haberi vermeye gelen Manastırlı mülâzım Nafi Efendi garip bir sirkatten [hırsızlıktan] haber veriyordu.

Bir atı, üç kılıcı ile iki tüfeğin uyku zamanında mücahitler tarafından aşırılmış olduğu anlaşılıyordu.

Paşa hazretleri hadisenin takip ve tahkikine beni memur buyurdular. İbrahim Beyin muavini olan Kaim Tohsa Bey nezdine giderek ortadan kaldırılan bu tüfeklerle kılıçların iadesi lüzumunu bildirdim. Kaim Tohsa Beyin verdiği cevap müsbet bir cevap değildi. "İbrahim Bey geldikten sonra her şey yoluna girer!" demekten ibaret oldu. Geldim, arzettim. Sükût ettiler ve teemmüle vardılar [etraflı düşünceye daldılar].

İlk muhasara

Ertesi günkü vaziyette biraz daha inkişaf mahsustu [gelişme hissedildi]. Karamendi bir vadi içindedir. Çukurda kalan kışlağın etrafı, gördük ki mücahitlerle sarılmıştır ve askerimize mücahitler tarafından düşman gözüyle bakılmaya başlanmıştır. İş ciddileşiyor demekti. Çilligölden beri İbrahim Bey hakkında söylenen sözler, acaba hakikatin tezahürüne zaman ve imkân vermeyecek derecelerde bir gerginliğin vücuduna delalet edecek kıymet ve ehemmiyet alacak mıydı?

Azim ve cesaret sari [bulaşıcı] hislerdendir. Paşa yine mutmaindi [müsterihti] ve ben paşayı daima mutmain gördükçe bendeki itminan [rahat olma] da kuvvetleniyordu.

İbrahim Bey geliyor

Tam bu endişe devrinde İbrahim Beyin Göktaş köyündeki karargâhından gelmekte olduğu haber verildi. Enver Paşa, ben, üç dört bin atlısı ile gelen İbrahim Beyi köyün içinde karşıladık.

İbrahim Bey siyah sakallı, uzunca boylu bir zattır. Kırk yaşlarında kadar görünüyordu. Kendisi ile musafaha ettikten sonra maiyeti [ile] beraber doğruca oturduğumuz eve gelindi. İlk temas ve musahabe beş on dakika sürdü. Ba'dehu İbrahim Bey ayağa kalkarak arkadaşlarıyla maslahat kıldıktan, yani müzakere ettikten sonra tekrar gelip neticesini bildireceğini söyledi ve heyetle evlerine çekildiler.

Bir saat, iki saat... Nihayet karar geldi: Gelen karar diyar diyar dolaşarak halâsına [kurtuluşuna] can attığı Türk aleminin içinde Enver Paşa için bir "esaret" devri açıyordu. Akla gelmeyenin başa gelmesi işte bu idi!

Heyetin kararını bize gelip tebliğ eden Tacik rüesasından Yar Muhammed Beydi. Karar aynen şöyle ifade olunuyordu:

[6. vesika]

Esaret kararı

"Enver-i bî-padişahın bedeli [padişaha karşı olan Enverin benzeri] ile Buhara cedid askerlerine mücahidîn inanmadığından, teamülümüz vech ile cedid -yani Buhara cumhuriyet askeri-'lerin silahları, yedi gün sonra gönlümüz dolunca -yani itminan [güven] hâsıl edince- iade edilmek üzere alınacaktır. Cedidler evvelce Ruslarla birlikte çalıştıkları esnada mücahidlerin burunlarını, kulaklarını kesmişler, bî-rahimane [acımasız] surette öldürmüşlerdir. Silahların alınması da mer-

düm -her hangi bir adam-'ın vukua getireceği fenalığın önünü almak maksadıyladır."

Deniliyordu.

Enver Paşa için bu hareket pek de intizar olunmayan bir hareket olmadı. Çilligöl telakisinde [görüşmesinde] zihne ilk düşen şüpheler son hadiselerle kuvvetlenmiş, hakikaten Düşenbe yolunda eza ve cefanın mukadder olduğuna kanaat gelir gibi olmuştu.

Mamafih paşa kendilerinin çok yanıldığını söylemekten geri kalmadı. Bütün ikna vasıtalarını birer birer kullandı.

Her geçecek günün bir ziyan olduğunu ve gelecek günlerin hadiselerinin kendileri için en kuvvetli deliller doğuracağım anlattı. Lakin Lakaylar hakikaten inatçı idiler, bir türlü Enver Paşanın Enver Paşa olduğuna inanamıyorlar veya inanmak istemiyorlardı.

Sebep?

Esaretimiz kararının asıl sebebi paşa hazretlerine Enver Paşanın bedeli namıyla bakmaları idi.

Her ne kadar Enver Paşa hüviyetini Türk aleminin böyle uzak bir köşesinde isbata medar olacak gayri şahsi vesaikten mahrum idi [ise de], bunlar Enver Paşayı böyle kendi kucaklarında kendi kuvvetiyle görmek ümidinde bulunanlardan değil, belki Enver Paşanın hayalini ordularla beraber görenlerden terekküb ediyordu. Fakat hâsıl olması tabii olan "tereddüd"lerini "şüphe" tarafına imale edecek [itecek] bir sebep ve hadise var mıydı? Bu hadise şu oluyordu:

Enver Paşanın yanında evvela Buharanın cedid askerlerinden iltihak etmiş neferler vardı. Cedidler, mücahitlerle

muhasım bir vaziyette idiler ve bir çok zaman Rus idaresinde bulunmuş Osman Çavuşun ansızın iltihak etmiş olmasıyla da bu tereddüt şüphe halini alıyordu. Hâsılı [kısaca] ısrar ettikçe ettiler ve esaret kararının tatbikinden vazgeçmediler. Çaresiz kazaya rıza gösterecektik.

Silahlar teslim olunuyor[75]

Nihayet Enver Paşanın ilk teessürünü silahların teslimi anında görüyorduk. Onun gözleri nemli, bizim gözlerimiz yaşlı, manzaradan müteessir bir sıfatta? göz yaşları arasında, yedi gün sonra iade olunmak şartıyla silahların teslimine başlandı.

Bu manzara cidden feci ve ibret-amizdi. Göktaşı, yani Buhara cedid Rus kuvvetlerinin mütehaşşid [toplanmış] bulunduğu Düşenbeye elli iki kilometre kadar mesafede kâin mücahitler, yani kıyamcılar [isyancılar] ve Basmacıların karargâhına nakledildik. Artık tamamiyle bir esir muamelesi görmekte idik. Karamendi kışlağında İslâmlara kurtuluş için, müttehiden mesai sarfetmek için ekmek, tuz, Kur'an-ı Kerim üzerine and içenlerden [olan] bu mücahitler sözlerinde durmuyorlar, maalesef yeminlerinde hanis [yalancı] oluyorlardı.

Esaret, işkence, tecrübe

Esaret devri bizim için bir işkence devri olmaya başlamıştı. Esir olmakla üstümüzden bütün şüpheler zail olmuş, kendi kendimize alelade esir olarak bırakılmış değildik. Bizi esir edenler kıymetli bir rehine elde ettiklerine ve bunun sır-

75 Togana (*BTTYT*, 438. s.) ve Hayite göre (*BTMMT*, 200. s.) Enver Paşanın silahlarının alınması ve esaretin başlama tarihi 1 aralık 1921'dir (ŞN).

tından bazı menafi [menfaatler] istihsâlinin mümkün olduğuna zahib [kapılmış] gibi görünüyorlardı.

Karamendiden başlayan tazyikler gittikçe artıyordu. O kadar ki silahlar toplandıktan sonra geceleri ölüm tehditleriyle bile karşılaştık. Bu bizim ölümümüzden menfaat umanların hareketi idi. Bununla beraber bir taraftan bize esaret devrinin bir tecrübe devri olduğu hissini verecek hadiseler de eksik olmuyordu. Öteye beriye bizim nüfuzumuzun icra edeceği tesiri yoklamak merakları hâsıl olmuştu.

Bundan anlıyorduk ki bizim hakkımızda tatbik edilecek son kararın ittihazında efkâr [alınmasında fikirler] çok müteşettittir [karışıktır]. Rüesa bu hususta birbirleriyle anlaşamamaktadırlar. Gâh şöyle, gâh böyle tedbirlere maruz kalmamızın müessirleri de bu ittifaksızlıkta toplanıyordu. Mamafih bu ittifaksızlık, neticeten bizim hayır ve hayatımıza bedel gibi idi. Zira ölüm kararı bir türlü verilemiyordu.

Kara sakallı aksakallar

Esaret içinde paşa ile temaslar eksik değildi. Bu temaslara tavassut eden bir Karluk aksakalı, yani Karlukların ileri gelenlerinden biri idi.

Karluk aksakalı hakikatte kara sakallı bir zattı. Enver Paşanın Buharadan çıkarken bıraktığı sakal da epeyce büyümüş, beyazı az bir siyah daire, sevimli çehresini halelendirmişti. Binaenaleyh bu temaslar tamamen bu iki "aksakal" arasında cereyan ediyor ve bulunduğumuz kuru, boş ve bütün eşyası kendi beraberimizde getirmiş olduğumuz birer heybe ile kaput ve kürklerimizden ibaret olan bu esaretgâh içinde çok hazin ve çok müessir bir manzara vücuda getiriyordu.

İlk tecrübe

Oturduğumuz yer bir zemin katından ibaret, üç duvarı kerpiçle örülmüş, cephesinde bir kapı ile üç pencere bulunan bir odadan ibaretti. Damını ağaç dalları üzerine serilmiş toprak tabakası kaplıyordu. Sıva falan gibi itinayı gösteren eserlerden bittabi [tabiatiyle] mahrumdu. Burası on beş, on altı yaşlarında, malı mülkü talan edildikten sonra babası anası Bolşevikler tarafından öldürülmüş bir gencin yuvası idi. Enver Paşa ile beraber ben, Hasan, Nafi, Hacı Sami birlikte idik. Karşımızdaki odayı da bizimle beraber gelen neferlerden bize hizmet için bırakılan onunun ikametgâhı olarak tahsis etmişlerdi. Bermu'tad et ve pilavdan ibaret basit yemeklerimizi hazırlayıp kendileri getiriyorlardı.

Bu odada geçirdiğimiz sıkıntılı intizar günlerinden biri nihayet bir tecrübe devri açtı. Paşaya:

"-Madem ki" dediler, "sen Türksün ve kumandansın ve madem ki Düşenbedeki muhasım kuvvetlerimizin başındaki askerî kumandanlar da Türktürler. O halde bunlara emretmelisin. Onlar da Ruslarla muharebeye başlayıp silahlarını almalı ve bu silahları bize vermelidirler."

Düşenbede verilen bir ziyafet

Mücahitlerin tecrübesi müsmir olmakta gecikmedi. Enver Paşanın yazdığı mektubu alan Karluk, Düşenbede karargâh tutan cedidlere doğru yollandı.

Karluk buraya girebilmek için müşkülât gördüğü takdirde mücahitlerin bir nev da'va-yı amanını [serbest geçiş belgesini] hamil ve nakil bulunacaktı. İçeri girdikten sonra da vazifesi Düşenbe muhafızları arasında bulunan 600 milisin sara-

haten mücahitler tarafını iltizam [tutma] ile harekete geçmesini paşa tarafından emretmek olacaktı.

Osman Hocaya, Ali Rıza Beye

Göktaştan Düşenbeye giren gizli emrin iki muhatabı vardı: Osman Hoca, Ali Rıza Efendi. Birincisi arzettiğim gibi Buharanın reis-i cumhuru idi. Osman Hoca, Enver Paşanın daire-yi ittihadına dahil olmuş bir uzvun sadakat ve samimiyetini, gösterilen lüzumdan haberdar olunca derhal izhar etti. Ali Rıza Bey ise -hüviyet ve hizmetini evvelce arzettim-, esasen bir Türk kumandandı. Bunlar buraya kıyamı, bittabi Buharanın istiklâli lehine bastırmak niyetiyle gelmiş ve kuvvetlerini ona hasretmiş kimselerdi.

9-10 kânun-ı evvel [aralık]

9-10 kânun-ı evvel 1337 [9-10 aralık 1921]. Osman Hoca bu günün akşamı bir ziyafet tertip ediyor, buraya Düşenbedeki Rus konsolosunu, alay kumandanını ve ayatkadem? denilen siyasi memurunu da çağırıyordu. İşte bu ziyafet -Hisar vilayetinin merkezi olan- Düşenbede Buharanın menafi'i aleyhine kullanılan Buharalı kuvvetin silahlarını asıl hasımlarına tevcih için başlayan hareketin tecelligâhı oldu.

Osman Hoca, yemek arasında Bolşeviklerin gittikçe artan zulüm ve i'tisafından [haksızlığından] başlayarak Buharada tuttukları istikametin, Buhara istiklâli ile kabil-i telif olmadığını söyledi ve Buhara tasdik edildiği gibi müstakil ise, Bolşeviklerin artık silahlarını teslim edip çıkmaktan başka yapacakları kalmadığını anlattı.

Teslim mektubu

Osman Hocanın talebi kati idi. Nitekim kendilerine, çıkmadıkları takdirde harben çıkarılacaklarını ve şu dakikada

kendilerinin esir addedildiğini bildirdi. Ruslar kendi rızalarıyla silahlarını verirlerse onları müreffehen Semerkant hududuna kadar götürüp teslim edeceklerdi. Bunun için her üçünün tabur kumandanına silahların teslimini mutazammın [içeren] bir mektup yazması lazımdı. Bunun yazılıp imza edilmesi istendi.

Ruslar hayretlerini gizleyemediler, fakat görüyorlardı ki başka çare kalmamıştır. Tabur kumandanlarına hitaben istenildiği gibi bir emirname yazdılar ve her üçü de imzaladılar.

Halil Bey

Halil Bey, paşanın sadık hadimi, Düşenbede idi. Yenimezarda paşadan aldığı mektupları Osman Hocaya isal için bizden ayrılmış olan Halil Bey, vazifeten at mübaya'ası vesilesiyle Ruslar içine karışmış Güzar, Baysun, Yorçı tarikiyle Rekide[76] kendilerine iltihak ettikten sonra Düşenbede nimmahsur [yarı kuşatılmış] ve aç duran cedidler tarafına geçmişti.

İşte bu gece Rusların bu teslim mektubunu alıp tabura götüren de Halil Bey ve Halil Beyle beraber Dağıstanlı süvari alay kumandanı Danyal Efendi idi.

Uykuda bir baskın

Halil Bey ve Danyal Efendi, altmış askerle birlikte gece saat onda, Rus birinci taburunun bulunduğu evi taht-ı muhasaraya [kuşatma altına] aldılar.

76 Yukarıda Zekr olarak geçmişti. Yorçı kelimesi ise Toganda Yorçı ve Yurçı (*BTTYT*, 695. s.), Hayitte Yürçi şeklinde (*BTMMT*, 218. s.) geçer. Yorçı, Kaşgarlının Divanında (*Divanü Lügat'it-Türk Dizini*, TDK y., Ankara 1972, 154. s.), "usta kılavuz" manasındadır (ŞN).

Kapının önündeki nöbetçi esasen bir hab-ı gaflet ve istirahat içinde idi. İki nöbetçiyi tutup ellerinden silahlarını alan mücahitler içeriye girdikleri zaman da iç kapı önünde bulunan beş makineli tüfeğin çakmak takımlarını çıkardılar ve gerek bunun başına, gerek koğuşların kapılarına birer nöbetçi koydular ve buradaki Rus kuvvetlerine:

"-Hiç kımıldamayın, her taraf sarılmıştır!" tehdidini savurdular.

Esasen uyku ile sersemlemiş olan Ruslar bu ani darbe karşısında büsbütün şaşırıp kalmışlardı.

Emir belki sahtedir!

Halil Bey, Danyal Efendi, nihayet tabur kumandanının odasına girerek emri gösterdi. Tabur kumandanı o kadar sersem çıkmadı.

Gösterilen emrin sahte olmak ihtimalinden bahsederek, zaten şehir içinde bulunması lazım gelen bu zatlarla muvacehe [yüzleşme] lüzumunu ileriye sürdü. Mücahitler ısrar etmediler, teklifini kabul ederek kendisini muhafız asker refakatiyle kurgan denilen hükümet dairesinde konsolos ve alay kumandanı nezdine gönderdiler.

Evet, biz yazdık!

Konsolosun, alay kumandanının bu muvacehede verdiği cevap, bittabi:

"-Evet, biz yazdık!" demekten ibaret oldu ve müteakıben tabur kumandanı yerine dönerek taburun silahlarını teslim etmeye başladı.

O gece alman yüz otuz tüfek, yüz kılıç, üç yüz kara bomba, 96 şeridiyle beraber beş makineli tüfek, yetmiş sandık cephane idi.

Nakil ameliyatı hitam buluncaya kadar beş altı saat geçmiş, sabah yaklaşmıştı.

Hastahaneden ateş

Sabaha yakın bir zamanda zabit vekili Faruk Efendi ile yine Danyal Efendi ikinci taburun silahlarını almaya gittiler. Fakat bu teslim müessif bir şekil aldı.

Ruslar, çar Nikola zamanında hastahane olarak yapılmış barakaların damlarında, pencerelerinde 12 makineli tüfek tabya etmişler ve kendilerini teslim almaya gelen mücahitleri yüz metreye yaklaştırdıktan sonra birdenbire üzerlerine ateş açmışlardı.

Bu ateş Faruk Efendinin ayağından yaralanmasına, iki milisyanın şehit, diğer birinin boynundan mecruh [yaralı] olmasına sebebiyet verdi ve kurgandaki kuvvetlerle takviye edilen milisya, duvarları siper ederek muharebeye başladı.

Ateş seslerini biz Düşenbeye 12 kilometre mesafede olan Göktaş karargâhından vuzuh ile dinliyorduk. Ali Rıza Bey de bu geceki hareket-i harbiyeyi, mücahitlerin yetişip harbe iştirak etmesi ma'rızında [makamında] paşaya ilk defa şu rapor ile bildiriyordu.

[7. vesika]

Düşenbe kurganından: 10 dekabr [aralık] 1921, [saat?] 2.20'[den] sonra

İttihad-ı İslâm Ordusu Kumandanı Enver Paşa Hazretlerine

1. 9-10 dekabr [aralık] 1921 s[a'at] 7 sonrada Rus kumandanı ve konsolosuna bir ziyafet verilerek habsedilmiş ve öz ellerin[den] silahlarını teslim edeceklerine dair sened ve ta-

burlarından birisinin silahları sabaha kadar teslim alınmıştır. Diğer taburun silahları alınmak üzere gidildiği zaman, Ruslar askerimizi pülemyot [makineli tüfek] ateşiyle karşılamışlardır.

2. Bulundukları hastahane binası kâmilen ihata edilmiş, elli metreden, yüz metreden, duvar arkalarından tarafeyn [iki taraf] ateş etmektedir.

3. Konsul şimdi yine teslim olmaları içün kâğıd yazmışsa da yarım sa'at mühlet taleb etmişlerdir.

4. Mücahidîn ordusu askerleri bizi pek fena bir vaz'iyette bıraktı. Bazı haneleri talayıp yolda rast geldikleri tek tük zayıf askerlerin silahlarını almaya kadar varmışlardır.

5. Şehir bir keşmekeş içindedir. Herhalde bu hale bir nihayet vermek üzere teşrifinize intizardayız. Aksi takdirde askeri ve şehri muhafaza etmek içün tedabirde [tedbirlerde] bulunmak mecburiyetinde ol[un]duğu[nu] arz eylerim efendim.

Şarki Buhara Hareket Ordusu
Kumandanı Ali Rıza

Düşenbedeki Hareket Ordusunun vaziyeti

Hareket Ordusu kumandanının ilk raporunun dördüncü fıkrasında gördüğünüz hadise, Düşenbe muzafferiyetinin en elim bir cihetini teşkil edecektir. Buna ait tafsilâtı size hemen vermek üzereyim. Fakat her şeyden evvel İkinci Rus Taburunun teslim-i silah etmekten istinkâf etmesi suretinde başlayan aks'ül-'amelin safahatını takip edebilmek için benim hikâyemden evvel, Hareket Ordusu kumandanının o günkü raporlarını okuyalım:

[8. vesika]

Düşenbe karargâhı, 10-11 kânun-ı evvel [aralık] 1921

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanlığına

Dünkü müsademe esnasındaki vekayi' [vak'alar] efradımız üzerinde büyük bir su-i tesir hâsıl etmiştir.

Beray-ı mu'avenet [yardım için] şehre gelip ellerine tüfenk verilerek hatt-ı harbe sevk edilen mücahidîn askerleri, doğruca hatt-ı harbe girmeyerek bir takım evleri yağma etmişler, hatta hatt-ı harbde düşmanla müsademe etmekte olan efradın kışlalarına dalarak, gömlek ve iç donlarına kadar ve yere döşedikleri kilimlere varıncaya kadar çalmışlardır.

Aynı zamanda yaya muharebeye inen askerlerin atlarını dahi çalmışlardır. Bundan başka bugün elimizde esir olunup yaralılarımızı tedavi etmek isteyen doktorun dahi hanesini talan ettikleri esnada, zati olan ecza-yı tıbbıye sandıklarını bile yağma ettikleri içün İslâmiyet ve şeri'at yolunda feda-yı can edercesine düşmana saldırdıkları esnada yaralanan zabit ve askerlerin dahi yaraları ilacsız kalmıştır.

Hal böyle devam ettiği takdirde bi-taraf ve hakim bir mıntıkaya çekilerek yalnız başıma orada kalmayı tercih edeceğim.

Bunun içün bugünkü müsademede gayet namuskârane hareket edip harbeden Nusretşah Bey askerinden başka hiç bir askerin şehre duhûlünün men'i ve diğerlerinin yalnız reislerinin şehre duhûlünün temini çaresine tevessül buyurulması ve zat-ı alileri ile İbrahim karakol beyinin beray-ı müzakere [müzakere için] şehri teşrif buyurmalarını rica ederim.

Şarki Buhara Hareket Ordusu
Kumandanı Ali Rıza

[9. vesika]

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanlığına

Düşenbe karargâhı, 11 kânun-ı evvel [aralık] 1921

Buraya muvasalat buyurulacağı hakkındaki emirnamelerini[zi] aldım.

Ahvâl oldukça nezaket kesb etmekte, Ruslar dahi bir taraftan telsiz telgırafla muhaberede devam edip diğer taraftan bizi savuşturmakta bulunduklarından, lütfen ve mümkün mertebe seri'an teşriflerine muntazırım.

Hareket Ordusu
Kumandanı Ali Rıza

[10. vesika]

Huzur-i ulviyetpenaha

Paşa hazretleri

Buraya geldiğim dakikadan beri manzûr-i 'âlileri buyurulduğu vech ile vekayi'i [dikkat nazarını çekmek için vak'aları] daima size ben yazıyordum. Bittabi' Rıza Bey imza ediyorlar. Ahvâle nazaran sür'atle teşrifiniz, ta'yin ve takrir-i maslahata medar [neyin kararlaştırılacağına ve belirleneceğine çare] olacaktır. Eğer bazı ufak tefek tatsız havadisler mesmu'-i 'âlileri [yüce şahıslarınca işitilmiş] oldu ise bile, bittabi' buna karşı merak buyurmayarak burayı teşrif-i âlilerinde her şey yakından görülebilecektir. İhtiramat!

11 kânun-ı evvel [aralık] 1921

Süvari Yüzbaşısı
Hasan Tahsin

[11. vesika]

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanlığına

Düşenbe karargâhı, 12 kânun-ı evvel [aralık] 1921

1. Bugüne kadar yapılan hakiki tecrübelere nazaran hal ve vaz'iyet bu gece bütün kuvvetle Düşenbenin şimal-i şarkisindeki hakim sırtlara çıkmayı kat'iyyen emrediyor.

2. Bu vaz'iyet ile düşmana yapılacak ateş tesiri[nin] hakiki olacağı ve bazı nâ-becâ [yersiz] ahvâlin zuhuruna dahi mani' olmayı kat'iyyen temin ediyor.

3. Teşrif buyurulacağı zaman mahfî [gizli], Şah Mansurdan sonra şehir tarafına gidilmeyip karşıki sırtların altını ta'kib eden yol ile gelinmesi lazımdır.

Hareket Ordusu Kumandanı Ali Rıza

[12. vesika]

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanlığına

Düşenbe karargâhı, 12 kânun-ı evvel [aralık] 1921

1. Rusların bulundukları mevki' metin ve oldukça tahkim edilmiş bulunduğundan ve adedce [sayıca] hemen müsavi derecede olduklarından ne kadar sa'y [gayret] ediliyorsa da, makineli tüfenkleri ve mermilerinin hadden fazla olmasından muvaffakıyet hâsıl olmuyor.

2. Ruslara her türlü tekâlifte [tekliflerde] bulunduksa da hiç birisini dinlemeyip tekrar ateş açmaktadırlar.

3. Diğer raporlarımla bildirdiğim gibi Rusların mücahidîn tarafından, yani Şah Mansur cihetinden şiddetle tehdid altına alınması lazımdır. Hususiyle bu gece sabaha kadar.

4. Cebhane az olduğundan ve asker dahi pek yorgun bulunduğundan, mevki'in yalnız bizim tarafımızdan hücum ile alınması kabil değildir.

5. Bugün Ruslar içinden kaçıp gelen konsolos muhafızı bir Hindlinin ifadesine göre Ruslara yardım gelmesi son derece muhtemel olduğundan, bu gece o tarafa çıkmaya mecbur olacağım.

6. Monla Nefes bu sabah bir raporumu hamilen tarafınıza gönderilmiştir.

Hareket Ordusu Kumandanı Ali Rıza

[13. vesika]

Hareket Ordusu Kumandanlığına

Düşenbe, 12.12.1921, akşam sa'at 6.30.

1. Bugünkü müsademe muvaffakıyetle neticelenmiştir.

2. Alayın ikinci ve üçüncü bölükleri kâmilen ve ikinci bölükten otuz beş nefer kaybolmuştur. Nereye gittiği ma'lûm değildir.

3. Mücahidîn vadideki siperlerden başkasını teslim almamıştır.

4. Yalnız kalan birinci bölük efradı ile ikinci bölükten kalan efrad [erler] ziyadesiyle yorgun olduklarından, siperlerde terki kat'iyyen caiz değildir. Çünkü Ruslar tarafından yapılacak bir baskın ile bütün mevâzi' [mevzi'ler] ve Düşenbe sükut edebilir. Zaten elde mevcud efradın bir kısmı siperleri terk etmiştir.

5. Siperler alayımdan alınmazsa muhtemel olan felâketten mesuliyet kabul edemem. Zira alayım kuvve-yi maddiyesini kaybetmiştir.

Hareket Ordusu Birinci
Alay Kumandanı Nafi'

Aslına mutabıktır. 12.12.1921

Hareket Ordusu Kumandanı Ali Rıza

[14. vesika]

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanlığına

Düşenbe karargâhı, 12 kânun-ı evvel [aralık] 1921

1. Mahsur bulunan Ruslardan şimdi aldığım bir haberden, bugün sa'at ikiye kadar elde bulunan bütün esirlerle Rus tabyalarını i'ade etmediğim takdirde ateşe başlanacağı bildirildi.

2. Aldığım haberlere göre düşman, elindeki telsiz telgıraf ile muntazam muhabere etmekte ve [bundan] erzak ile suyun kendilerine bir müddet daha kâfi olduğunu anladım.

3. Düşman bu gibi hareketleri ile elimizdeki cebhaneyi sarfettirmek istiyor.

Mahremdir [gizlidir].

4. Sa'at on ikiye kadar gelemeyecek olursanız mecburen çekileceğim. Çünkü cebhanem kâfi değildir.

Hareket Ordusu
Kumandanı Ali Rıza

Osman Hocayı teslim ediniz!

Bu raporlar Hareket Ordusunun vaziyetinde bir Rus mukavemetinden ziyade bir mücahitler müşkülâtının ihdas ettiği manianın tesiratını bulurlar ki, doğrudur.

Düşenbedeki milisya Ruslar aleyhindeki harekete başlayınca, Göktaştaki mücahitlerin -ki bunlara Basmacı denildiğini evvelce de söylemiştim- yardımına lüzum hâsıl oluyor. Hareket Ordusu kumandanının da raporlardan anlaşıldığı gibi mütemadiyen takviye talepleri geliyordu.

Halbuki mücahitler Düşenbeye gidip Hareket Ordusuna iltihak ettikçe ve iltihak ederek iğtinam edilen [ganimet alı-

nan] tüfeklerden kendilerine verildikçe, vaziyet Ruslar karşısında kuvvet peyda etmek şöyle dursun, bilakis zaaf peyda ediyordu.

Bunlar evvela giriştikleri maceranın neticesinden emin olacak kadar kuvvet-i iman ashabından değildiler. Sonra "cedid"lere karşı hareket günlerinin kendilerinde uyandırdığı hasmane hissiyat hâlâ mu'annidane [inatçı] surette hükmünü icra ediyordu.

17. Resim: Hacı Sami

Mücahitlerin verdiği bozgunculuk

Resmi raporların çizdiği esas hatlardan anlıyoruz ki mücahitler tüfekleri alır almaz evlerine kaçmışlar ve bununla da kalmayarak bermut'ad talancılığa, kendileri için harbeden ve yine Buharalı, Ferganalı Türk olan milisyaların yaya cengine indikleri zaman atlarını çalmaya, odalarına girerek öte berilerini yağmalamaya başlamışlardı.

Bunlara bittabi nasihat ediliyordu, fakat yaptıklarından vazgeçirmek mümkün olmuyordu. Hatta bu nasihatler onları hadden aşırı sözler sarfına bile sevk ediyordu.

"-Bizim Ruslarla işimiz yok. Asıl görülecek hesabımız Bolşeviklerle birleşen cedidlerledir" diyorlardı.

Barutla yoğrulmuş ekmekler

Bu fevk'al-me'mul [umulmayan] vaziyet sönmedi. Saatten saate şiddetlendi ve mücahitler arasındaki eller, askere ekmek ta'yininin tevzi'atı [dağıtımı] vesilesiyle barutla yoğrulmuş ekmekler yedirerek kendilerini zehirlemek teşebbüsüne, Osman Hoca ile Danyal Efendinin teslimi talebine kadar vardılar.

Enver Paşayı vermiyorlar, Osman Hocayı istiyorlar

Mücahitler içinden zuhur eden bu yolsuzluklar, bu tecavüzler, hakikatte Göktaş karargâhının müsamahası sayesinde oluyor denebilirdi. Göktaş karargâhı Enver Paşayı Düşenbeye davet edenlere, Osman Hocanın teslimi talebiyle mukabele ediyorlar demekti.

Vaziyette vuzuh hâsıl oluyordu

İbrahim Bey ya Enver Paşanın hakiki Enver Paşa olduğuna inanmış ve sözünün Osman Hoca üzerinde bile Ruslara aleyhtar olacak surette lazım gelen tesiri husule getirdiğine inanmıştı. Ancak bugüne kadar kendi elinde olan hüküm ve nüfuzun Enver Paşa gibi kuvvetli bir şahsiyete intikalini zaruri [kaçınılmaz] bularak, içindeki nefsani ihtiras buna mani oluyor ve Enver Paşanın serbest bir surette mücahedeye iştirak etmesine mahal [yer] bırakmıyordu.

Yahut da hâlâ Enver Paşanın Enver Paşanın kendisi olmadığından yahut sahte, doğru Enver Paşanın Ruslar hesabına çalıştığına ve Düşenbedeki hareketin bir muvaza'a [danışıklı döğüş] veya muvakkat bir hareket olduğuna zahib oluyorlardı. Hâsılı biz bu hareket bütün buhranıyla devam ettiği anlarda, Göktaş esaretgâhından yalnız fikren iştirake imkân bulmakta idik ve Düşenbedeki hareketi Enver Paşanın yalnız ismi idare etmekte idi.

Bir münasebetsiz hareket

Göktaş, Düşenbe işte bu vaziyette iken, yani [Lakaylar] asker arasında bile puropaganda yaparak bir defa 75, bir defa da 35 olmak üzere firar hadisesine yol açmış, bunları kaçırdıktan sonra derhal silahlarını alarak kendilerine esir muamelesi etmeye başlamış bulundukları sırada, Hacı Sami Beyin münasebetsiz bir hareketi mücahitlerin aleyhimize mütevecciih olan vaziyetini büsbütün galeyana sevk etti.

Hacı Sami, Düşenbedeki milisyanın Ruslar aleyhine tevcih-i silah etmesiyle beraber karargâhtan birinin gitmesine lüzum hâsıl olunca, hareket-i Düşenbeye geçerek Ali Rıza Beye iltihak etmişti. Binaenaleyh bu sırada Düşenbe harekâtı içinde bulunuyordu. Mücahitlerin milisyaları birer suretle hareketten men ettikleri bu buhranlı anlarda Hacı Sami, daha evvel Göktaşta efraddan birinin atını çalmış bir mücahit görüyor ve derhal silahını çekerek kasığından yaralıyor.[77]

Hacı Saminin vaktiyle İzmirde bir polis komiseri ve Çerkes Eşrefin biraderi olduğunu bilirsiniz. Kendisinin bu müna-

77 Bu hadise Hayitte daha farklı verilmektedir. Hayite göre Hacı Sami, Göktaşta esir olarak alıkonmalarına kızarak bir kişiyi öldürdüğü için İbrahim Beyin kuvvetleri Ali Rıza Beyin Hareket Ordusuna saldırmıştır (Hayit, *BTMMT*, 200. s.). (ŞN).

sebetsizliği yeni bir şey değildi. Daha Karamendi yolunda iken yine böyle bir hadise vesilesiyle alevlenerek neferlerden birine bir yumruk vurmuş ve darbenin aksi tesiriyle eli bileğinden çıkarak, çıkıkçıların bir ay kadar süren tedavisi devam ettiği müddetçe çolak kalmıştı. Binaenaleyh Hacı Samiden bu yeni hadise de gayri muntazır [beklenmez] değildi.

Hadd-i zatında fena bir tecavüz olan bu hareket, arzettiğim buhran içinde şayi olunca artık mücahitleri tutmak imkânı büsbütün münselib [kaçırılmış] oluyor ve Hareket Ordusu erkânının büsbütün yalnız kalmaları gibi korkunç bir ihtimal baş göstermeye başlıyordu.

Enver Paşanın maktele [öldürülmeye] götürüldüğü gece

Hacı Saminin bu çirkin hareketi akıbet tesirini yaptı ve dediğim gibi Hareket Ordusu erkânının yalnız başına kalması tehlikesi baş gösterdi. Bunun üzerinedir ki 12-13 kânun-ı evvelde [aralıkta] milisya muhasara hattını ve şehri terk ederek Düşenbeden -bir dağ içinde bulunan- Arh Hatay köyüne çekildi. Hareket Ordusu kumandanı, Nafi Efendinin dün okuduğunuz raporuna işaretle vaziyeti paşaya şöyle bildiriyordu.

[15. vesika]

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanı Enver Paşa Hazretlerine

Arh Hatası, 12.12.1921

1. Alay kumandanının raporu aynen takdim edilmiştir.

2. Mücahidînin puropagandası neticesi ile efradın bir kısmı elden çıktı. Gelen mücahidîn siperleri almaktan imtina' etti. Kalan efradımızın azlığından Düşenbede kalmak tehlikeli idi.

Bu sebebden Düşenbeyi terk edip i'aşenin tedariki düşüncesiyle Arh Hatası köyüne çekildim.

3. Elimdeki kuvvet baskın içün kâfidir. Bugün istirahat edip yarından itibaren fa'aliyete başlayacağım.

4. Ayrılan efrad hiç bir tarafa iltihak etmez. Bunun içün mezkûr kuvvet Halil Efendi kumandasına terk edilmiştir. Ma'aşları [yiyecekleri] gönderilmiştir.

5. Nafi' Efendi birinci alay kumandanlığına tayin edilmiştir.

6. Arh Hatay köyündeyim. Emrinize muntazırım.

7. Kurganda bazı eşya-yı askeriye terk edilmiştir. Mücahidîn tarafından zıyâ'a [kayba] uğratılmaması hususuna tevessül edilmesi müsterhimdir [istirham edilir].

8. Üç makineli tüfenk tarafınıza gönderilmiştir. Mücahidîne Hareket Ordusu tarafından hediye edilmesi müsterhimdir.

9. Üsera [esirler] salimen kurganda terk edilmiştir. Karargâh-ı umuminizde küşad edilecek [açılacak] hastahanede istihdam olunmak üzere arzusuyla tarafınıza gelen bir erkek ile iki kadın emrinize gönderilmiştir. Erkek Polak [Polonyalı], doktor da İngilizdir ve gelen bütün eşya[nın] emrinize gönderildiği ma'ruzdur.

Ali Rıza

Efrad bulunarak Rusların harekâtını teftişe memur edilmiştir. Yarın sabah düşmanı yolda ta'kib içün hareket olunacaktır.

Ali Rıza

Ali Rıza Beyin Düşenbeden çıkarak Arh Hatay ve orada bir gün istirahatten sonra Düşenbe ile Yorçı kasabası arasındaki Karadağ kasabasına gelmiş olması, bilhassa Ruslar karşısında nasıl bir muvaffakıyetsizlik teşkil ediyor idiyse, bu

hadisenin Göktaşa aksetmiş olması da burasını fevkalade telaşa düşürmüş ve bu telaş doğrudan doğruya Enver Paşa ile bizim hayatımıza kasdeder bir mahiyet almıştı.

Esaretin en elim gecesi

Kendi ırktaşlarımız arasında geçirdiğimiz esaret günleri bizim için her nokta-yı nazardan elim idi. En fazla müessir olmamız icap eden yerler ve zamanlarda hizmetten bin'n-nisbe [nisbeten] atıl kalmak bir elem idi. Bu elemli günlerde hayat kaygısı geçirmek de ikinci bir üzüntü, bir elem oluyordu. İşte bu gece, kânun-ı evvelin [aralığın] bu on dördüncü gecesi, bu elemlerin en müdhişini tadıyorduk.

Kapıya bir hücum

Her zamanki gibi yine istirahatgâhımız olan odada idik. Ot yataklar üstünde muztarip, fakat herhalde ümidvar bir gece geçiriyorduk. Kapı mu'tadın fevkinde bir şiddetle sarsıldı. Açıldığı vakit gördük ki süngülü mücahitler kapıyı tutmuşlardır.

Enver Paşa tabancasını kavramış, bir duvara yaslanarak vaziyet almıştı. Bu ani hadisenin ne olduğu belli değildi. Kimlerdi? Niçin gelmişlerdi? Gece yarısını bir buçuk saat geçiyordu. Böyle zamanda bu şekilde bir baskının türlü manası ve gunagun [çeşit çeşit] akıbetleri olabilirdi.

Dağa gideceksiniz!

Baskın yapan mücahitler aldıkları emri izah ettiler. Bizi dağa çıkarıyorlardı. Düşenbeden çıkan kuvvetler Göktaş karargâhını -bittabi bir vehm yüzünden- alt üst ediyordu.

Paşa hazretleri:

"-Muhiddin, mukadderata teslim olacağız!" dedi ve kafile dağ yoluna teveccüh etti. Acaba dağ yolunda Göktaş esaretgâhından başka bizi bekleyen neler vardı?

Dağda bir vahşi manzara

Süngülüler arasında başlayan bu gece yürüyüşü çok sürmedi. Bir dağ sırtına gelmiştik ve buraya gelinceye kadar ölüm ihtimali her türlü ihtimale galip bir halde değildi. Fakat biz dağa çıktığımız vakit önümüze çıkan çukurlar Türk ve İslâm uğrunda uğraşan büyük mücahide kıymak için verilmiş kara ve korkunç kararı bildiriyor, gecenin karanlığı içinde büsbütün kararan bu çukurlar hiç kıpışmayan boş ve derin gözleriyle bize idamımızın acı hükmünü okuyordu. İbrahim Bey akıbet muvaffak oluyordu.

Gözümün önünde Çilligölde bıraktığımız ihtiyarlar dolaşıyor, Tokay Sarı hâlâ "ileriye gitmeyiniz, eza ve cefa görürsünüz" der gibi gülüyordu.

Enver Paşa Buhara emirine karşı

İnsanın kendisi için kazılmış çukurlar karşısında böyle bir intizar ve murakebe anı geçirmesindeki fecaati tasavvur edebilirsiniz. Fakat bizimki böyle olmadı. Bu intizar dakikalarının bir müddetçik uzaması bize hem Enver Paşanın hayatını, hem kendi hayatımızı kazandırdı.

Yolda giden mektuplar

Macerayı sırasıyla naklettiğim sırada Çilligöle kadar lazım gelen yerlere mektuplar gönderilmiş olduğunu da söylemiştim. Bu mektupların cevapları işte tam bu ölüm sahnesinde yetişiyordu. Bir taraftan bizi imha için böyle pür telaş da-

ğa sevk ederlerken, Göktaş karargâhına Afganistan içinden ve Buhara emiri Alim Hanın dayısı olup Hanabadda oturan Said Bey tarafından [ulak] geliyor ve bu [Nurullah] Han[78] adlı zat, mücahidîn nezdindeki zatın Enver Paşanın kendisi olduğunu ve hakkında hürmet-i fevk'al'ade gösterilmesi lazım geldiğini mutazammın [muhtevi] mektupları hamil bulunuyordu. İbrahim Bey su-i niyet sahibi bir adam mıydı? Bu mektupların vusulüyle [gelişiyle] beraber adam koşturup faciayı tevkif ettiren [durduran] bu zat hakkında hüküm vermek için acele etmemek lazımdır. Zira bundan sonraki vekayi İbrahim Beyin hisse-yi mesuliyetini tayin edecektir.

Hâlâ esaret

Enver Paşanın kendisi bu suretle meydana çıkınca muhakkak bir ölüm bertaraf olmuş oldu ve Göktaştaki telaşı davet eden halin bir eser-i vehm olduğu anlaşılınca da aynı yere avdet olundu. Mamafih hemen acele ederek haber vereyim ki ölüm bertaraf olmuş, fakat esaret baki kalmıştı. Bu defa da çıkan terane büsbütün başka idi.

Enver Paşanın şahsını tarif eden mektubun geçtiği yerlerden biri Afganistan idi. Mektubu getiren [Nurullah] Han, -Said Beyin emri mucibince- emir-i sabıkın şıkağulbaşısı [teşrifatçıbaşısı?][79] ile beraber gelmiş bulunuyordu. Emir Alim Han ise

78 Muhiddin Bey, bu ismi hatırlayamadığı için iki yere nokta koymuştur. Biz Muhiddin Beyin 1923'te Kâzım Karabekire vapurda verdiği bilgilere göre bu şahsın adının Nurullah olduğunu tesbit ettik (Kâzım Karabekir, *İHEPİTE*, 345. s. Ayrıca Baysun, 76. s.). (ŞN).

79 Şıkağul, Osmanlıda "şagavul, elçilere mihmandarlık eden ve onların istirahatini temin edebilmek için başkalarına emir vermek hakkına malik olan adamdır." Temüre giden İspanya elçisi Clavijo'da cagaul şeklindedir (*Osmanlı Tarihleri* [Şükrullah-Behcet'üt-Tevarih], düzenleyen Çiftçioğlu Nihal Atsız, Türkiye y., İstanbul 1949, 66. s.).

Afganistanda bir mülteci hayatı geçiriyordu. Emir Alim Han, Afganistan, şıkağul beyi, Said Bey kelimeleri, Enver Paşanın Göktaş karargâhındaki esareti ile nasıl alakadar olabilirdi?

Buhara emirine karşı rehine

Bunu izah edebilmek için Enver Paşanın vaziyeti ile alakadar olarak ortaya çıkarılan son şaiyanın ne olduğunu öğrenmelisiniz.

İbrahim Bey tarafı, rüesa ve halk, şıkağulbaşısının şifahi bir emri üzerine olacak ki bu defa da:

"-Biz Enver Paşayı emirimiz emir Alim Hana karşı tutuyoruz!" dedir[t]meye başladılar. "Afganistan emirimizi versin, biz de Enver Paşayı veririz" demeye başladılar.

Bir Afganlının "Bu Enver Paşadır" demesi ile böyle bir netice, böyle bir talep vukua geleceğini kimsenin idrak etmesi mümkün değildir.

Fakat görülüyordu ki, mücahidîn rüesası emir Alim Hanın sırtından da bir şeyler çıkarmak kasdında idiler. Bu kasd neden sonra tamamiyle anlaşıldı. Fakat ne çare ki esaret uzadıkça uzuyor, başkumandanın harekâtının müsmir, müessir bir sahaya nakline imkân kalmıyordu.

Enver Paşanın imzaladığı iki mektup işte bu son vekayi'i remz ü telmih ile [kapalı ve imalı] anlatır. Mektupları size okuyorum.

Birinci mektubun birinci rakamı [şıkkı] nasıl maktele götürülüp getirildiğimizi, üçüncü fıkrası da hal-i esaretin baki olduğunu anlatır. İkinci mektubun üçüncü fıkrası ise hal-i esareti idame için nasıl bir Buhara emiri meselesi çıkarıldığına işaret etmektedir.

[16. vesika]

Hareket Ordusu Kumandanlığına

Göktaş, 14 kânun-ı evvel [aralık] 1921

1. Düşenbeden çıkarak Düşenbe şimal-i şarkisinde gidildiği haberi üzerine burada fevk'al-ade telaşa düştüler ve sizin buraları basmak üzere harekette bulunduğunuz zannıyla köyden harice çıkıldı.

2. Üç gündür ahvâlinizden bir ma'lûmat vermediniz. Yeni vaz'iyetinizden sür'atle ma'lûmat i'tası [verilmesi].

Herhalde şarktakilerle münasebette bulunarak kuvvetlenmek lazımdır. Zira Rusların garbden kuvvet getirmeleri muhtemeldir. Fazla ağırlıkla Afganistana gidilmek üzere Feyzabada gelmek de fena olmaz.

3. Biz sabık vaziyette oturuyoruz.

4. Burada yapılan maslahat da müfrezenizle bu tarafa gelmeniz hakkındadır. Henüz maslahat neticelenmemiştir. Bu tarafa gelip gelmemek sizin kuvvet ve düşüncenize menuttur [bağlıdır]. Maslahat neticesi bildirilecektir. **Herhalde kuvvetli bulununuz.**

5. Karayık eşya başısı ile arkadaşlarına mümkün ise bir kaç silah verilmesini ve kendi atlarından biri[nin] müfrezeniz atlarına karıştığını görmüş olduklarını ifade ediyorlar. Tahkiki ile atlarının i'adesi. **Bir çekmen ve eyerleri de bizde imiş.**

6. Memur-i mahsusla ma'lûmat i'tası. Gelenlere bir iki tüfek, olmadığı takdirde fişenk veya para verilmesi.

Enver

Büyük [burada **siyah**] yazı ile dizilmiş kısımlar merhum Enver Paşanın kendi eliyle yazdığı ilavelerdir.

[17. vesika]

Hareket Ordusu Kumandanlığına

Göktaş, 14 kânun-ı evvel [aralık] 1921

1. Düşenbede muharebede, siperde uykuda iken sabaha karşı Rusların basması üzerine atları ile çizmelerini kaybeden Sultan ile Ruzi Hocaya birer çift çizme ile atlarını hamil mektub[un] Kaim Toksa Beye teslimen gönderilmesi. Neferlerin ayaklarında bir şey olmadığından gönderilememiştir.

2. Hamil-i varaka Kaim Toksa Bey de bize en iyi bakan ve sadakat gösterendir. Buna herhalde bir tüfenk ve bir ok veriniz.

3. Ben burada şimdilik Buhara emirine karşı oturuyorum. Eğer sizin tarafa gelmem mümkün olsa iyi olacaktır. Süreyya Efendinin[80] size pek lüzumu yoksa mutlak gönderiniz ve vaz'iyetinizden ve düşüncenizden haber veriniz. Melfuf [ekli] şifre de icabında kullanılmak üzere verilmiştir. Halil, bizim yanımızdadır. Büsbütün yalnız kalmamak üzere göndermedim.

4. Süreyya Efendi ile mikdar-ı kâfi kâğıd ve ma'deni para ile Afganlılara verilecek hediyeler gönderiniz. Tüfenk olsun. Gönderilecek para bizim harçlığımız içündür.

Enver

Bizim esaretimiz bizce ikinci derecede add olunabilirdi, fakat Hareket Ordusunun vaziyeti bundan mühimdi. Mücahitlerle milisya arasında açılan uçurumu doldurmak için bir çare bulmak lazımdı. Bu çare olsa olsa Karadağa çekilen kuvvetlerin Ruslara karşı yeni bir muvaffakıyet istihsâl etmesi ve bununla tam bir emniyet telkinine yol açması idi.

80 Süreyya Bey, İstanbullu idi (Baysun, 45. s.). Milli hükümete karşı isyan halinde olan Darvaz hakimi İşan Sultan ile Karatekin hakimi Fuzayl Mahdumu davaya kazanmak istemişse de başaramamıştı (ŞN).

Hareket Ordusuna

Hareket Ordusuna paşa yeni bir emir verdi. "Karadağdan dönünüz, yine Düşenbeye yaklaşınız. Letteben köyüne geliniz" dedi. Asker Karadağda iki gün kalmıştı. Üçüncü gün Letteben köyüne geldiler ve paşaya vaziyeti bildirdiler. Bu rapordan anlaşılıyordu ki, Enver Paşanın vücuduna milisya arasında bile inanmayanlar vardı ve bir müşahede bir yeni kuvvet olacaktı. Ali Rıza Bey şu raporu yollamıştı:[81]

[18. vesika]

5 sa'at, 10 dakika sonra

İttihad-ı İslâm Ordusu Başkumandanı Enver Paşa Hazretlerine

Emr-i âlîleri üzere Karadağdan avdetle Letteben kışlağına geldik. Zat-ı âlîniz buraya gelip bir maslahat etmedikçe hiç bir tarafa gitmeyip ve bir iş de kılmayacağız. Asker hem sizin Enver Paşa olduğunuza inanmıyor. Herhalde askerin bir def'a sizi görmesi lazımdır. On sekizinci dekabr [aralık] akşamına kadar gelmediğiniz takdirde biz tekmil muharib kuvvetimizle oraya geleceğiz.

17 dekabr [aralık] 1921

Hareket Ordusu Kumandanı Ali Rıza

81 Milis (cedid) askerleri gibi İbrahim Beyin de Enver Paşanın vücuduna ilk anda inanmadığı kuvvetli bir ihtimaldir. Lakin hakikat bir kaç günlük bir tahkikatla anlaşılabilirdi. Enver Paşanın kimliği ortaya çıktıktan sonra, İbrahim Bey mevkisinin sarsılacağından, menfaatlerinin sekteye uğrayacağından, emir ve komutanın Enver Paşaya geçeceğinden korktuğu için ona inanmaz gözükmüş, engellemelere, çomak sokmalara ve ayak oyunlarına devam etmiş, bu yüzden esareti bilerek ve isteyerek uzatmıştır. Tabii cedidcilik-emircilik meselesi ve cahillik de bunda müessir olmuştur (ŞN).

Letteben kışlağı Hisar kasabası civarında bir yerdir ve Kâfir Nihan suyu üzerinde kâindir. Ali Rıza Beyin intizarı bittabi boşuna çıktı. Yani Enver Paşayı Göktaş esaretinden kurtarmak, Buhara emirine karşı alıkoyuyoruz davasından vazgeçirmek mümkün olmuyordu. Hususiyle Hacı Sami hadisesi gittikçe dal budak peyda ediyordu.

Cedid-mücahitler muharebesi

Nihayet Lettebende mücahitler yine bizi rahat bırakmadılar ve Ali Rıza Beyin kendiliğinden Göktaşına gitmek niyetinin fiil olmasına da zaman kalmadı. Lettebeni muhasara altına aldılar ve milisyayı bir müdafaa harbi kabulüne mecbur ettiler.

Muharebe bir gün, sabahtan akşama kadar devam etti ve Hareket Ordusu efradı gece karanlığından istifade ederek köyden çıkmaya ve yine Kâfir Nihan suyunun kenarında ve on kilometre içeride Suhte Çınar köyüne gelmeye imkân buldu. Geceyi orada geçiren ordu -ki ordu demek caiz olmayacak bir teşekkülde idi- ertesi sabah yine etrafını muhasara edilmiş bir halde buldu. O halde ki muhasara hattı gittikçe darlaşıyor ve muhasırlar [kuşatıcılar] hemen hemen köyün içine girmeye başlıyordu. Hareket Ordusu erkânı esasen muharebe taraftarı değildi. Fakat neferler arasına giren mücahitler bunlar için kin ve garez tohumu serpmiştiler ve buna iyi bir inkişaf ve temenni zemini bulmuştular.

Kararın firara tebdili

Düşenbe ordusu bu hal karşısında artık inhilale [çözülmeye] yüz tutmuştu ve inhilalin tevkifine [durdurulmasına] imkân kalmamıştı. Ordu erkânı kararı firara tebdil ettiler ve atlara binip dağlara doğru kaçmaya başladılar.

Bu kaçış bir fevkalade manzara idi. Akşama kadar dört nala giden atlardan yorulanlar geride kalıyor, kimse kimseye söz söylemiyordu; bütün gündüz ve ta gece yarısına kadar yol alınarak Yorçı ovasında, Yorçı kasabasına on kilometre mesafede Seksentepe köyüne gelindi. Fakat artık kalan asker de erkânı dinlemez olmuştu.[82]

İstimdad [imdat isteme], fakat heyhat!

Seksentepede bir iki saatlik istirahat müddeti hakikatte bir müzakere için bulunmuş fırsattan ibaretti. Burada uzun uzadıya teemmüle [düşünmeye] bile hacet kalmadan karar verilebilirdi.

Afganistan hududundan istimdad, paşadan haber! Bunun için Çilligöle gitmeye karar verildi ve konakçı olarak Halil Efendi ile Hasan, Nafi Efendiler, Kadir Çavuşla Osman Çavuş ve Osman Çavuşun on üç askeri tekrar Babadağı içlerine doğru yürüdüler.

Düşenbe ordusu üçe ayrıldı

Halil Bey ve arkadaşlarının Seksentepeden ayrılmalarıyla beraber Düşenbe ordusu üçe ayrılmış oluyordu. Zira bu üç parçadan biri bu konakçı müfreze idi.

Kuvve-yi külliyenin içinde Ali Rıza Bey ve Osman Hoca vardı ki bu da ikinci parçayı teşkil ediyordu.

82 Burada Ali Rıza Beyin kumandanı olduğu Hareket Ordusuna saldıranlar ve onu üçe ayrılmaya mecbur bırakanlar Ruslar değil, "mücahit!" denilen Lakay askerleriydi. Ali Rıza Bey ve Osman Hoca onlara karşı silah kullanmak istemiyordu. Aksi olsaydı, Lakay ordusundan kimse kalmazdı. Bu muharebede Ali Rıza Bey sağ bacağından yaralanmıştı (Baysun, 71. s.). (ŞN).

Lakin kuvve-yi külliye gün değil, saat geçtikçe kuvvetini yollarda bırakıyor ve böylelikle bu ikincisi de ikiye ayrılıyordu. İkiden birinin geldiği yer ya Göktaştı, ya her mücahit için kendi aleminde bir köşe idi.

Osman Hoca, Ali Rıza, Hacı Sami Beylerse Afganistan topraklarına ilticadan başka çıkar bir yol bulamadılar.

Ordunun iki esaslı parçası böyle bir inhilale -yahut bu ta'bir caiz değildir- harici düşman karşısında aldıkları vazifeyi Göktaş karargâhına tevdi ve iadeye mecbur oldukları sırada konakçı müfreze yeni bir maceranın kapısını açıyordu.

Gittikçe eksilen konakçı müfrezesi

Konakçı olarak Çilligöl yolunu tutan kafile bu vazifeyi ifaya giderken kendilerini hiç de müsait bir akıbet beklemiyordu. Evvela günlerden beri mütemadi bir yorgunluğun harabisi vardı.

Maddeten olduğu kadar manen de mütezelzil [sarsılmış] idiler. Akıbeti meçhul bir maceraya dalmışlardı. Her saatte bir iki müşkül çıkıyordu. Buna ya iman kuvveti ile mukavemet edilebilirdi, ya herçi-bâd-âbâd [her ne olursa olsun] yaşamak hırsı ile!

Babadağı içerilerine doğru yürüyen bu kafile, bir saat sonra yeni bir felaketle daha karşılaştı. Yol üstüne gelen bir köyde bu konakçı kafilesinin de on neferi beş at görmüş, bunu talanlayıp müfrezeyi terk etmiş gitmişti. Bunlar adamakıllı azıtmışlardı, bitmişlerdi.

"-Eğer bizi takip ederseniz sizi öldürürüz" diyorlardı. Kafile hemen [o] saat geçtikçe eksiliyor, kuvvetinden kaybediyordu.

Çarnaçar Halil Efendi, Nafi, Hasan Efendilerle Osman, Kadir Çavuşlardan ibaret olan beş Anadolulu ile üç Buharalı seyis, dört tüfekten ibaret bir techizat ile yola devam kararı verdi ve yoldan biri Ali Rıza, diğeri Hacı Sami Beye birer mektup yazarak gönderdi. Bu mektuplar yeni vaziyet üzerine alınan yeni istikameti tayin ve işaret ediyordu.

Müfrezenin beş atı

Kafile Babadağı içinde Kurganca denilen köye geldi kondu. Muvasalat zamanı bir akşam üstü idi. Kendilerine yüksek bir tepe üstüne bina edilmiş bir mescidi o gece için beytutet [yatma] yeri yapmışlardı. Atlarını mescidin kapısı önüne koymuşlar, günlerden beri söylediğim yorgunluğa zebun [esir] olarak bir istirahat uykusuna terk-i nefs etmişlerdi.

Lakin ne çare ki bu rahat uykusunun rahat bir sabahı olmadı.

Lakaylardan dört nefer kafilenin izini takip ediyordu ve işte ta mescide kadar gelmiş, kapı önünde bağlı duran beş atı çalıp savuşmuştu.

Atlılar piyade oldular

Aman atlar ne oldu? Biz ne olduk? Neredeyiz? Derken atılan iki el silah, vaz' u [konum ve] mevkilerini daha müphem bir hale koydu. Meydanda köylüden eser yoktu. Nihayet güç bela birini bulup ne olup geldiğini kendisinden sorabildiler ve anladılar ki Lakayların arzettiğim mu'akkibleri [takipçileri] gelmişler, atları oğurlayıp gitmişlerdir ve artık atlılar piyade olmuşlardır.

Atın her şey olduğu bir yeri düşünelim. Atsızlığın her şeyden mahrumiyet demek olduğu vuzuh ile anlaşılır.

Çaresiz kaldılar. Faciayı bildiren köylüden kendilerini dağlar arasından kaçırmasını rica ettiler ve piyade olarak yola çıktılar.

Şimdi de piyadeler atlı

Piyadeler kafilesi ertesi sabaha kadar dağların içinde taban teptiler. Şafak! Tevekkeli gün doğmadan meşime-yi şebden [gecenin rahminden] neler doğar dememişler. Şafakla beraber kafile dağların dalgaları arasında iki can kurtaran buldu.

Lakaylar çaldıkları atlardan ikisini dağın içinde bırakmışlardı. Bu yalnız hal için bir kazanç değildi, bir zafer ümidi, istikbâl-i ümidin beşareti [ümitli geleceğin müjdecisi] gibiydi. Kafile üzerinde o tesiri icra etmişti. Atlara nöbetleşe binerek vadiyi takiben gidiyorlardı ve yollar uzadıkça kafile daha cüretkâr olmuştu. Koyun sürülerinin otlakları yanında kurulmuş çadırlardan ele geçirdikleri atlarla bir gün evvel süvarilikten piyadeliğe geçenler, şimdi de piyadelikten süvariliğe intikal ediyorlardı.

Lakaylar peşlerinde

Kafile kurtulmuş muydu? Asla! Dört Lakay peşlerini bir dakika bırakmıyordu. Burada da izleri üzerinde çıktılar ve silah atmaya başladılar. Silah patırtısı ile kafileye en büyük bir zayiat oldu. Kılağuzları da kurtulmuş, kaçmıştı. Yol iz bilmez bir kafile büsbütün yalnız kaldı ve üstelik yolu da şaşırdı.

Bir devr-i alem mi?

Bu şaşırma neticesi olarak Yorçı ovasında, Yorçı kasabasına on kilometrede olduğunu söylediğim Seksentepeden Çilligöle gitmek kararıyla ayrılmışlarken, bu kadar yorgunluk

ve perişanlıktan sonra yine ayrıldıkları yere, yani Yorçı ovasına çıkmışlar, gelmişlerdi. Yarım hafta içinde bir devr-i alem! Fakat Yarabbi, ne müz'ic [usandırıcı], korkunç ve neticesi meşkûk [şüpheli] bir devr-i alemdi.

Esir!

Yorçı ovasında köylere yakınlaşan kafile, bıraktıkları yerin şekil ve rengini hemen de tanıyamadılar. Ortalıkta fevk'ül-mu'tad [mut'ad dışı] bir kalabalık eseri vardı. Bu kalabalık ne olacaktı? Kafilenin bundan korkmağa ibtida-yi emirde hakkı da vardı. Kalabalık Lakaylarla Babadağı içinde oturan Dorman Türklerinin orada bir ictima akdetmesinden ileri geliyordu. Bu cemaat Çilligöl yolunda kaçırdıkları konakçı kafilesinden adetçe dun [az idi], fakat [onları] kendi nokta-yı nazarlarından tamamiyle musaffa [kolay, zahmetsiz] olarak hazır ellerine esir geçirdi.

Ve ilk ele geçirenler, esirlere en medeni İngilizler kadar medeni muamele ettiler. Bir don bir gömlek kalıncaya kadar kendilerini soydular, döğdüler, kafalarını yardılar. Kendilerini kurtaran, cemaatin ileri gelenleri oldu.

Kafileyi Müslüman yaptılar

Bunların yardımıyladır ki Halil Bey ve arkadaşları hayatlarını kurtarabildiler. Yalnız kendilerini çırılçıplak bir çadıra koyulmaktan kurtaramadılar. Esirler burada acınacak bir halde idi. Saçlarını, bıyıklarını kestiler. Çünkü bıyıklar sünnet üzre değildi ve kendilerini Müslüman ederek ikişer ikişer çıplak kısraklara bindirdiler, beş gün sonra getirip Göktaş karargâhına teslim ettiler.[83]

83 Soyulanlardan Manastırlı Nafi Beyin arkadaşından çamaşır ve saire isteyen bir mektubu Yamauchi'de (258. s.) bulunmaktadır (ŞN).

Enver Paşa küffarın [kâfirlerin] barışmaz düşmanı

Halil Bey kafilesinin böyle saçı tıraş edilmiş, bıyığı kesik, çırılçıplak bir hey'ette [görünüşte] Göktaşa geldiği sırada Ali Rıza Bey,[84] Osman Hoca ve kafilesi, Halil Beyin hülya olan konağını takip ederek Afganistana geçiyordu. Düşman karşısında tek cephe kalmıştı. Göktaş! Göktaşta esir paşa, esir Halil Beyi bu hal ve hey'ette görünce kendisini birdenbire tanımakta müşkülât çekti ve Halilin kılık kıyafeti öteden beriden satın alınan çizme ve sair eşya ile sonradan tanzim edildi.

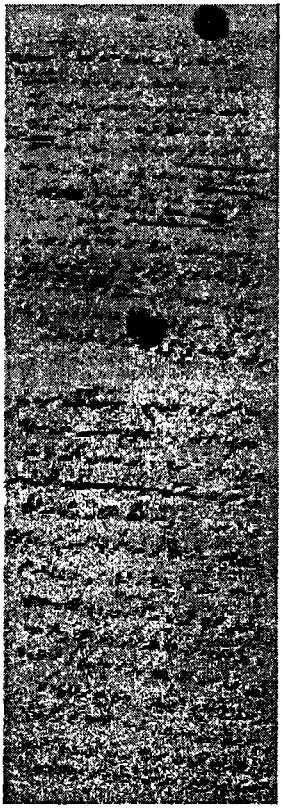
Esaret hafifliyor

Yavaş yavaş hele Düşenbe kuvvetleri darmadağın olduktan sonra Göktaş esareti de şiddet ve huşunetini [sertliğini] kaybetmiş, Buhara emiri Alim Handan ve Afgan hududundan gelen müessir mektuplar neticesinde iş epeyce yoluna girmişti.

---

84 Ali Rıza Bey, Rusyaya esir düşen Türk subaylarındandı. Buhara harbiye müsteşarı (Baysun 48. s. ve Togan, *BTTYT*, 437. s.) idi. Emrinde 600 kişilik bir kuvvet vardı. Yukarıda görüldüğü gibi Düşenbedeki Ruslar bu kuvvetlerle teslim alınmıştı.
Ali Rıza Bey, Tatar Türklerinin ünlü alimi Ubeydullah Bubinin kızı Meryem hanımla evlenmişti. İran yoluyla Türkiyeye dönerken Enver Paşanın Sultan isimli adını da yedeğinde götürmüştü. Ankarada Fevzi Paşanın verdiği evde yaşamışlardır (Togan, *Hatıralar*, 489. s.).
Togan diğer eserinde Ubeydullah Bubi yerine Abdullah Bubi yazar (*BTTYT*, 464. s.). Ayrıca 428, 437, 439, 464. sayfalarda Ali Rıza Bey hakkında bilgi vardır.
Ali Rıza Bey daha sonra batıdaki Türkmen cephesini düzenleme çalışmaları yaptı. Hacı Sami Bey tarafından bir kaç kere Doğu Buharaya çağrıldıysa da gitmedi (Baysun, 159,161, 163, 165. s.).
Enver Paşanın ölüm purotokolünü tanzim ve imza eden de bu miralay (albay) Ali Rıza Beydir (Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 655. s.). (ŞN).

Paşanın İslâm alemine hitap eden müsveddelerini size okuyorum. Düşenbede Rusların veya Ruslarla dostane bir hükümetin maddeten istinadgâhı bilinen kuvvetin, tam inhilal ve izmihlaline [çözülme ve yok oluşuna] Göktaşın sevinerek şahit olduğu bu günlerde şüpheden azade bir mukavemet hareketinin taşı atılmış oluyordu. Paşa efkâr-ı umumiyeye şöyle hitap ediyordu:

18. Resim: Enver Paşanın i'lan-ı cihad beyannamesi

[19. vesika]

Enver Paşanın i'lan-ı cihad beyannamesi (Enver Paşanın kendi eliyle hazırladığı müsveddeden kopya edilmiştir).

"Ben Allahın kulu, resulünün halifesi, emir'ül-mü'minîn [mü'minlerin emiri] Sultan Mehmedin damadı ve ordularının başkumandanı, dîn-i mübîn-i Ahmedînin aciz hadimi, Afganistan emiri şevketlü Amanullah Han hazretlerinin serdar-ı â'lâsı [en büyük başbuğu] ve küffarın barışmaz düşmanı olan Enver Paşa, muhafaza-yı din ve vatan içün mücahede eden gazilere selam ve du'adan sonra bildiririm ki; bu andan itibaren Buhara-yı şerif, Hive ve Türkistanı istila eden Ruslardan tathir etmek [temizlemek] üzere Ruslara i'lan-ı cihad ile bütün İslâm kuvvetlerinin kumandasını bi-iznillah-i Te'ala [Yüce Allahın izniyle] deruhde ettim.

Fergana ve Hive ve Türkistan mücahidleriyle bütün bu taraflardaki İslâm alaylarına bildiririm ki; Buharadaki bütün kuvvetlere sizlerle hal-i muharebeden fariğ olarak [vazgeçerek], birlikte olarak liva-yı Muhammedînin [Muhammedin sancağının] Ruslara karşı nusretine [üstünlüğüne] çalışmak emrini verdim.

O taraflardaki mücahidleriniz de hemen Ali Rıza Beyle temasa gelerek Ruslar aleyhindeki mücahedede kendisine yardım etsinler.

Ben de bu taraflardaki Rusların silahlarını alıp buraları düzelterek hemen Kurgantepe üzerinde Düşenbeye hareket edeceğim. Düşenbeye olan emrimi hamil adamı..."

(Beyannamenin son sayfası maalesef zayi' edilmiştir).

[20. vesika]

Şir Muhammed Beke[85] bir davet müsveddesi

Kahraman-ı din-i İslâm, mücahid-i gayur [gayretli mücahid], Fergana gazilerinin sergerdesi [serdarı] Şir Muhammed Bek:

Size ve bütün yiğit kardeşlerimize selam ve du'adan sonra Çilligöle gelerek Düşenbedeki mücahidîne iltihak etmek üzere Göktaşa, İbrahim Bey[e] nereden gelmiş bulunduğumu bildiririm.

Burada İslâm tarafına geçmiş olan milisler ve mücahidîn ile Ruslar arasında beş gün beş gece dahil-i şehirde olan muharebede altı pülemyot [makineli tüfek], bir çok tüfenk alındı. Nihayet Ruslar üç gün mühlet isteyerek çıkıp gitmek üzeredirler. Ben de bu sırada sizin Karatekine geldiğinizi haber aldım. Çilligölünden yazdığım mektub üzerine serdarımız Gazi Amanullah Han hazretlerinin mihmandarlığımıza gönderdikleri Nurullah Han, biraderimizin nezdindedir. Sizin Kâbile gönderdiğiniz Rüstem Bey, Hanabadda Nurullah Hanın evinde misafir olmuş. Şimdi en büyük arzum Düşenbeden hareketten evvel sizinle bir kere görüşerek İslâmın necatı yolunda ne suretle iş görmek gerek olacağını ta'yin etmektir. Bu sebebden münasib mikdarda rüfekanızla [arkadaşlarınızla] Alari köy[ün]den hemen Göktaşa gelmenizi rica eder, cümlenizi Allahın birliğine emanet ederim.

85 Şir Muhammed Bek ve kardeşi Nur Muhammed Bek, 1923'te Hacı Samiden evvel Afganistana iltica etmiş (Hayit, *TRİÇA*, 284. s.), oradan Türkiyeye gelmişlerdir. Şir Muhammed Bek, 10 mart 1970'te Adanada 81 yaşında vefat etmiştir (Hayit, *TRİÇA*, 285. s.). Ölümü üzerine **Türk Kültürü**nün mayıs 1970 tarihli 91. sayısında İbrahim Yarkının bir yazısı çıkmıştır (ŞN).

[21. vesika]

Fuzayl Mahdum[86] için hazırlanmış müsvedde

Mücahid-i fi-sebilillah [Allah için cihad eden], gazi-yi gayur, Karatekin ve tevabi'i [etrafı] hakim ve sergerdesi Fuzayl Mahdum biraderimize ma'lûm olsun ki, ben üç haftadan beri Düşenbe önünde Göktaşta İbrahim Bey nezdindeyim. Maksadım i'lâ-yı Kelimetullah[87] için çalışmaktır.

Yazdığımız hatt üzerine Düşenbedeki milisya Ruslara hücum kılarak beş gün beş gece muharebe olmuş ve altı pülemyot ile bir çok tüfenk iğtinam edilmiştir.

Ruslar da üç gün müsa'ade isteyip çıkıp gitmek üzeredirler.

Ehl-i İslâmın halâsına ma'tuf olan sa'ye [gayrete], zat-ı fazılanenizin de rey ve tedbirinden istifade etmek için mümkün ise hemen münasib mikdar rüfeka-yı mücahedenizle teşrifinizi rica ederim. Çilligölden yazdığım hatt üzere emir-i gazi biraderimiz Amanullah Han hazretleri tarafından nezdimize gönderilmiş olan Nurullah Han biraderimiz de beraberdir.

---

86 Muhiddin Bey hatıralarında Fuzayl ismini bazan Fuzayli, Mahdum kelimesini ekseriya Maksum, kimi zaman da Maksad yazmıştır. Baymirza Hayit *TRİÇA* (284. s.)'da Fazıl Mahsum, *BTMMT* (358. s.)'da Fuzail Mahdum şeklinde yazmıştır. Kelime Toganda ve Abdullah Receb Baysunda Mahdum şeklinde geçtiği için biz de doğrusu olan Mahdum yazdık. Mahdum, Türkistanda alim oğullarına verilen bir sıfattır (Baysun, 15. s.).
Fuzayl Mahdum 1923'te Afganistana geçmiştir (Hayit, *TRİÇA*, 284. s.). (ŞN).

87 Allahın kelâmını yükseltmek. Kelâmdan kasıt Kur'an-ı Kerim, dolayısıyla İslâm dinidir. Osmanlıların misyonu da buydu. Enver Paşanın da bu pirensibe sadık kaldığı malumdur (ŞN).

Cümle-yi mücahidîne selamlar eder, hepinizi Hüdanın birliğine emanet ederim.

Damad-ı Hazret-i Hilafetpenahi

Serdar-ı â'lâ [en büyük başbuğ] Enver[88]

İşler yoluna girmeye başlıyor[89]

Şarki Buharada oldukça vüs'atli olan kıyamın tesiri, kıyamcılar münferid ufak müfrezeler halinde bulundukları için mahdut kalmak tabii idi. Bunun için dağınık kuvvetleri birleştirecek demir bir ele ihtiyaç meydanda idi. İbrahim Bey bu büyük vazife için hazırlanmış bulunmuyordu.

Enver Paşanın geçirdiği son tecrübe gecelerinin nihayet mesut bir fecri aydınlanmaya, mücahede müsmir neticeler vermeye başlıyordu.

Evvelce bil-münasebe [yeri geldikçe] söylediğim gibi Düşenbeyi elinde tutan Bolşevik kuvveti, sunuf-i selâseden[90] mü-

88 Enver Paşa amcası Halil Paşaya Moskovadan yazdığı 23 nisan 1921 tarihli mektupta Afganistan emiri Amanullah Hanın kendisine "Afganistanın en büyük asalet ünvanı olan ve yalnız kayınpederiyle başkumandana verilmiş olan 'serdar-ı â'lâ' rütbesi ve nişanını verdiğini bildiriyor." (Karaman, 132. s. vd.). (ŞN).

89 Muhiddin Beyin "Ruslarla bir mütareke teşebbüsü" başlığına kadarki bölümde verdiği bilgiler (156-161. sayfalar), Enver Paşanın **Liva'ül-İslâm**da yayımladığı "Bolşeviklerin Kafkasya ve Türkistanı istilası ve Enver Paşa" isimli makalenin yukarıda yayımlanmayan bölümleri ile (79. sayfaya bakınız), **Liva'ül-İslâm**ın yine aynı nüshasında (15 ağustos 1338 [1922], 2. sene, 11-12. numroda) yayımlanan "Şarki Buhara vekayi'i" başlıklı yazıların hemen hemen aynısı niteliğindedir.
Bu yazıların Enver Paşa tarafından yazıldığını Muhiddin Bey de ileriki sayfalarda (159. sayfaya bakınız) belirtmiştir (ŞN).

90 Üç sınıf, yani piyade, süvari, topçudan oluşan askerî birlikler (ŞN).

rekkeb bin kişilik bir Rus müfrezesi ile altı yüz kişilik milisten ibaretti ve bu milislerin Ruslarla beraber görüştükleri zamanlarda Göktaş karargâhı etrafında toplanan Basmacılarsa tüfenkli olarak 500 ile 2.000 arasında tehalüf ediyordu [değişiyordu].

Milislerin şimdiye kadar tafsil ettiğim macerası o şekilde hitam bularak esaret zincirleri gevşedikten ve on beş gün kadar bir müddet sükûn ile geçtikten sonra İşan Sultanın iltihakı vaki oldu.

İşan Sultan[91] ve kuvveti

İşan Sultan Darvaz hakimi idi. Kendisinin yüz yirmi adamı vardı. Kâbilde mülteci bulunan Buhara emiri Alim Handan paşaya muavenet için emir almış ve bunun üzerine bu yüz yirmi adamıyla Düşenbe civarında bize iltihak etmişti.

İşan Sultanın techizat kısmı 13 Rus tüfenginden ibaretti. Neferlerin mütebakisinde çakmaklı bulunuyor, bir kısmı da değnek veya bıçak taşıyordu.

Lakaylardan ayrılıyoruz

Paşanın Lakaylar civarından ayrılmak için verdiği ve icra ettiği karar bundan sonradır ve bu karar bizi asıl hissen serbestleten bir hadisenin ruhudur.

91 İşan, Türkistanda şeyh demektir. Enver Paşanın şehadetinden sonra Ruslarla Hacı Sami aleyhine mektuplaşan İşan Sultan, mektupların yakalanması üzerine kurulan bir divan tarafından kardeşiyle beraber idama mahkûm edildi ve hüküm infaz edildi (Baysun, 147. s. Togan, *BTTYT*, 466. s.). Hayit bunun mücahitlerin arasını açmayı amaçlayan bir Rus taktiği olduğunu söylüyorsa da (*BTMMT*, 228. s.), aslında bu olmayacak bir iş değildir. Togan, Farsça konuşan Darvazlıların Tacikleşmiş Türk olduğunu Arap kaynaklarının açıkça yazdığını (*Hatıralar*, 506. s.) kaydeder (ŞN).

Zira Buharadan ayrılalı beri ancak mücahedeyi kendi mesuliyetimiz altında geçecek bir devreye nakletmiş, bittabi lüzumsuz kayıtlardan kurtulmuş oluyorduk.[92]

Rahatı kışlağından Rusları tazyik

Lakaylardan ayrıldıktan sonra Düşenbenin Tacik mıntıkası olan dağlık kısmında Rahatı kışlağına gittik.

Rahatı kışlağının adı güya bizim geçirdiğimiz bu meşakkatli günlerin kavuştuğu rehaya [kurtuluşa] bir işaret-i ezeliye idi. Fakat Rahatıda ancak bir iki gün rahat kaldık.

Düşenbe ve Yenipazar şosesi üzerinde Mu'inkeş köyüne göçtük. Burada ikametimiz on beş gün kadar sürdü ve bütün bu müddetler zarfında mücahitler artık tamamiyle Rus kuvveti elinde kalan Düşenbeyi tazyik ve iza'acda [rahatsız etmede] devam etti.

Ruslar erzak almak için Kerbelaya? çıkmak istiyordu. Her defasında da kendilerine mümana'at [mani] olunarak geriye tard olunuyorlardı.

Kânun-ı sani [ocak], şubat [1922] taarruzları

Enver Paşa kânun-ı sani [ocak], şubat harekâtını şöyle kayd ve neşrediyordu:

Emniyetli takviye kıta'atı almış olan Ruslar 18 kânun-ı sani [ocak] 1922'de mühim bir taarruzda bulundular. Bu müsademede Ruslar 50'den fazla maktûl verdi. 180 tüfenk, 2 mitralyöz ve bir çok malzeme-yi harbiye terk ederek taarruza çıktığı mevzilerine avdet eylediler. Bu ilk muvaffakı-

92 Togana göre (*BTTYT*, 439. s.). Enver Paşanın esaretten kurtuluşu 15 ocak 1922'dir. Demek ki Enver Paşa 28 kasım 1921'den 15 ocak 1922'ye dek tam 49 gün atıl vaziyette kalmıştır (ŞN).

yet mücahidînin şevk ve kuvve-yi ma'neviyesini tezyid [ziyade] eyledi.

Düşmanın 20, 21, 22 kânun-ı sanide [ocakta] icra eylediği taarruzlar muvaffakıyetle def edildi. Bilhassa 8 şubat taarruzunda düşman 100'ü mütecaviz telefat verdi. Mücahitler bir mitralyöz ile pek çok tüfenk ve cephane iğtinam eylediler. Ruslar tarafından 82 kişi mücahitlere iltica eyledi.

Mücahitler Düşenbede

Düşenbeyi muhafaza edemeyeceğini anlayan düşman, ihtimal aldıkları emir üzerine olacak, 14 şubat [1922] gecesi havanın karlı ve sisli olmasını fırsat bilerek ağırlıklarından bir çoklarını terk edip Baysun istikametinde garbe doğru çekildiler ve bunu haber alan mücahitler düşmanı süvarisi ile takip ederek Düşenbenin 45 kilometre şarkındaki Mirtübe köyünde düşmana yetiştiler.

Afganistana

Ben tam bu an-ı muvaffakıyette paşadan aldığım emir üzerine memuren Afganistan emiri nezdinde ifa-yı vazifede bulunmak üzere Afganistan hudutlarını geçiyordum. Hikâyemin indimde şark hareketinin en büyük zayiatıyla neticelenen safhasına kadar devam edecek kısmı, paşanın neşriyatıyla arkadaşımız Halil Efendinin raporlarına müstenid olacaktır.

Baysun istikametinde

Enver Paşa **Liva'ül-İslâm**da neşrediyordu ki, düşman Mirtübede kendilerine yetişen mücahitlerle karşılaşınca harbede ede ve pek ağır zayiat vererek Tude kışlağına çekildiler.

Müsademeyi haber alan Hankaveyban mücahitleri Hoca mevkiinde düşmanın hatt-ı ric'ati üzerine düştüler. Burada on saat kadar devam eden şiddetli bir müsademede düşman 200'den fazla maktûl verdi. Nakliye hayvanlarını ve ağırlıklarının hemen cümlesini terk ile ricat eyledi.

Seşenbe civarında yine şedid bir yan taarruzuna uğrayarak ciddi zayiata duçar olduktan sonra Sarı Asyaya çekildi.

19 şubatta Rusların Sarı Asyadan teşebbüs eyledikleri taarruz hareketleri ağır zayiat ile def edildi ve gece hulûl ettiği vakit düşman şehri terk ile garbe doğru çekildi. Ertesi gün binbaşı Manastırlı Nafi Efendinin düşmanın ricat yoluna hakim olan Anbarsay mevkiinde ihzar ettirdiği siperlere mücahitler yerleştirildi. Düşman burada ani olarak üç taraftan ve pek şedid ateşe maruz kaldı. Fena halde bozuldu. Gayri muntazam bir surette ve firar tarzında kısmen Baysuna ricat ve oradaki Rus müfrezesine iltihak etti. Kısmen de Şirabad ve Termez yolunu tuttular. Hisar vilayeti haricine kadar takip hareketini icra eden mücahitler şimdi vilayet hududu üzerinde güzelce bir köy olan Karlığa gelmişler, beş on günlük bir istirahate çekilmişlerdi.

Enver Paşa yaralı

Son müsademede düşman yüzlerce telefat vermişti. Bütün ağırlıklarını, cephanesini 5 mitralyöz, 2 top ile yüzlerce tüfek terk, Ruslar tarafından da bir çokları mücahidîn hatlarına iltica etmişti.

Bu müsademede Enver Paşa hafif surette yaralandı.

Tacik mücahitlerinin reisi İşan Sultanla Rahman binbaşı ve bizden binbaşı Nafi, mülâzım Faruk, Halil, Osman Efen-

dilerle Musa, Murad, Hacı Mehmed, Hüseyin ve Kadir Çavuşların pek büyük fedakârlıkları görüldü.

Ruslarla bir mütareke teşebbüsü

Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara, Ruslarla uluorta mücadele ortasında bir anlaşma ve maksada muslihane [barışçıl] bir surette varma tarikini hatıra getirmemiş ve bunu tecrübe etmemiş olanlardan değildir.

Semerkantdaki 67'nci Rus fırkası [tümeni] Buharaya doğru yürüyerek hududa yakın Kette Kurgan civarında bir muharebe daha kabul ettikten ve sekiz saat süren bu muharebeden bütün karargâh ağırlıklarını bırakarak perişan çekildikten sonra Şirabad, Torgan kalelerini terk ıztırarıyla [mecburiyetiyle] karşılaştılar ve şu vekayi üzerine bir mütareke akd ederek Perovsk[93] (Akmescid)'de sulh müzakerelerine başladılar. Müzakere Sovyet murahhaslarıyla mücahidîn murahhasları arasında cereyan ediyor ve müzakereye Türkistan ve Buharanın istiklâlini tasdik maksadı esas oluyordu.

Bu müzakerenin neticesiz bir surette uzaması ve mukabil tarafın daha ziyade askerî sevkiyata germi vermesi Enver Paşanın tekrar purotestosunu ve harekât-ı harbiyenin yine başlamasını mucib oldu.

Bir İstanbul muharririne mukabele

Mamafih Türkistan mücahedesinin taraftarları harekâtın bu son safhalarında yine "bir anlaşma" meyli göstermekten

93 Orenburgda oturan umumi valilerden biri olan Perovsk, 3 temmuz 1853'te kuşattığı Akmescid kalesini 27 temmuz 1853'te ele geçirip kale müdafilerini ve halkını öldürttü (Hayit, *TRİÇA*, 66. s.). Zaptettiği şehre kendi adı verildi. Kazakistanda Sirderya kıyısında bulunan Akmescidin ismi 1925'te Kızılordaya çevrildi. Kızılorda, 1925-29 arasında Kazakistanın başşehriydi (ŞN).

fariğ olmuyorlardı. **Liva'ül-İslâm**da bir İstanbul muharririnin makalesine cevap olarak intişar eden satırlar, bu sulhcûyane [sulhçu] vaziyeti tamamiyle teyid eder, yani "Türkistan vekayi'-i hazırası, ne Bolşeviklik, ne de Türklük-Müslümanlık menafi'ine muvafık değildir" hükmü verilir.

Makalede bu muharrir için "Kendisinin edebiyattan başka şu'bedeki ihtisasını bilmemekle beraber, ictima'iyat ile iştigali görülüyor. Yalnız bir diplomat gibi idare-yi lisan içün başka şerait ister" dedikten ve muharrirde bu şeraitin bulunduğuna dair henüz kana'at-i umumiye hâsıl olmadığını söyledikten sonra deniliyordu ki:

[22. vesika]

[Rusya İslâmlarında Açlık ve Türkistan Harekâtı]

[Ya'kub Kadri Beyin **İkdam**ın 5 temmuz 1338 {1922} tarihli nüshasındaki makalesi dolayısıyla ben de bir kaç söz söyleyeyim.

Cidden kalemine meftun olduğum bu zat memleketimizde yetişen bazı erbab-ı kalem gibi edebiyat sahasına münhasır kalan kabiliyetini pek karışık olan siyasiyat sahasında da aynı selahiyet ve vukuf ile tatbik etmek istiyor. Kendisinin edebiyattan başka şu'bedeki ihtisasını bilmemekle beraber ictima'iyat ile vakıfane iştigali görülüyor. Yalnız bir diplomat gibi idare-yi lisan içün başka şerait ister. Bu şeraitin Ya'kub Kadri Beyde bulunduğuna dair henüz kana'at-i umumiye hâsıl olmamıştır].

Kırımdaki açlık hakikaten kendilerinin hulâsa ettikleri derecededir, belki de fevkindedir. Rusyada ve Volga boyunda ve Tataristandaki açlık umumi kuraklığın getirdiği kaht [kıtlık], bu mıntıkalara vaktiyle erzak sevki hususundaki imkân-

sızlıktan ileri gelir. Bütün dünyaca ma'lûmdur ki Rusya kahtzedegânına [kıtlıkzedelerine] mu'avenet içün her tarafta teşebbüsat vaki' olmuş ve bir az olsun muvaffakıyet elde edilmiştir. Bu muvaffakıyet büyük olmamışsa, kısmen Rusyadaki nakliye vesaitinin, bilhassa şümendüferlerin berbatlığından ileri gelmiştir. Yoksa Sovyetler elde ettikleri bütün kiliselerin büyük yekûne baliğ olan hazainini [hazinelerini] bu zavallı ölüme mahkûm milyonlarca insanların kısmen kurtarılmasını temine hasr ve tahsis edebilirdi.

Kırıma gelince, Bahr-i Siyah sahilindeki bu küçük yarım ada hiç bir vasıta-yı nakliyeye muhtaç olmadan sahillerine dökülecek erzakı toplamak suretiyle açlık, ölüm tehlikesinden kurtulabilecek bir vaz'iyette olduğu içün, kahtın orada bu suretle şiddetli tahribatının günahını yalnız Moskova Sovyet idaresine yüklemek lazımdır. Bilhassa Avrupanın her tarafında ihtilâlciliği milyarlarca para sarf ederek tutuşturmağa çalışan Sovyet idaresi, bu milyarların pek küçük bir kısmını, hatta Amerikadan bile pek suhuletle [kolaylıkla] celbine imkân olan buğdaya tahsis etmiş olsaydı, binlerce biçareler ölümden kurtulurdu. İşte Türklerin delâletiyle Kafkasyaya kollarını sallaya sallaya giren Sovyet ordusu[nun] binlerce Müslümanı köyleriyle imha ettiği, Kazan ve Volga mıntıkasında ekseriyeti Müslüman olan kahtzedegânın pek feci' bir surette telef olmalarına bilâ-teessür seyirci kaldığı ve Buhara, Türkistanda kurun-i vustaî [orta çağvari] imha politikasını bütün kuvvetiyle tatbik ettiği müsellem [teslim edilmiş] iken vaz'iyeti etrafıyla görmeden, basit bir nüfuz nazarıyla tedkik pek fahiş bir hata olur.

Anadolu kendi milyonlarca ırkdaş ve dindaşının büyük tarihî felâketini şübhesiz bilâ-teessür seyr ve mütalâ'a edemez. Anadolunun vaziyet-i umumiye-yi siyasiyesi ne olursa olsun

Rusyaya tabi' milyonlarca ırkdaşının Sovyetlerin zulmü altında mahvolması Anadolu[nun] bugünkü ve yarınki siyasetiyle alakadardır. Bu mütalâ'am Anadolunun Rusyadaki Müslümanların umuruyla [işleriyle] iştigal etmesi ma'nasını şamil değildir. Dünya yüzünde Sovyetlere karşı samimi bir alaka gösteren Anadolu Türkünden başka bir millet kalmamışken, Anadolu milleyetperverlerinin Rus Bolşeviklerine el uzatması şübhe yok ki her iki tarafa büyük faydalar temin etmiştir. Yalnız Bolşeviklerin Rusya Müslümanlarına karşı tatbik ettikleri şiddetin, daha doğrusu idaresizliğin, Anadolu Türkleri üzerine pek fena bir tesir yapacağını düşünmeleri lazımdı. Bolşevikler bu ciheti hatırlarına getirmemişlerse, Anadolu milliyetperverleri halin doğuracağı netayici [neticeleri] pek yakından tedkik etmek mecburiyetindedirler.

Bolşevikler Rusyanın milyonlarca Müslümanlarına bir usul dairesinde çarlığın yaptığından bin kat fena tarzda fenalık etmekle, bu meyanda Bahr-i Siyah sahilindeki Kırımın kahttan halâsıyçün ufacık nakdi bir fedakârlıkta, bir teşebbüste bulunmamakla, çok korkarım ki yakın bir zamanda Anadolu Türklerini de feda etmiş olsun. İşte bu hale karşı hazırlanmak hem Anadolunun vazifesidir, hem de bugüne kadar Anadolu namına kendilerini feda etmiş olan Rusya Müslümanlarının hususi vazifesidir.

Kafkasya, Türkistan ve Buharadaki bir kaç senelik vekayi' tedkik edilirse görülür ki, Bolşevik mezalimine karşı isyan edenler, şu müddet zarfında[ki] fırsatlarda silaha sarılmak suretiyle mevcudiyet göstermeye çalışmışlar ve ellerinde son kalanları muhafazaya gayret etmişlerdir. İşte şu vaz'iyette Ya'kub Kadri [Karaosmanoğlu]'nin 'Enver adlı namerd' dediği Enver Paşa vekayi'in sevkiyle zaten mevcud olan Türkistan,

Buhara teşkilâtının arasında bulunuyor ve Ya'kub Kadri Beyden ve daha pek çok zevattan ziyade Bolşevik siyasetini pek yakından tanıdığı içün, o siyasetin pek yalancı, hakikaten namerd bir siyaset olduğunu gördüğü içün Türkistan, Buhara teşkilâtı başına geçiyor, bu güne kadar kendisini aldatan, aralarında takarrür eden i'tilaf esasatına sadık kalmayan Bolşeviklere karşı yaşamaya azmetmiş bir Türk-İslâm aleminin mevcudiyetini göstermeye çalışıyor.[94]

Fakat şurasını sarih olarak söyleyeyim ki Türkistan vekayi'-i hazırası ne Bolşeviklik menafi'ine, ne de Türklük ve Müslümanlık alemine muvafık değildir. Zahiren yukarıdaki mütalâ'amla tezadd teşkil eden bu fikrim, biraz fazla tedkik edilirse müsbet bir netice verecektir. Bugünkü Türkistan vaz'iyetini ihzar eden Enver değildir. Ancak Bolşeviklerdir. Enver bütün arzularına, siyasi düşüncelerine rağmen bil-mecburiyye [mecburen] bu vekayi'e sürüklenmiştir. Bolşevikler bidayette olduğu gibi, her iki tarafın, ya'ni Türklük ve Müslümanlık alemiyle Bolşeviklik menafi'i icabı su-i tefehhümü [yanlış anlamayı] ortadan kaldırmak istedikleri gün, Türkistan vekayi'i tarihe karışır, yine el ele vererek aynı hedefe yürüyebilirler.

Ben Rusyada Türklük alemine çarlıktan ziyade zarar veren Bolşeviklerle tarafeynin menafi'i dairesinde anlaşmak ve müştereken çalışmak tarafdarıyım. Enver de bu fikrin muhalifi olmadığını, iki sene kadar Bolşeviklerle beraber çalışmak suretiyle izhar etmiştir. Şübhe yoktur ki bugün aynı pirensiplere sadıktır.

94 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, hakikaten kendisine yakışmayan bir kınamada bulunmuş, lakin sonradan hatasını anlamış olacak ki, Bern büyükelçisi iken Naciye Sultana ve çocuklarına yardımcı olmuştur (Naciye Sultan, *Acı Zamanlar*, 72 ve 78. s.). (ŞN).

Cenev[r]ede, Laheyde, Avrupa[nın] hükûmat-ı mu'azzamasıyla yeşil masa önünde pek -bâlâ-pervazane idare-yi lisan eden [yüksekten atıp tutan] Bolşevikler, yaşamağa azmetmiş ihtilâlci milletlerle daha mu'tedil bir tarzda bir siyaset ta'kib etmeye mecburdurlar. Türkistan, Buhara ihtilâlcilerinin başına geçmiş olan Enver; Denikin, Kolçak değildir. Bolşeviklerin istedikleri gibi biraz nur ve ziyaya muhtaç, esir milyonlarca insanın rehberidir. Kendileriyle pek iyi münasebat idame etmek istediğimiz Bolşeviklerden biraz i'tidal ve insaf bekleriz.[95]

Mart, nisan aylarında -bizzat paşanın kendileri olmak üzere Liva'ül-İslâmda yazıldığı gibi- ufak keşif kolları müsadematından sarf-ı nazar, mühim harekât-ı askeriye vukua gelmemiştir. Yalnız artık vaziyet kıyamcılar için Enver Paşayı yegâne ve hakiki reis tanımak merkezinde idi. Enver Paşa mütemadiyen ihtilâl kuvvetlerinin tevhidi ve tensiki, mücahidîn ordusunun vasi bir surette teşkili ve ihzarı ile iştigal ediyordu. Şarki Buharadaki münferid kuvvetleri birleştirmek, mihver-i harekâtını teşkil etmekte idi. İdare-yi dahiliye tanzim ediliyordu. Genç mücahitler Harb-i Umumi esnasında Ruslara esir düşmüş olan Türk zabit ve küçük zabitlerinin kumandası altında yeni usulde bir askerî talim ve terbiye altına alınıyordu. Muntazam kıtalar teşkil olunuyordu.

Danyal Bey

Bu aralık evvelce dağılan askerimizden bir kısmının vücudundan bir haber zuhur etti. Bunları Danyal Efendi alıp Semerkant hududunda Şehr-i Sebze gitmiş ve orada Basmacılık eden Cabbarın nezdine iltihak etmişti.

95 **Liva'ül-İslâm.** 1 eylül 1338-1922, 2. sene, 13-14 numro, 71-73. s. Yazı *Sin* imzalıdır (ŞN).

Enver Paşa Danyal Beyin davetine Halil Beyi memur etti ve Halil Bey mahalli kıyafeti iktisa ederek [giyerek] üç kişi refaketinde dağdan dağa geçmeye başladı.

Zeki Velidi Bey

Halil Beyin Danyal Beye mülaki olduğu sırada bir üçüncü mümtaz sima da hazır bulunuyordu. Bu zat bundan evvel de ismini, mücahedesini Buharaya gittiğimiz günleri hikâye ederken zikrettiğim Zeki Velidi Efendidir. Zeki Velidi Efendinin Türk-Tatar Tarihinin müellifi olduğu malumdur. Rusların İslâm alemine zulmü dolayısıyla girdiği mücahede yolundaki gayreti hatırlardadır.

Ben kendisini bir defa Afganistandan dönerken Kâbille Herat arasında Hezaracadda bırakmıştım.

Bizim zabıta veya hükümetimizin bu son hafta içinde bin bir meşakkat içinden kurtulup, bir ana kucağı diye ilticaya can atarak geldiği İstanbulda kabul etmeyerek yine geldiği vapurla gitmeye icbar ettiği Zeki Velidi,[96] Türk ve İslâm aleminin çok tevkır edeceği [saygıyla karşılayacağı] sayılı ve kıymetli vücudlardan biridir. Zeki Velidi Efendi orada tıpkı bizim Göktaştaki vaziyetimizde idi ve şüphe altında işkence çekiyordu. Ona da itimat etmiyorlar, onu da öldürmek derecelerine götürüyor-

96 Zeki Velidi 27 kasım 1923'te İstanbul limanına gelmiş, kendisini bu kitabın yazarı Muhiddin Bey karşılamıştı. Ancak 6 ekim 1923'ten evvel İstanbul İtilaf devletlerinin kontrolünde olduğu için, Kâbil elçiliğinden Türkiye vizesi almamıştı. Hatıralarında vize almamasını bir hata olarak kabul eder. Ankaradan istenen müsaade de gelmeyince, 4 gün bekledikten sonra tekrar İzmire dönmüş, orada Halil Paşanın misafiri olmuştur. Bu arada Ankaradan müsaade gelmiş, fakat daha önce Fransız vizesi almış olduğundan arkadaşlarıyla beraber Marsilyaya gitmiştir (Togan, *Hatıralar*, 535. s. vd.). (ŞN).

lardı. Halil Beyin oraya varışı, Zeki Velidi için Hızır yetişir gibi bir yetişiş oldu. Bittabi kendisinin kim olduğunu anlattı ve Zeki Velidi Efendi serbestisini aldı. Üç gün daha orada kaldıktan sonra Karşı ve Kâsan civarındaki teşkilâtı tevsi etmek üzere hareket etti. Zeki Velidi Efendi bütün harekât ve icraatından reisimizi şifre ile haberdar ediyordu.

Koytan dağında

Halil ve Danyal Beylerle maiyetleri bir kaç müsademeden sonra Konkurat denilen Türk kabilelerinin bulunduğu Koytan dağı içinde Hacı İpek Ata denilen yere gelmişler, konmuşlardı. Boran-Baysun-Güzar yoluyla Amu Derya kenarında Kelif ve civarını tehdit ediyorlardı.

14 tüfekli ile Baysun muhasarası

Enver Paşa bu sırada Karlıktan dağ yoluyla Hacı İpek mevkiine, orada iki gün istirahatten sonra da Aybulak köyüne, oradan da Baysuna sekiz kilometre mesafedeki Pul Hakiyan kışlağına gelmiş, on dört tüfekli, Baysun muhasarasına başlamıştı. Enver Paşa burada bir aydan fazla kaldı. Paşa, Baysun cenubundaki Kâfirun kışlağında Rusların erzak almaya gelen on üç askerini basıp tüfeklerini aldı. Bu suretle yirmi yedi tüfeğe malik olan paşa, karargâhını Kâfiruna nakletmekle iştigale başladı.

Yeni iltihaklar

Bu sırada Afganistanda binbaşı rütbesini haiz erkân-ı harb Ziya Beyin yetiştirdiği bir Çatrallı zabitin, 250 mücahitli iltihakı vuku buldu ve paşanın Ruslara karşı tazyiki bir

derece daha şiddetlendi. Yeni iltihakların şayan-ı kayd olanlardan ikincisini de [Ahmed][97] Han ismindeki binbaşının elbise, eşya, cephaneyi hamilen kırk beş deve ile gelmesi, bunu [takiben] Karatekin valisi Fuzayl Mahdum Beyin iki bin beş yüz atlısı ile Baysuna gelmek üzere yola çıkması idi. Ve yine bu iltihaklarla işte bütün bu muvaffakıyetli günlerin inkişafına Fergana mücahidîn reisi Şir Muhammed Beyi, binlere varan kuvveti, Garbi Buhara mücahitlerinden Feyzullah İşan da 2.000 kişilik müsellah maiyeti ile paşanın emri altına giriyordu.

Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara

Bu muvaffakıyetli yeni günlerin mühim bir hatırası da şudur ki, halk vekillerinin ve hatta Buhara emiri Said Alim Hanın murahhasının -İşan Cura Hoca- hazır bulunduğu bir mecliste bil-müzakere [müzakereyle] Enver Paşanın Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara olarak tanınmasına karar veriliyordu.

Mücahede devrinde seri bir inhidam [çözülüş]

Karatekin valisi Fuzayl Mahdum Beyin iki bin beş yüz atlısıyla Baysuna gelmek üzere yola çıktığını yukarıda söylemiştim. Bu son iltihak ile Türkistandaki mücahede safhası hadd-i ikbaline [en yüksek haddine] vasıl olmuş oluyordu. Fakat ne çare ki idbar, ikbali [talihsizlik, talihi] çok seri olarak takip etti ve Türkistandaki cihat cepheleri rüya gibi geldi geçti.

97 Muhiddin Bey, bu şahsın ismini hatırlayamadığı için burayı boş bırakmıştır. Biz Baysun (84 ve 91. s.)'dan bularak yazdık. Ahmed Han, Afgan hükümdarı Amanullah Hanın süt kardeşi ve özel temsilcisiydi (ŞN).

Yine Lakaylılar

Türkistan mücahede cephesinde ilk ve son hasar [zarar], maalesef yine Lakaylardan, yani yine İbrahim Bey tarafından geliyordu ve yine ihtiyar Tokay Sarı her fırsatta hayalimde belirip:

"-Lakaylar size eza ve cefa ederler!" deyip duruyordu. Fil-vaki Lakaylar bu eza ve cefayı azami şiddetiyle ve bütün Türk ve İslâm alemine çok pahalı ve çok zararlı olacak bir şekilde tatbikten çekinmediler.

Fuzayl Mahdumu bırakmıyorlar

Fuzayl Mahdum, Baysuna gelmek için Lakayların mıntıkasından geçmeye mecbur idi. Lakin Lakaylar ber-mu'tad bunlara da yol vermek istemiyordular.

Bu mümana'at [mani olma] ortada bir kabile muharebesi uyandırmak üzere idi. Hemen hemen ateşin patlamasına ramak kalmıştı.

Paşa bu hadiseyi haber aldı. Bir taraftan kendisi altmış Çatrallı mücahitle bunlara karşı çıktı, diğer taraftan vaziyeti Koytan dağlarında bulunan Halil ve Danyal Beylere bildirerek tekmil kuvvetleriyle Baysuna gelmeleri emrini verdi.

Halil ve Danyal Beyler

Paşanın bu müdahalesi iki kabile arasında kalmayarak bittabi netice-yi cihada müessir olacak bu müessif hadisenin önünü almaya kifayet etti ve Halil, Danyal Beyler 800 kişilik kuvvet ile Baysun hatt-ı muhasarasına geldikleri vakit meselenin bertaraf olduğunu ve ortada faaliyet gösterecek sahanın bir hatt-ı muhasaradan ibaret kaldığını görüyordu.

İbrahim Beyin gazası?

Hatta bu hatt-ı muhasaraya girerek gazaya iştirak edenler içinde beş yüz maiyetiyle Lakay reisi İbrahim Bey de vardı. Baysun şarkında Pul Hakiyan kışlağında yerleşti. Fakat karargâh İbrahim Beyin hareketini şüpheli buluyordu. Çünkü hemen her an icra-yı fesaddan hali kalmadığına dair haberler alıyordu.

Bir ikinci fitne

Rus mukavemeti önünde gittikçe kuvvetlenen çemberi zaafa uğratan arızalardan biri de İşan Sultanın Fuzayl Mahduma beslediği kin ve garezden doğuyordu. İşan Sultan malumdur ki bize muavenet için gelmiş Darvaz hakimi idi. Fuzayl Mahdum ise cephenin en sağlam istinadgâhlarından biri oluyordu.

İşan Sultanla Fuzayl Mahdum arasındaki zıddiyetin hariçteki ifadesi bizim tarafların lisanıyla teceddüdperverlik-muhafazakârlık kelimelerinin mazmununa idhal olunmak lazım gelir. Fil-vaki [hakikaten] Fuzayl Mahdum terakkiperver bir hakim, bir reisti. Müslümanlığı sakalda, bıyıkta aramıyor, askerini sıhhi bir surette tıraş ettiriyordu.

İşan Sultanın elinde sakal bıyık meselesi bile bir tahrik vesilesi olarak muvaffakıyetli bir alet hükmünü icra etti ve bu fitne İbrahim Beyin fitnesiyle el ele verdi.

Fuzayl Mahdum 150 neferle kaldı

İşan Sultanın puropagandası, İbrahim Beyin fitne ve fesadıyla birleşince, Fuzayl Mahdumun askeri arasında müessif bir inhilal yüz gösterdi. Sapır sapır dökülmeye, firarlar birbirini vely [takip] etmeye başladı. O kadar ki bu firarlar

Fuzaylın yanında 150 kişilik bir kuvvet kalıncaya kadar devam etti. 2.500'ün 2.350'si fitnenin kurbanı oluyorlar, yurtlarının, istikbâllerinin selametini kendi elleriyle baltalıyorlardı.

İbrahim Bey kaçıyor[98]

Fuzayl Mahdumun 2.500 kişilik kuvveti böyle 150'ye inmeye kalmadı, bir gün görüldü ki İbrahim Bey eserini ikmal etmiş bir kahraman sıfatıyla, iğfal edip düşman cephesinden aldığı neferlerin tuttuğu yolu tutmuş, bütün o beş yüz kişilik avanesiyle muhasara hattından bir gedik açarak memleketine kaçmıştır.

İbrahim Beyin hareketini Ruslar idareye başlamıştı diyemem, fakat İbrahim Beyin su-i hareketinden ta bidayetten beri müstefid olan [yararlanan] Ruslardı ve işte bu defa da Enver Paşa, bu emr-i mühimm muvacehesinde Afgan hududunun mahdud ve ma'dud [sayılı] kuvvetiyle baş başa kalıyordu.

Nihayet Fuzayl Mahdum ve maiyeti

Baş başa kalıyordu. Zira firari İbrahim cephede 150 nefer maiyetiyle kalan Fuzayl Mahdumu da çekip almak için hassas bir noktaya temas etmek imkânını bulmuştu. Anlaşılıyordu ki bu kadarının da bu büyük teşekküle maya olabilmesinden korkuyordu. Şimdi de İbrahim kendi vilayetini bırakıp Fuzayl

98 Enver Paşayı hapsedip Türkistan istiklâl hareketinde meşum bir rol oynayan ve istiklâl hareketine büyük sekte vuran bu adam, Ruslarla savaştıktan sonra 23 haziran 1931'de Kâfir Nihan ırmağını geçmek isterken komünist ülkedaşları tarafından tutuklandı ve aynı yıl idam edildi (Hayit, *TRİÇA*, 285. s.). Baysun, ölüm tarihini sehven 1932 olarak yazar (Baysun, 150. s.). (ŞN).

Mahdumun hükmettiği araziyi işgale başlamış, hatta Marka kabilesinden oraya bir de vali tayin etmişti. Bu hadise, bu haber Fuzayl Mahdumu bittabi yerinde kalmamaya icbar etti ve izin alarak memleketi yoluna düştü.

Fuzayl Mahdum esir

Lakin Fuzayl Mahdum, memleketine varmaya maalesef muvaffak olamadı. İbrahim onu da yolda pusuya düşürmüş, askerini esir etmişti.

Ruslar hücuma başlıyor

Muhasırîn [kuşatıcılar] ordusuna giren bu dahili fitnenin muhasaradakilere kadar şüyu bulmaması bittabi mümkün değildi. Bunu haber alan mahsur [kuşatılmış] Ruslar, fırsatı ganimet bildiler, hücumlarına başladılar.

Rusların hücumu dahildeki bu teşettüte [karışıklığa] rağmen ibtidalarında müessir olmuyor, bizim tarafın mukavemeti kâfi geliyordu. Fakat haziran 1338 [1922]'in ortalarında, ramazan bayramının on beşinci günü[99] taarruz eden Rusların dördüncü hareketi lehlerine neticelendi ve meşum ricat başladı.

Düşenbeden Baysun etrafına kadar bu kadar sabır ve tahammül, bu kadar fedakârlık bedeli olarak ilerleyen mücahede hattını, şimdi zafer ve muvaffakıyetin eşiğinden geriye çekiyorduk ve bu zaafı tevlid eden [doğuran] düşmanın kuvvetinden ziyade kendi içimize düşen perişanlık ve düşman-ı müşterek karşısında tevhid-i harekette gösterdiğimiz takdirsizlik oluyordu.

99 Ramazan bayramından sonraki on beşinci gün 11 haziran 1922'ye tesadüf etmektedir (ŞN).

Karlığa çekildiler

Bu son Rus taarruzu üzerine karargâhımız yine Karlığa çekildi. Askerin kuvve-yi ma'neviyesi müdhiş surette tezelzül etmişti. Ruslar kırılmaz bir kuvvet görülüyor, fakat bizim onu kırmaya kadir kollarımız türlü nefsani emellerle birbirimizin boğazına sarılıyordu.

Hatta bu tezelzül, maneviyatın bu kırıklığı yüzünden Afgan hududundan gelmiş ve bu güne kadar mücahede yolunda en kıymetli, kuvvetli anasır olmuş neferler bile yes alameti gösteriyorlar, birer suretle hatt-ı harbden savuşup kaçıyorlardı.

Rusların takibi

Rusların takibi devam ediyordu. Asker Karlıkta da tutunamadı. Düşman Dinayı, Yorçıyı, Sarı Asyayı[100] tekrar eline geçirdi ve Sarı Asya suyu üzerinde Argamcıgözü denilen yerde tam üç gün süren bir muharebeye girişildi. Ne çare ki düşman kuvvetlendiği kadar biz zayıflaştık ve mukavemetin o haddine gelmiştik ki, yeni tecrübelerden muvaffakıyet istihsâl etmek için yeni intizar kapılarını açmak icap ediyordu.

Mukavemet edilemedi. Bu defa da tekrar Düşenbeye çekildiler. O Düşenbeye ki Rusların buradan gidişi dört beş ay evvel nasıl bir ümit ve muvaffakıyete mukaddime [başlangıç] olmuştu?

Ruslar bizim zaafımızı tamamiyle anlamışlardı. Bu çekilişin manası bu idi.

Düşenbede tutunmaya da imkân kalmadı. Rusların yeni bir taarruzla Amu Derya sahilinden köylerimize sarkmak istediği haber alınıyordu. Çaresiz bu defa da Düşenbeye yerli

100 Metinde Sartasya. Sarı Asyanın aslı Ser-i Asyabdır. Ser-i Asyab, Farsça "değirmen başı" demektir (ŞN).

askerler bırakarak, Enver Paşa ve maiyeti Belcivan vilayetinin Baysu köyüne çekildi.

Büsbütün yalnız

İşan Sultanın, İbrahim Beyin, Fuzayl Mahdumun ayrılması ile zaafa uğrayan mücahede safı, bu defa da Yaksudda son zıyâ'ını [kaybını] gördü. Afgan hududundan eski gelen mücahitlerle doktorlar, Efzeleddinin aldığı emir üzerine geldikleri yerlere döndüler. Enver Paşa karargâhı hemen büsbütün yalnız kalmış oluyordu.

Taarruz devam ediyor

Biz Belcivan, Karşı, Çilligöl, Buhara askerinden terekküb eden kuvvetimizden kaybettikçe, Rusların taarruzu bittabi devam ediyordu. Biz de tedarik edebildiğimiz cephane ile mukavemette devam ediyorduk. Maamafih mukavemet de ricate müntehi oluyordu [nihayet buluyordu]. Bu suretle Ruslar Belcivan şehrine de geldiler, işgal ettiler. Enver Paşa karargâhı, bu defa köyden köye, uzak yerlere çekiliyor ve Belcivan-Havalin yolu üzerinde Abdere kışlağı üstünde teessüs ediyordu.[101]

Kurban bayramının büyük kurbanı

Abdere kışlağı üstündeki karargâh için kurban bayramının birinci cuma günü büyük bir matem oldu. "El iyd-i ekber eyledi, biz matem eyledik"[102] mısra'ı, sanki bugün ve bu hadise için söylenmişti. Kurban bayramının birinci günü 4 a-

101 Abderenin aslı Ab-i Deryadır. Obdara şeklinde de (Hayit, BTMMT, 219. s.) söylenir. Belcivan-Abiderya arası 12 km.dir (Hayit, BTMMT, 219 s.). (ŞN).

102 İyd-i ekber: Büyük bayram, kurban bayramı (ŞN).

ğustos 1338 [1922]'e tesadüf ediyordu. O sabah henüz saat sekiz olmamıştı. Düşman, hücumunu karargâh üzerine tevcih etti. Taarruz anlaşılınca paşa hazretleri lazım gelen tertibat-ı askeriyeyi aldılar. Bu tertibat üç yüz kadar kuvvetin hemen muntazır olan iltihakı ile takviyet bulacaktı.

Teslim!

Namaz vakti taarruz ve müdafaa başladı. Bir iki atışma oldu. Düşman üçe taksim olunmuştu ve bir kısmı da bozulmuştu. Enver Paşanın bulunduğu cepheye tekabül eden bir kısmı ise teslim işareti vermeye başlamışlar, piyadeler silahlarını baş aşağı indirmiş, topçular ellerini kaldırmıştı.

Bizzat!

Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara, hemen fevk'al-memul [beklenmeyen] muvaffakıyetle göz göze gelmişlerdi. Bunun şevki ile olacak ki kemal-i istical [büyük bir acele] ile atı üzerinde yürüdüler ve yirmi otuz Afganlı süvari ile karşıki kuvvetin hud'asına [hile hurdasına] meydan vermeye mani olacak bir tedbir aldılar.

Arkadan ve en yakından üç yüz kadar kuvvetin tam iltihak edeceği dakikalarda idi. Paşa kendi eliyle birinci hatta salib-i emniyet olan [emniyeti yok eden] düşmandan üçünü kılıçtan geçirdiler. Arkalarındaki kuvvetin silahlarını alma emrini verdiler.

Emir-i Leşker-i İslâm ve Buhara şehit!

İşte bu emri verdikleri anda idi ki, ikinci hatta tabya ettikleri bir makineli tüfek ateşinden gelen bir dane-yi kaza [kaza

kurşunu], Enver Paşayı kalbinden vurdu ve bindiği attan düşürerek cesedini istiklâlini kurtararak, Türk ve Müslüman aleminde kendine mev'ud olan [vadedilen] büyük mevki'e getirmek için uğrunda savaştığı Türkistan toprağının garip kalmış bir köşesinde yere serdi.

Enver Paşanın şehadeti gibi büyük ve nagâh-zuhur [beklenmedik] bir hadisenin mücahitlerin bakıyesi üzerinde nasıl bir tesir icra edeceğini tahmin edebilirsiniz.

Bu tesir fevkalade bir galeyan şeklinde tezahür etti ve ele gelenlerden bir takımının kelleleri uçurulduğu gibi, kırktan fazla düşman da hak-i helâke serildi ve bu keşmekeş arasında Belcivan Beyi Devletmend Bey de şehadet rütbesine erdi.

Hazin bir defin

Gerek Enver Paşanın, gerek Devletmend Beyin cenazesi büyük bir kalabalıkla ve göz yaşları içinde Çegen denilen yüksek bir mevkideki ağaçlık arasına defnedildi ve emir-i leşkerliğe Danyal Bey kabul edilerek, mücahitlerin bakıyesi yarınki vazifelerinin gösterdiği mechuliyete teslim-i nefs etti.

Karatekinden gelen mektup

Enver Paşanın şehadeti haberi bana Karatekinden Kâbile yazılmış bir mektupta bildiriliyordu ve suretini naklettiğim bu mektubu da bizzat Halil Bey getiriyordu ve Halil Bey, Enver Paşanın şehadetinden on bir gün sonra, yani 21 zilhicce 1340 [15 ağustos 1922]'da Kal'e-yi Hilamdan, Amu Deryadan geçip geliyor ve bu sırada mücahitlerin bakıyesi kendilerini toplamak için Karatekin vilayetine çekilmiş bulunuyordu.

[23. vesika]

Huzura

Karatekinde Azim Karargâhı, 17 ağustos 1922

Mücahid-i muhterem beyimiz!

Baysundan beri çekile çekile Belcivanda temerküz eden (bir kelime silinmiştir) altı yüzü mütecaviz düşmanla müte'addid müsademelerde epeyce zayi'at verdirildi. Kuvvetimizi Belcivan, Karşı, Çilligöl, Buhara askeri teşkil ettiği halde, geçen iyd-i kurbanın birinci cuma günü sabah sekiz raddelerinde Belcivan tevabi'inden [etrafından] Abdere namındaki kışlak üstündeki karargâhımıza düşmanın hücumu[nun] görülmesi üzerine paşa hazretleri lazım gelen tertibat-ı askeriyede bulundular.

Bir iki atışma ile üçe taksim olunan düşmanın bir kısmı bozulmuş, bir kısmı da paşa hazretlerinin bulunduğu cebhedekilerin teslim işareti olarak silahlarını baş aşağı, topçuları[nın] da ellerini kaldırdıklarını gören paşamız (iki kelime silinmiştir) yanlarındaki 20-30 kadar adamıyla hücum ettiler. Arkadan ve en yakındaki (iki kelime silinmiştir) üç yüz kadar kuvvetimizin iltihak edeceği bir sıralarda paşamız kendi elleriyle düşmandan üçünü kılıçtan geçirmişler. Arkalarındaki kuvvetin düşmandan silahları tesellüm [teslim] alınması emrini verdiği esnalarda... göğüslerinden bir kurşunun isabetiyle "külli nefsin zâikat'ül-mevt"[103] mazmun-i şerifince paşamız rütbe-yi şehadete erişmişlerdir.

103 Bu ibare Enbiya suresinin 35, Al-i İmran suresinin 185 ve Ankebut suresinin 57. ayetinin ilk cümlesidir ve "Her nefis ölümü tadacaktır" manasındadır. Enbiya suresinin 35. ayetinin bütünü şöyledir: "Küllü nefsin zâikatülmevt ve neblûküm bişşerri velhayri fitne ve ileyna türce'un." "Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ve şerle denemekteyiz. Sonunda bize döndürüleceksiniz." Ankebut suresinin 57. ayetinin bütünü şöyledir: "Külli nefsin zâikatülmevti sümme ileynâ türce'ün." "Her can ölümü tadacaktır. Sonunda bize döndürüleceksiniz." (ŞN).

Bu vak'a-yı nagâh-zuhurun [beklenmedik vak'anın] karşısında kalan askerimiz, fevk'al-ade galeyan içinde kalarak önündekilerden kırkı mütecaviz düşman hak-i helâke serilmiştir.

Ve esefa [maalesef] ki, şu vak'alar içinde Belcivan beyi Devletmend Bey de vasıl-ı şehadet olmuştur.

Emir-i Leşker-i İslâmın ve Devletmend Beyin (bir iki kelime silinmiştir) sa'at içinde cesed-i mübarekleri Belcivan tabi'inde Çegen nam mürtefi' [yüksek] bir mevki'de pek kalabalık bir cemaatin giryesi [göz yaşları] altında defnedilmiştir.

Şu azim vak'anın üstüne emir-i leşkerliğe miralay [albay] Danyal Bey ittifak-ı ara [oy birliği] ile kabul edildi. Askere istirahat ettirilmek üzere Karatekin merkezi miralayı Fuzayleddin Beyin taht-ı idaresindeki Azime gelmek üzere iken, miralay Faruk Bey kardeşimiz resmi icazet [izin] almaksızın bir gece istikametini değiştirerek bizden ayrılmıştır.[104] Bu

104 Metinde Faruk Beyin resmi izin almadan ayrılmasını Baysun onun, Dağıstanlı Danyal Beyle çalışmak istememesine yormuştur (Baysun, 113. s.). Fakat Hacı Sami Beyin idareyi ele almasından sonra Faruk Bey, Karadağ civarından askerleriyle beraber gelmiş ve tekrar mücadeleye katılmıştır (Baysun, 143. s.).
Faruk Bey İstanbulluydu. Düşenbe harbinde ayağından yaralanmış (Baysun, 69. s.), Enver Paşanın cenaze merasiminde üzüntüsünden bayılarak yere düşmüştür (Baysun, 112. s.). Togan, onu pek metheder (*BTTYT*, 457. s.).
Dağıstanlı Danyal Bey, Hazreti Sultan köyündeki muharebede, Faruk ve Osman Beyler de Gölab muharebesinde şehit olmuşlar ve Çegene, Enver Paşanın mezarının yanına gömülmüşlerdir (Baysun, 155. s. ve Togan, *BTTYT*, 467. s.).
Togan ise "Enver Paşa ve maiyetindeki Türk zabitleri, bilhassa Faruk Efendi, Türkistanlıların nazarında Türk şeca'atinin, Türk idealistliğinin mücessem timsali olup kalmışlardır" der (*BTTYT*, 457. s.). (ŞN).

gün Azimde Danyal Bey, Şeref Bali, Böri Bataş[105] kumandalarındaki dört yüz silah, iki makineli tüfekle oturmaktayız.

Arkadaşlardan evvelce iki neferimiz müte'addid mahallerde şehid oldu ki, birisi Necefli Hacı Efendi ve birisi de Murad Efendidir. Buharadan çıkan başka Türk kardeşlerimiz[in] hepsi hal-i hayatta olup siz ve rüfekanız mücahidîn kardeşlerimizin vereceği emirlerine intizar etmekteyiz.

Eğer mücahedemizde devamımız tensib edilirse iki büyük emir size teveccüh etmektedir ki, bir danesi Türk olarak **emir-i leşker-i İslâm** ta'yin edilip gönderilmesi, ikincisi cebhanedir ki hiç olmazsa fişenk imla, makine kalıplarıyla barut, kapsül meseleleri[nin] hallidir. Pek garib kaldığımızda, işlerimizi pek muvazenesiz yapmadığımızda da şu mukaddes vazifemizin idamesi içün ma'lûmunuz olduğu gibi haricden mu'avenet pek zaruridir. Herhalde istical ederek hatt-ı hareketimizi bildirirseniz, emirnamelerinize intizar etmekteyiz. Benim lazım gelen tafsilât ve saireyi Kâbile hareket etmiş bulunan bir arkadaşımızdan alırsınız, efendim.

İsmail Hakkı[106]	***M. Nafi***	***Halil***
Hasan	***Musa***	***Nadir***

105 Metinde Böriyataş. Baysunda (90, 110, 147. s.) Böribetaş. Toganda (*BTTYT*, 464. s.) Börü Bataş. Hayitte (*BTMMT*, 228. s.) Böri Bektaş. Malum olduğu üzre böri veya börü "kurt" anlamındadır (ŞN).

106 Bu İsmail Hakkı Bey, İstanbulludur. Ahmet Kemal İlkulun Kaşgarda mektep açtığı sıralarda o da Hotende bir mektep açmış ve veba salgını yüzünden bu mektebi kapatmak zorunda kalmıştı. Daha sonra Kuçarda bir mektep açan İsmail Hakkı Bey, Adil Hikmet ve arkadaşlarına da çok yardımda bulunmuştu.
İsmail Hakkı Bey, Çin Türkistanında çalışmak imkânı kalmayınca Batı Türkistana geçmiş, 1. Cihan harbinin sonlarında Taşkentte ve Buharada maarif müfettişliği görevinde bulunmuştur. Enver Paşa ta-

Çegendeki türbe

Ben Afganistandan, İrandan geçerek buraya gelirken işitiyordum ki, Çegende bir türbe vücud bulmuş ve Buhara uleması "Buharadaki evliyanın en büyüğü Enver padişahımızdır" diye fetva vererek Çegen türbesini bir kudsi ziyaretgâh haline getirmiştir.

Mezar üzerine yığılan topraklar, ilaç makamında defa'at ile yağma edildiği gibi, **Emir-i Leşker-i İslâm**ın içine konulduğu tabut da teberrüken [uğur sayılarak] ufak ufak parçalara halk arasında taksim edilmiştir.[107]

---

rafından teşkilat teftişi ve irtibat vazifelerine memur edilmiş, Enver Paşanın şehadetinden sonra Afganistana geçmiştir. Hacı Sami Bey zamanında tekrar Şarki Buharaya dönmüştür (Baysun, 143. s.).
İsmail Hakkı Bey hakkında Baysunda (67, 68, 107, 113 ve 143. s.) bilgi verilmiştir. Ayrıca İlkulun *Çin-Türkistan Hatıraları* (179, 180, 184. s.) ile Adil Hikmet Beyin *Asyada Beş Türk* (117, 121, 237, 240, 245, 255, 256, 258 ve 323. s.)'e bakılabilir (ŞN).

107 Osmanlı Mebusan Meclisinin reisi ve 1. Cihan savaşı sırasında hariciye nazırı olan Halil Menteşe hatıralarında, 1922 senesinde Freiburg'da bulunduğunda Buharalı bir gençle tanıştığını ve onun şöyle dediğini anlatır:
"Enver, bizim için ölmüş bir kahramandır. Onun tabutunun kıymıkları mukaddes armağan olarak her Buharalının sandığında saklıdır." (*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları*, 253. s.).
Şevket Süreyya Aydemir onun Orta Asya ve Doğu Türkistanın ücra köşelerinde bir **ayısıt** (aziz) olarak yaşadığını, Yunus Emre gibi bir çok yerde ziyaret edilen mezarlarının bulunduğunu yazar (*Suyu Arayan Adam*, 280. s.).
Togan da, Mustafa Şahkulun hatıralarında "...bazıları muy-i mübarek [mübarek kıl] diye Enver Paşanın sakalından kıl alıp, kâğıda sarıp ceplerine koyuyorlardı. El ayaklarını öpüp ağlayanların hesabı yoktu" dediğini yazmaktadır (*BTTYT*, 453. s.). (ŞN).

Bugün türbenin gönüllü türbedarları vardır ve her gün hatm-i şerif tilavet etmekte, Buharalılar tarafından da türbede kurbanlar zibh edilmektedir [kesilmektedir]. Türbe şifa arayan hastalar için bir ilticagâh olmuş, bu cümleden olarak Enver Paşanın kabri etrafında gözleri okunan bir âmânın gözlerinin açıldığı, halk arasında söylenmeye başlamıştır.

Kabrinin hizmeti

Artık tamamen kani olmuştum ki ileride Enver Paşanın kabri belki diriliğinden ziyade bu Türk ve Müslüman diyarında iş görecektir. Enver Paşanın kabri, şark intibahında bir merhaledir. Şark ihmal olunmamak lazımdır. Yoksa Rusların tuttukları temsil [eritme] siyaseti yirmi otuz sene sonra kendi meşum [uğursuz] eserini görecek, korkarım ki bu dindaşlarımız, ırktaşlarımız Ruslar tarafından kendi üzerimize saldırılacaktır. O halde size son söz olarak merhum Ömer Naci[108] ile bir ağızdan diyelim ki:

İster isek biz de yahşı gün görek
Lazımdır ki yürek yüreğe verek!
Gel kardeşim dost olalım,
Kasavetten kurtulalım!
İster isek halâs olmak beladan
Senlik benlik çıksın artık aradan!

Enver Paşanın yazdığı yazılar

Türkistan mücadelâtına ait hatırata zeyl [ilave] olarak Enver Paşanın iki buçuk sene evvel yazdığı yazılardan bazılarını takdim ediyoruz. Bunlardan birisi **Dikkat Edelim**, **Aldan-**

108 Ömer Naci (1880-1916). İttihat ve Terakkinin meşhur hatibidir. Kerkükte tifüsten ölmüş ve oraya gömülmüştür (ŞN).

mayalım serlevhalıdır [başlıklıdır] ve 24 şevval 1339-1 temmuz 1337 [1921]'de **Liva'ül-İslâm**da intişar etmiştir. Enver Paşa bunlardan bir takımını isminin ilk harfiyle imzalayarak neşrediyordu.

[24. vesika]

Dikkat Edelim, Aldanmayalım

Son zamanlarda moda diye Avrupanın her şeyini bilerek bilmeyerek taklide savaştığımız sırada milliyet modasını da kendimize zarar verip vermeyeceğini düşünmeyerek, Avrupalıların bize sokmak istedikleri şekilde almaya başlayanlarımız görüldü. Bugün İslâm ailesini teşkil eden muhtelif anasırın bulunduğu vaz'iyetleri düşünmeyerek adeta yekdiğerine hasım olurcasına Harb-i Umumi esnasında birer müstakil Türklük, Arablık ve ilh... cereyanı çıkarıldı. Son zamanlarda da küçüle küçüle bugünkü Anadoluya sıkışmış ve adeta Anadolu Türklerine münhasır kalmış Osmanlılar arasında da, şimdi bir de Çerkeslik, Arnavudluk, Boşnaklık ve saire iftiraklarına [ayrılıklarına] doğru gidildiğine şahid oluyoruz. Şu yukarıdaki söylediğim vaz'iyeti düşününce bununla neye hizmet etmek istenildiğini kendi kendimize sormaktan geri duramıyoruz. Bidayette İngilizler Mısırda Türklüğe ve İslâma muhalif bir Mısır milliyet cereyanı çıkarmaya çalıştılar ve adeta buna muvaffak olur gibi de oldular.

Fakat Mısır hamiyetperverleri bu İngiliz dolabını anlayınca, böylece İngiliz boyunduruğuna daha ziyade sıkıştırılmakta olduklarını görünce, İslâmiyetin bahşettiği hiss-i uhuvveti [kardeşlik hissini] daha ziyade kuvvetlendirerek Türke, Hindiye ve hulâsa hemderd bulundukları Müslüman sair anasıra daha ziyade sokulmağa mecbur oldular. Fakat İngilizler tabi'i

aralarına tefrika sokmaya çalışmakta devam edeceklerdir. Lakin fesad tohumu ekmek isteyecekleri tarlayı umdukları gibi bulamayacaklardır. Son zamanlarda İstanbul ve Anadolu gazetelerinde Çerkesler aleyhine görülen ve bizce pek haksız olan ithamlar, tabi'i yine düşman İngiliz ekmeğine yağ sürmek üzere yine onların yardak[çı]ları ve casusları taraflarından ortaya sürülmüş fikirlerdir. Umarız ki bu yaldızlı zehirlere kapılan çok olmaz.

Yine kulağımıza geldiğine göre son zamanda Mısırlı kardaşlarımıza "siz yalnız kendinize bakar, Müslümanlığı düşünmez, kendi milliyetiniz içün çalışırsanız, İngilizlerden istediğinizi koparmak mümkündür" gibi sözler söylendiğini işitiyoruz. Evet milletler hakikaten gözleri açılmamış ve mesela Mısırda olduğu gibi bir hidiv veya Tunusta olduğu gibi bir beyin emrine münkad oldukları [boyun eğdikleri] zaman, bu şahsiyetleri tehdid ederek veya onlara maddi menfa'at temin ederek kendilerini ellerinde oyuncak etmekte İngiliz ve Fransızlar güçlük çekmemiş idiler. Son zamanda bu siyaseti Sultan Vahideddini elde ederek Türkiyede tatbik etmek istediler. Fakat bugün İslâm ailesi içindeki unsurlar hakikaten böyle eşhasın oyuncağı olmaktan uzaklaşınca, tabi'idir ki taht-ı zulme [zulm altına] alınmaları da güç olacaktır. Fakat düşmanlarımız tabi'i kolayca vasıta-yı tahakküm olan şahsiyetlerden mahrum olunca, casus mikropları vasıtasıyla milletlerin kendisini zehirlemeye çalışıyorlar.

Bunda evvela tabi'i İslâm ailesini teşkil eden milletler arasında en kuvvetli rabıta olan din kuvvetini kırmağı hedef edinmişlerdir. Evvelleri buna muvaffak olmak ulemanın cehaletini takviye ve İslâm milletlerini cehalette bırakarak, onları cahil ve bu suretle tabi'atiyle menfa'at-perest ve korkak olan şahsiyetlerin elinde esir bulundurmakla mümkün idi. Fakat

bu devir geçip de İslâm ulemasından ve genclerinden oldukça tahsil görüp iyi kötü, yani bu İslâmiyeti kemiren ecnebi zulmünün fenalıkları ile mücadeleyi düşünmeye başlayanlar zuhur edince, o vakit İngiliz, Fransız ve ilh... Avrupa emperyalistleri evvela ulema ile bu gencleri ve bilahere bunları birbirine düşürerek bu suretle Müslüman milletleri za'afa düşürmeye ve dolayısı ile içinde bulundukları esaretten kendilerini kurtarmak içün kuvvetlenmesine mani' olmaya gayret ettiler. Fakat buna da inşallah muvaffak olamayacaklardır. Çünkü bu yalanlar eskisi gibi tesir edemiyor ve binaenaleyh her tarafta zulme karşı hareket yürüyor, canlı canlı ilerliyor.

Hindistanda Hind Müslümanlarının ve bunlarla tevhid-i mesa'i eden ve aynı zulme ma'ruz olan gayr-i müslim Hindlilerin bir kısm-ı mühimmi, vesait-i muslihane [sulh vasıtaları] ile İngiltere tahakkümüne karşı mücadele ile vasıl-ı hedef olacaklarını ümid ederken, kısm-ı diğeri ancak zora karşı zorla galebe çalınacağını pek doğru olarak düşünerek o yola tevessül ile ihtilâle yürüyorlar. Bizce tabi'i er geç birinciler de İngilizlerin tazyiki neticesi ihtilâlci olmağa mecbur olacaklardır. İngilizler tabi'i bunlara karşı çalışmaktan geri durmuyor.

Diğer taraftan Emir Abdülkadir ve Abdülmalikler[109] gibi kahramanlar başta olmak üzere Fasta devam eden iğtişaşlar [karışıklıklar], Cezayir cenubundan, Tunustan, Trablustan geçerek İskenderiyedeki kanlı nümayişlerle, Afrikadaki İslâm alemi ecnebi tahakkümüne karşı kaynarken Suriye, Irak bu

109 Abdülkadir bin Muhiddin (1808-1883). 1832-1847 arasında Fas ve Cezayirde, Fransızlara karşı bir çok zafer kazanan kahraman. Fransızlara esir düştükten sonra önce Bursaya, sonra Şama yerleşti. Mezarı 1966'da Cezayire nakledildi. Abdülmalik, Fransız ve İspanyollara karşı savaşan Faslı kahraman (ŞN).

harekete iltihak ile Anadolunun mücahedatına iştirak ediyor. İran artık İngiltere'nin yılankâri, yere sürünerek bir kaç milyon liraya mukabil gasb etmek istediği hürriyetini elden kaptırmamak içün canlanıyor. Afganistan İngiliz vesayetini atıp kendini toparlıyor.

Ma'amafih vaktiyle Mısırı eline geçirmek içün güya esircilik aleyhine yürümeyi vesile ittihaz eden İngilizler, toptan bir milleti esir etmek üzere bin türlü yalanlar ve dolaplar çevirmekten utanmayacaklardır. Mısırlılar bugün bile İngilizlere karşı gayz ve kinini kanlı mücadelelerle gösterirken ve ilk İngiliz işgali zamanından daha ziyade ezilirken, Lord Kromer[110] utanmadan İngilterenin Mısıra fatih diye değil, belki halkı kurtarmak libasına bürünmüş olduğu halde geldiğini söylüyor! Sonra da İngilizlerin Mısırda, Mısırın hakim-i meşru'u olan hidiv ve Mısır halkı tarafından fevk'al-ade alkışlarla karşılandığını anlatıyor. O halde o zamanlar İskenderiyede ve sonra Tel el-Kebirde ve daha sonraları Sudan ve Mısırın her tarafında İngilizlerin top ve tüfenkle yenmeye uğraştıkları ve Mısır ve Sudanlılardan en aşağı iki yüz bin kişinin ifnasıyla [imhasıyla] neticelenen ve bugün hâlâ devam eden mücadelat ne idi ve nedir?

Lord Kromer, Mısırlıları ve umumiyetle Müslümanları, Müslüman oldukları içün kendilerini idareye ve temeddüne [medeniyete] kabiliyetli değildir diyor. Bu, ta İspanyadan Çine kadar mümtedd [uzayan] İslâm medeniyeti asarına [eserlerine] karşı, bu suretle gözlerini kapamış İngilterenin zulüm ve tagallübünü setre [zorbalığını örtmeye] bir vasıta aramak içün, yalan söylemekten başka bir şey değildir. Evet İslâmlar

110 Lord Cromer (Sir Evelyn Baring, 1841-1917). İngiliz diplomatı ve devlet adamı. 1883'te Kahire başkonsolosu oldu. Mısırda İngiliz himaye politikasına benimsedi (ŞN).

kendilerini idare edemeyecek halde imişler, onlar ebediyyen esarete mahkûm imişler. Pek alâ, o halde Cenubi Afrika Boerleri de acaba Müslüman mı idi? İrlandalılar herhalde İngilizlerden daha muta'assıb Hıristiyan olmasına rağmen neden onların hakk-ı hayatı ve istiklâli tanınmıyor?

Ey Müslüman milletler! Artık uyanınız! Avrupalıların söyleye söyleye sizi de fenalığına inandırmaya çalıştıkları Müslümanlığınızdan korkmayınız ve İslâm ailesi içinde her millet münferiden kendisini ilim ve silahla techiz ederek kurtarmağa çalışırken, diğer milletlerle birlikte kardaş gibi tevhid-i mesa'i ederek İslâm binasını çürütmeye çalışan emperyalistlere karşı durunuz. Düşmanların araya sokmak istedikleri nifaktan ve böylece düşmanlarımız hesabına birbirinize karşı adavet ve kan dökmekten sakınınız. Şahsiyetlerin fenalıklarını milletlere atfetmeyiniz.

Mesela Şerif Hüseyin ve oğullarının Harb-i Umumide İngilizler ve müttefikleriyle birlik olarak İslâma ettikleri ihanetten, bu gün de Arab milletini parçalamakta, İngilizlere alet olarak çalışmakta devam etmelerinden, hiç bir vakit Arab milleti mesul olamaz.[111] Herhalde Suriyeyi Fransız istilasına bilâ-müdafa'a teslim ediverdikten sonra, şimdi de İngiliz himayesinde[ki] Irağı İngiliz hesabına teskin [yatıştırma] ile İngiltere emperyalizmine ram etmeye çalışan Faysalın günahları şahsına münhasırdır. Ve elbette bu suretle dünyaya tama'la [tamahla] yaptığı ihanetin cezasını herhalde şahsı çekecektir. İnşa'allah İslâmın mu'azzam erkânından birini teşkil eden Arab milleti bu yüzden zarara uğramaz. İşte el birliğiyle böyle hakikati görerek çalışırsak hürriyet ve sa'adete nail oluruz.

111 Enver Paşa, Şerif Hüseyin isyanından bütün Arap milletini mesul tutmamakla doğru, isabetli bir hükümde ve alicenap bir davranışta bulunuyor (ŞN).

Aksi halde boynumuza geçmiş bulunan esaret boyunduruğu altında daha bir çok nesillerimiz mahvolur. Biz de ecdad ve ahfadımıza karşı vazifemizi yapmadığımızdan dolayı ilelebed la'netlere layık kalırız.[112]

Elif [Enver Paşa]

Enver Paşanın yine hatıratına zeylen [ilaveten] ikinci bir makalesini naklediyoruz. Bu makale de **İngiltere ve Yeni Türkiye** serlevhasıyla 1ağustos 1337 [1921]'de intişar etmiştir.

[25. vesika]

İngiltere ve Yeni Türkiye

Mütarekede İngiliz amiralinin söylediği yaldızlı sözler, o zamanki İzzet Paşa kabinesine büyük ümidler vermişti. İngiliz siyasetinin bahusus şarktaki hedefini görmeyenler içün İngilizlerin hüsn-i niyetine inanmamaya sebeb yoktu. İngilizler herhalde Türkiyenin, hilâfeti ve İstanbulu ile beraber ellerine geçtiğine hükmettiği içün, İstanbula karşı zahiren mümaşat göstermekte [suyuna gitmede] beis görmüyorlar ve yalnız İstanbula başkalarının girmemesini pek arzu ediyorlardı. Vaktiyle Mısırın işgalinde aldanmış olan Fransızların, bu def'a bu oyunda İngilizleri yalnız bırakmamak emeliyle İstanbula koştuklarını gören İngiliz mümessili, İstanbulda yalnız hakim olmak pilanının muvakkaten geri kalmış olmasından şaşırmış ve zamanın sadr-ı a'zamına Fransızlara karşı mukavemet telkin edecek kadar ileri gitmişti.

Loyd Corc [Lloyd George] kararında sabit idi. Mani'i izale maksadıyla muvakkaten gerileyen İngilizler tedricen hedefe doğru gitmekte devam ettiler.

112 **Liva'ül-İslâm**, 1 temmuz 1337 [1921], 1. sene, 8. numro. Yazı **E. (Elif)**, yani Enver Paşanın adının baş harfiyle neşredilmiştir (ŞN).

Evvela İstanbulda Fransız başkumandanlığının hükmünü lağvettiler. Sonra da Anadoluda mühimm noktaları ve demiryollarını işgal eylediler. İstanbulda bir taraftan ahaliyi yıldırmak içün şiddetle hareket ederken, diğer taraftan elde ettikleri Ferid Paşa vasıtasıyla sarayı lütuf ve tehdid arasında emirlerine ram eylediler. Artık her şey yolunda gitmekte ve Ferid Paşa ile akdolunan mukavele ile Türkiye olmuş armud gibi İngilizlerin ellerine düşmekte idi. Yalnız ilk yaptıkları taşkınlıklar yüzünden zaten İslâmlar nezdinde nüfuzu sarsılmış olan Fransızları İstanbuldan atmak kalmıştı. Derken Anadolunun, işin vehametini anlayarak harekete gelmesi üzerine İngilizler, Yunanlıları İzmiri işgale sevk ettiler ve İngiliz hesabına kendini boğazlatacak gönüllü bir yardakçı meydana getirdiler. Bu sayede ilk zamanlarda Fransızların şımartarak güya dostluğunu kazanmış oldukları Rumları da İngilizler çalmış oldu.

Bir taraftan kılağuzu Ferid Paşa olan saray, diğer taraftan İzmirin işgaliyle ağzına bir parmak bal sürülmüş olan Yunan gibi iki sadık müttefik kuklasının yardımı ile İngiltere harekete geldi. İzmirin Yunanlılar tarafından işgaliyle en mukaddes harimine en namus-şiken [namus kırıcı] bir düşman tarafından saldırılmış olduğunu gören Anadolu, bir hayat ve memat mücadelesine girişti. Ferid Paşa Anadolunun öz evlâdını biribirine boğazlatmak içün tezvirler [fesadlıklar] yaparken, Yunanlılar da mukaddes topraklarımıza yılan gibi sokulmakta devam ettiler. İngiltere ise göz diktiği İstanbulu eline geçirmek içün çalışmaktan geri durmadı. Papas Frolar,[113] Ferid Paşanın taktığı gem ile sarayı istediği gibi idare ederken, İngi-

113 Papaz Furo (Frew), meşhur bir İngiliz ajanıydı. Hürriyet ve İtilaf fırkası ile beraber çalışıyordu (Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Sebil y., İstanbul 1996, 210, 470. s. vd.). (ŞN).

liz Muhibbler Cem'iyeti çığırtkanları da Ali Kemalleri, Refi' Cevad [Ulunay]'ları ile efkâr-ı umumiyeyi Türkiye içün bir İngiliz mandasına ihzara çalışıyorlardı.

İngilizlerin Mısırda, Hindistanda yaptığı vahşetler, cinayetler meydanda iken, buralarda akmakta devam eden İslâm kardaş kanının dumanı çıkarken, bu makule [çeşit] çığırtkanlar Anglo-Sakson ırkının o kıt'alarda yaptıkları iyiliklerden bahsetmekten, bizim içün de selametin, refahın İngiliz boyunduruğuna girmemizde olmasını söylemekten, yazmaktan haya etmediler. İngilizler bu yolda yürürken vaktiyle Mısırda olduğu gibi yine haris dostları İngilizler tarafından atlatıldığını gören Fransızlar, yaygaraya başladılar. Fakat İngilizler Alman mesailini [meselelerini] bir kemik olarak atmak suretiyle Fransızları susturdular ve işlerine devam ettiler. Bir an oldu ki, Fransızların da ısrarı üzerine Ferid Paşa sahneden çekildi, yerine Tevfik Paşa kabinesi geldi. Londra kabinesinin Bolşeviklerle anlaşmağa muhalif olan bir kısım a'zasının da tesiriyle Loyd Corc, hem Anadoluyu Bolşevikler aleyhine sevketmek ve hem de saray ile İstanbul ve Anadoluyu elde etmek cihetini iltizam eder gibi göründü.

İngilizler konferansı Paristen Londraya nakletmek suretiyle, bu işte ön ayak olarak Türklerin ve alem-i İslâmın teveccühünü kazanmak isteyen Fransızların emeline ilk darbeyi [v]urdular ve bu işte yalnız İngilizlerin hakim olacağını gösterdiler. Nitekim bunu Pariste ve İtalyada, Ankara ve İstanbul vekillerine Fransız ve İtalyan rical-i resmiyesi tarafından söylettiler. Londra konferansının safahatı ve netayici de esas itibariyle İngiltere siyasetinde değişmiş bir şey olmadığını gösterdi. İngilizler İstanbulu halifesiyle beraber ele geçirmek hususundaki hedeflerine yürümekte devam ediyorlar. Yunanistan, Ferid Paşa ve emsali ise hedefe vasıl olmak içün birer vasıtadan ibaret-

tir. Biz İngilizlerin ancak bir şartla Anadolunun İstanbulu elde etmesine muvafakat edeceği kanaatindeyiz. O da Ferid Paşa ile bağlanan anlaşmanın Anadoluca tamamen kabûlüdür, yani vatanperver ve silahını teslim etmeyen Anadolunun İngiliz oyuncağı olan saraya inkıyad etmesiyle mümkündür.

İstanbul, hiç olmazsa Çanakkal'eyi doğrudan doğruya İngilizlerin emrine amade bulunduracak bir İstanbul hükümeti elde bulunmazsa, Mısırda olduğu gibi buralarını zabt ve ilhaka vaziyet-i hazıra müsa'ade etmezse, o halde İngilizlerin buralarını şimdilik vaz'iyet-i coğrafiyesi dolayısıyla her vakit İngilizlere ram olacak Yunanistana peşkeş çekerek, vakt-i münasibinin hulûlüne intizar edecekleri aşikârdır. O halde hakiki bir mevcudiyet ile yaşamak isterse, Anadolu içün yegâne çare harbe devamdan ibarettir. İngilizlere köle kul oldukça bize rahat yüzü yoktur. İslâmlar ve Türkler esaret zincirini boyunlarına alarak canlarıyla, mallarıyla İngiliz amaline [emellerine] çalışmadıkça, İngiltereden bir hayır ummamalıdır.

Mısıra karşı ta'kib olunan ve Mısırı İngiliz himayesinde bir sultanlık derekesine indiren İngiliz siyaseti, İslâmların son dayanak noktası olan Türkiyeye ve İslâm hilâfetine karşı da aynı siyaseti ta'kib ediyor. Teşekkür edelim ki bu mücahedede Anadolu Türklerinin başında bulunanlar, o zaman Mısır işini idare eden Arabi Paşalar[114] değildir. İşte bu fark bize ümid veriyor. Böylece belki bugün maddeten kaybolmaya mahkûm olan İstanbulu, münasib fırsat zuhurunda ele geçirecek bir Anadolunun olsun elimizde kalacağından ümidimizi kesmiyoruz. İngilizleri kabul edebileceğimiz bir sulhe muvakkaten yanaştırmaya

114 Arabi Paşa (1839-1911). İngiliz ve Fransızlara karşı tavır aldığı için eylül 1882'de Tel el-Kebirde yapılan savaşta İngilizlere yenildi. Sürgün edildi. 1901'de Mısıra döndü (ŞN).

ancak Boğazları tehdide kadir bir Anadolu muvaffak olacaktır. Yoksa tatlı dilimize ne onlar inanır, ne de biz.[115]

Elif [Enver Paşa]

Türkistan hatıratını itmam [tamamlamak] için Enver Paşanın halkı tenvir [aydınlatma] hakkında yazdığı bir yazıyı da karilerimize [okurlarımıza] takdim ediyoruz:

[26. vesika]

[Kendimizi Bilelim]

Burada kendimiz denince bilâ-tefrik [ayırmaksızın] bütün Müslümanları murad ediyorum. Benliğine malik olmayan cahil insanlar daima kendilerini sevk edecek, yol gösterecek birisini arar. Bu suretle nefsine karşı emniyeti yoktur. Vahşi hayvanlar gibi adeta hissiyle isyan halinde bulunur ve fakat bir def'a da yakalandı mı, artık kendisini nasıl kurtaracağını düşünemeyerek mütevekkil, her şeye boyun eğer. Ferdler böyle olunca bunların mecmu'ası olan milletler de aynı halde bulunur.

Daha görgülü, daha ziyade müterakki bir milletin boyunduruğuna geçer. Böylece kul köle olur. İşte buna karşı yegâne çare ümmeti, umumiyetle etrafında olan bitenden haberdar olacak ve kendisini bilecek hale getirmektir. Bir millette ma'arif umumi değilse içlerinden bazılarının müterakki bulunması, alim olması milleti yükseltmek için kâfi değildir. Zira bu okumuşlar ne kadar hamiyetli olursa olsun, ekseriyeti cahil kalmış bir millet içerisinde bir şeye muvaffak olamazlar. Denizde bir damla makamında kalır[lar].

Umumu okumamış, kendini anlamamış olan halkı para veya korku ile esaret çenberinde tutmak mütecebbirler [cebir kulla-

115 **Liva'ül-İslâm**, 1 ağustos 1337 [1921], 1. sene, 10. numro. Yazı **E. (Elif)**, yani Enver Paşanın adının ilk harfiyle yayımlanmıştır (ŞN).

nanlar] için pek kolaydır. Zira böyle cahil halkın kurtulmak için galeyanı da çabuk geçer. Bir defa da ezildi mi bir daha güç doğrulur. Halbuki bilgisi olan halk ne kadar öldürülse, ne kadar kandırılmak istense, hürriyetini ve benliğini vermemek için mütemadi mücadeleye kabiliyetlidir. Binaenaleyh İslâm memleketlerinde en evvel nazar-ı dikkate alınacak husus, halkı okuduğunu anlayacak ve böylece dostunu düşmanını ayırt edecek ve iyiyi kötüyü tefrik edecek hale getirmek, bunun için de basit bir surette olsun tahsil-i ibtidaiyi bütün kuvvetle ileri götürmek ve umumileştirmektir. İslâmların halâsına [kurtuluşuna] rehber olacak her kardaş, mutlaka buna en ziyade ehemmiyet vermelidir.

Yazıp okumayı öğrenmiş olan halk, daha ileri tahsil derecelerini kendileri ister ve ileri götürür. Böylece millet kendi kendisini idare için lazım olan fenn adamı, harb adamı, iktisad, iş adamı yetiştirmiş olur.

Binaenaleyh ecnebi boyunduruğundan kurtulmak istersek, mutlaka kendimizi bilelim. Bunun için de en fakir rencberinden en zenginine kadar millete bilâ-tefrik yazma okuma öğretelim. Halkı da böylece irşad edelim, gözünü açalım.

Bu suretle şahsı esaretten kurtaralım ki, heyet-i umumiye zulüm boyunduruğundan halâs çareleri söylenince anlasın ve Hakk yolunun nerede olduğunu bulsun."[116]

Elif [Enver Paşa]

116 **Liva'ül-İslâm**, 15 ağustos 1337 [1921], 1. sene, 11. numro. Yazı **E. (Elif)**, yani Enver Paşanın adının baş harfiyle neşredilmiştir (ŞN).

19. Resim: Küçük Talât Bey yüzbaşı iken

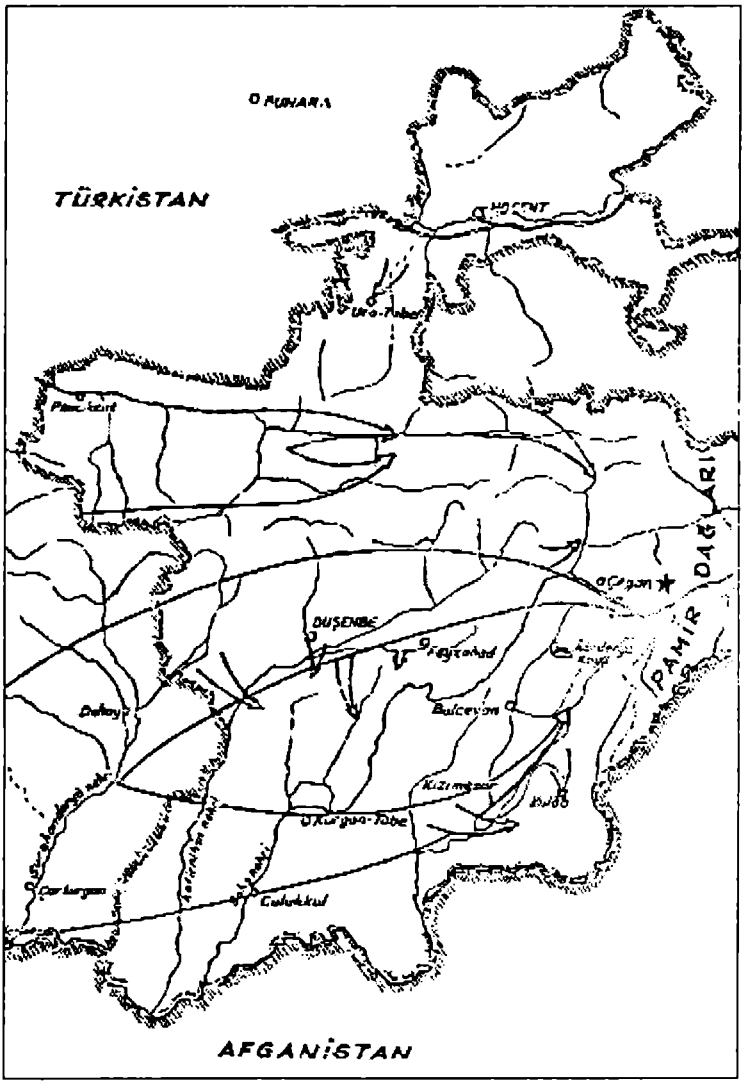
20. Resim: Küçük Talât Bey son yıllarında

21. Resim: Enver Paşanın naaşının Abide-yi Hürriyet mezarlığına naklinden bir an. Fotoğraf: Ali Kuzu 4 Ağustos 1996

22. Resim: Enver Paşanın naaşı top arabasında (4 ağustos 1996) Fotoğraf: Ali Kuzu

Aydemir, *MOAEP*, 3. c., 638. s.'dan alınmıştır.

DİZİN

Abdere 175, 178
Abdullah Bubi 151
Abdurrahman İşabaşı 116
Abdülganı Ahmed Bey 71
Abdülhamid Arif Bey (Buhara harbiye nazırı) 52, 96, 99
Abdülhay Mahdum 19
Abdülkadir (Emir Abdülkadir) 86, 185
Abdülmalik 86, 185
Abdüssettar İşabaşı (Türkmen reisi) 108, 110
Abdüşşekür Bek (Abdüşşekür Hekimbayoğlu Bek, Semerkant emniyet müdür muavini) 18, 19
Abiderya 98, 175
Abide-yi Hürriyet 194
Acara hükümeti 68
Acemler 73
Acı Zamanlar 15, 154, 165
Adana 18, 165
Adil Hikmet Bey 11, 180
Afgan, Afganiler 23, 30, 35, 59, 73, 141, 143, 151, 169, 172, 174, 176
Afganistan 16, 20, 22, 30, 44, 59, 73, 95, 96, 140, 141, 146, 147, 153, 156, 159, 167, 168, 181, 186
Afyon 71
Ağabekov (asıl adı Aratonov, Enver Paşanın yerini tesbit eden Ermeni istihbaratçı) 98
Ağdam 54
Ağrı 63
Ahengeran 25
Ahmed Efendi (mülazım, Çarcuyda şehit) 82
Ahmed Efendi (piyade yüzbaşısı) 53
Ahmed Han (Amanullah Hanın süt kardeşi ve özel temsilcisi) 30, 59, 169
Akengin, Yahya 15
Akmescid (Kazakistanda şehir) 161
Akşam gazetesi 63
Alari köyü 154
Aleksandroviç (tercüman) 103
Ali Fuat Paşa 21
Ali Kemal 190
Ali Rıza Bey (Efendi) 24, 106, 123, 126, 144, 146, 151, 153
Alim Han (Buhara emiri) 140, 141, 151, 157
Alman 14, 22, 190
Alparslan 92
Alworth, Edward 18
Amanullah Han 30, 31, 153, 155
Amuderya 82
Anadolu 27, 33, 38, 49, 51, 54, 58, 61, 64, 66, 69, 73, 77, 80, 86, 88, 148, 163, 164, 183, 184, 186, 189, 192
Anadolu Türkleri 75, 164, 183, 191
Anbarsay (mevki) 160
Andican 36
Aneze aşireti 90
Anglo-Sakson 190
Ankara 15, 22, 30, 36, 45, 56, 58, 63, 65, 71, 124, 151, 167, 190
Antranik ordusu 56

Arab, Arap 11, 14, 23, 29, 42, 73, 90, 91, 157, 183, 187
Arabi Paşa 191
Arablık 183
Arap alfabesi 42
Arapça 14, 23, 91
Aras vadisi 51
Ardahan 49, 68
Ardahan kışlası 49
Argamcıgözü (mevki) 174
Arh Hatay, Arh Hatası (köy) 136, 137
Arif Bey Bak. Abdülhamid Arif Bey
Arif Bey (tüfekçi) 21, 99
Arnavud milleti 87
Arnavudluk 85, 183
Arşavir Şıragıyan 62
Askeran (Azerbaycanda) 54, 55
Aslan, Memmed 34, 58
Aslan, Yavuz 58
Aslanoğlu, Cemender
Asyada Beş Türk 11, 181
Aşa, Emel 42
Aşıroğlu, Orhan Gazi 15
Aşkabad 92
ATASE 14
Atatürk 20, 22, 71
Atatürk ve Türk Dünyası 22
Ataullah Hoca (Osman Kocaoğlunun kardaşı, Buhara dahiliye nazırı, Konya darulmuallimini mezunu) 96
Atlas okyanusu 84
Atsız, Nihal 140
Avrupa 14, 71, 74, 83, 163, 166, 183, 185, 187
Avrupa emperyalistleri 72, 185
Ayaşlı Mehmet 21
Aybulak köyü 168
Aydemir (roman) 16
Aydemir, Şevket Süreyya 14, 16, 29, 43, 44, 49, 54, 57, 63, 66, 151, 181
Azerbaycan 33, 34, 49, 51, 58, 60, 62, 80
Azerbaycan Cumhuriyeti 52, 56
Azim karargâhı 178, 179, 180

Bab-ı Ali 97
Babadağı 146-148
Bademci, Ali 19, 20, 23, 26, 93
Bahr-i Muhit-i Atlasi 84
Bahr-i Muhit-i Kebir 85
Bahr-i Siyah 163, 164
Bakü 34, 43, 49, 51, 53, 61, 64, 65, 78, 80, 81, 84, 85, 89, 91, 92, 98, 101
Bakü İslâm Kongresi 81
Bakü katliamı 34
Balkan harbi 72
Balkanlar 53
Barlas kabilesi 26
Bartın, Bartınlı 11, 17, 21, 43, 44, 50, 97, 104, 105, 106
Bartınlı Ali Çavuş 50
Bartınlı Halil Bey Bak. Halil Bey
Bartınlı Muhiddin Bey Bak. Muhiddin Bey
Basmacılar harekâtı 13
Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi Bak. BTMMT
Başkurdistan 18, 32, 96, 101
Başkurt 17, 31, 96
Başkurt hükümeti 96
Başkurt subayları 31
Batum 11, 43, 49, 67, 68, 70, 77
Baykara, Hüseyin 50

Baysun (şehir) 17, 38, 95, 96, 160, 168, 170, 175
Baysun, Abdullah Recep 18, 25, 27, 29, 31, 35, 38, 40, 43, 44, 92, 96, 100, 104, 106, 108, 109, 124, 140, 143, 146, 151, 155, 157, 159, 168, 173, 178, 181
Bedahşan 59
Bedri Bey 52, 62
Behbud Han 62
Bekir Ağa 45
Bekirağa Bölüğü 45
Belcivan 36, 37, 112, 113, 175, 177, 179
Berlin 35, 37, 38, 62, 66, 68, 69, 73, 92
Bern 165
Beşiktaş 53
Beyaz Ordu 58
Beyazıt 11, 45
Bingazi 87, 90
Bitlis 49, 65, 68
BM 23
Boerler 187
Boğazlar 192
Bolşevik 20, 22, 23, 29, 32, 35, 46, 47, 56, 58, 60, 67, 72, 74, 79, 82, 96, 98, 101, 102, 109, 110, 114, 122, 123, 134, 156, 162, 164, 166, 190
Bolşevik Rusya 72, 74
Boran (mevki) 168
Boşnaklık 183
Böri Bataş (basmacı) 180
Böri Bey 35
BTMMT 15, 30, 32, 67, 98, 107, 114, 120, 124, 135, 155, 157, 175, 180
BTYT 18, 19, 20, 24-28, 32, 36, 42, 44, 95, 100, 103, 104, 114, 124, 151, 158, 179, 180, 181
Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi Bak. BTYT
Buhara 20, 22, 24, 26, 29, 31, 32, 38, 43, 52, 63, 66, 70, 77, 91, 106, 108, 109, 112, 118, 121, 123, 127, 128, 133, 139, 141, 143, 145, 148, 151, 153, 156, 158, 161, 163, 167, 169, 175, 176, 178, 180, 182
Buhara cumhuriyeti 21, 22
Buhara hükümeti 93, 96
Buhara Türk cumhuriyeti 63
Buharalı öğrenciler 22
Bursa 185
büyük cihad 23, 27
Büyük Larousse 30, 64
Büyük okyanus 85

Cabbar (basmacı) 166
Caka Tohsaba Bey 108
Canıbek Kadı (Kırgız basmacı)
Cava 72, 88
Cavid Bey (Osmanlı maliye nazırı) 66, 77
Cebrail 54
Cemal Azmi Bey 62
Cemal Paşa 20, 21, 38, 62, 66, 67, 73, 77, 98, 100, 103
Cenevre 166
Cengız, Halil Erdoğan 14
Cengız (Çingız) Han 39
Cengiz Paşa (Küçük) 56, 57
Cenubi Afrika 187
Cevad Efendi (yüzbaşı, Çarcuyda şehit) 82
Cezayir 85, 86, 185

Cihan harbi (birinci) 33, 180
Clauson, Sir Gerard 25
Clavijo (İspanyol elçisi) 140
Colombia üniversitesi 18
Cuma Pazarı (köy) 106
Cüheymi (Şammar reisi) 90

Çakıröz, Raci 21
Çakmak, Fevzi 64, 151
Çanakkale 28, 89, 191
Çapraz, Kemal 11
Çarcu (Çarcuy) 77, 82, 100
Çarlık 27, 28, 30, 165
Çatrallı 168, 170
Çegen 41, 177, 179, 181
Çeka 104
Çerkes Eşref (Kuşçubaşı) 135
Çerkeslik 183
Çerkesler 184
Çerkes kıyafeti 49
Çerkez Ethem 29
çevriharf 48
çevriyazı 48
Çiçerin 61
Çin 11, 15, 72, 85, 186
Çince 60, 114
Çin-Türkistan Hatıraları 11, 181
Çolpan, Abdülhamid Süleyman 36, 37, 39
Çolpanın Şiirleri 36

Dağıstan 54, 60, 80, 124, 179
Damad-ı halifet'ül-müslimîn emir-i leşker-i İslâm Seyyid Enver 27
Damonla Abdülkaim Müstakbeli 114
Damonla Ekem Verri 114
Damonla Ziya 114
Danyal Bey (Dağıstanlı süvari alay kumandanı) 35, 124, 126, 134, 166, 168, 170, 177, 179, 180
Darvaz 143, 157, 171
Davudof, Mirza Hüseyin (Azerbaycan hariciye nazırı) 78
Denikin 60, 101, 166
Devletmend Bey 177, 179
Dihnev 31
Dilkûşa sarayı 94
Dilmen, Güngör 15
Dina (mevki) 174
Diyarbakır 68
Doğu Buhara 24, 28, 29, 151
Doktor Fuad (Ağacık) 58
Doktor Münir İzzet Bey 52
Doktor Nâzım 66
Dorman Türkleri 150
Dündarlı köyü 50
Dünya savaşı (birinci) 16, 49
Düşenbe 24, 25, 28, 44, 106, 108, 119, 120, 122, 124, 126, 132, 134, 138, 142, 146, 151, 159, 173, 174, 179

Efdaleddin (Efzeleddin) Han (Afganlı kumandan) 31, 35, 175
Ekim devrimi 32
El Harîr, Abdülmevla 14
Eleşkirt 63
Emin Bey (Emin Efendi, yüzbaşı, Kâbil elçiliğimizde) 21, 52
Emir Abdülkadir 86, 185
Emir Abdülmalik 86, 185
Emir Timur 39, 102
Enver Paşa 11, 13, 27, 29, 36, 38, 40, 41, 43, 46, 48, 49, 63, 71, 77, 79, 81, 82, 84, 85, 91, 98, 100, 107,

110, 112, 114, 120, 144, 151, 155, 158, 172, 179, 181, 187, 188, 192, 193
Enver Paşa Efsanesi 15
Enver Paşa ve Büyük Ümitler 15
Enver Paşanın Anıları 14
Enver Paşanın Özel Mektupları 15
Enver Paşanın Son Günleri 17
Enver Paşanın Türkistan Kurtuluş Savaşı 17
Erer, Tekin 17
Ergenekon 112
Erk 37, 38, 46, 104
Ermeni 38, 49, 56, 62, 68, 78, 85, 98
Ermenistan 58
Eröz, Mehmet 16
Ertürk, Hüsameddin 189
Erzurum 49, 50, 58, 62, 64, 68
Esin, Emel 112
Eski, Mustafa 22
Eskişehir 19
Esterabadi, Mirza Mehdi Han 25

Farsça 40, 96, 111, 157, 174
Farsi 108
Faruk Bey (Faruk Efendi; iki ayrı şahıs olabilir) 26, 126, 160, 179
Fas 72, 83, 85, 86, 89, 111, 185
Fas ihtilalcileri 86
Fatiha 41
Faysal 90, 187
Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi 66
Fergana 18, 24, 104, 133, 153, 154, 169
Ferid Paşa (Damat) 189, 191
Fevzi Paşa 64, 151
Feyzabad 142
Feyzullah Hoca 95
Feyzullah İşan 169
Fırat 90
Fransa 74, 81
Fransız 47, 73, 86, 89, 90, 167, 184, 185, 187, 191
Fransız emperyalistleri 86, 90
Freiburg 181
Fro (Frew; rahip, İngiliz ajanı) 189
Fuzayl Mahdum (Fuzayleddin Bey, Karatekin hakimi) 24, 155, 169-173, 179

Galib Paşa 22
Garm 41, 42
Gazi Paşa Bak. Mustafa Kemal Paşa
Gazi Osman Paşa 93
Gazi Şah 59
Gedikli, Fethi 11
Gence 54
Gouraud (Guru; Fransanın Suriye yüksek komiseri) 89
Göktaş 112, 115, 118, 123, 126, 132, 134, 135, 138, 143, 145, 147, 150, 151, 155, 157, 167
Göktürkler 112
Gölab 179
GPU 104
Gümrü 64
Gürcistan 58
Gürcü 60
Güzar 106, 124, 168

Habib Selimof (Azerbaycan genel kurmay başkanı) 55
Hacı İpek Ata (mevki) 168

Hacı Mehmed 161
Hacı Sami 18, 19, 20, 26, 27, 52, 78, 104, 122, 133, 135, 136, 145, 147, 148, 151, 154, 179, 181
Hâcim (Aneze reisi) 90
Haçmaz 60
Hakkıyyü'l-Azm 90
Halil (Halil Bey, Halil Efendi; Bartınlı. Buhara emniyet-i umumiye müdürü muavini) 21, 31, 44, 49, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 124, 125, 137, 143, 146, 148, 150, 151, 159, 160, 167, 168, 170, 177, 180
Halil Bey (Nahçıvanda yarbay) 50
Halil Bey Kuvve-yi Seyyaresi 49
Halil Paşa (Enver Paşanın amcası, soyadı Kut) 22, 43, 49, 57, 60, 66, 77, 98, 100, 156, 167
Halk Şura Fırkası puroğramı 76
Hanabad 140, 154
Hanioğlu, Şükrü 14
Hankaveyban 160
Hankendi 54
Harb-i umumi 72, 93, 97, 166, 183, 187
Hareket Ordusu 99, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 142, 143, 144, 145
harf çevrimi 48
Harputlu Osman Bey (binbaşı) 21
Hasan (Hasan Bey, Hasan Efendi, Hasan Tahsin; süvari yüzbaşısı) 105, 106, 107, 122, 129, 146, 148, 180
Haşim Şaik Bey (Buhara maliye nazırı) 96, 99
Hatıralar 13, 17, 18, 19, 20, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 44, 65, 96, 98, 100, 103, 120, 151, 167
Havalin (mevki) 175
Hayit, Baymirza 18, 25, 30, 32, 36, 67, 98, 107, 109, 124, 135, 154, 155, 157, 161, 172, 175, 180
Hazar denizi 78, 79
Hazreti Sultan köyü 179
Hemrahkul Bek 18
Herat 102, 167
Hezaracad 167
Hind isyanı 90
Hindistan 20, 31, 85, 88, 98, 185, 190
Hindular 73, 88
Hind Müslümanları 31, 185
Hıristiyan 14, 88, 187
Hisar vilayeti 123, 160
Hive 20, 153
Hizb'ül-Vatan 87
Hızır 168
Hoca 160
Hoca Mübarek (mevki)105
Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa 13, 14
Hoten 180
Hudeyde 90
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 189
Hüseyin Çavuş 161
Hüsrev Bey Sultanof (Karabağ valisi) 50, 53

Ilgaz, Hasene 43
Irak 50, 85, 90, 185
Irkçılık-Turancılık davası 36

İbn'ür-Reşid 90
İbn'üs-Su'ud 90

İbrahim Bey, Lakay 24, 25, 31, 32, 63, 108, 110, 113, 117, 118, 134, 139, 141, 144, 154, 156, 170, 172
İHEPİTE 20, 44, 45, 49, 58, 65, 66, 140
İkdam gazetesi 162
İ'lâ-yı Kelimetullah 155
İlag, İlek 25, 26
İlkul, Ahmet Kemal 180
İlyas Efendi (Kâbil elçiliğimizde) 52
İmam Yahya 90
İnan, Arı 15
İngiliz, İngilizler 31, 49, 57, 58, 60, 71, 73, 81, 86, 87, 89, 91, 101, 137, 150, 183, 191
İngiliz emperyalizmi 90
İngiliz Muhibbler Cem'iyyeti 189
İngiltere 16, 46, 49, 72, 74, 81, 185, 191
İran 31, 61, 83, 85, 88, 93, 151, 181, 186
İrlanda 88, 187
İrlanda kahramanları 88
İskaçko (Skaçko) 58, 60, 61
İskenderiye 185, 186
İslâm İhtilâl Cem'iyetleri İttihadı 70, 74, 85, 88
İslâm sancağı 66
İslâmcılık 28
İsmail Hakkı Bey (Osmanlı tebaası öğretmen) 180
İsmail Subhi (Soysallıoğlu) 20, 21
İspanya 140, 186
İspanyol 185
İspir 107
İstanbul 11, 13, 20, 22, 23, 29, 43, 45, 49, 50, 52, 53, 56, 62, 66, 69, 80, 93, 94, 96, 140, 143, 161, 162, 167, 179, 180, 184, 188, 191
İstanbul Ansiklopedisi 45
İstanbul üniversitesi hukuk fakültesi 45
İstanbul üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi 45
İstiklal Harbimiz 20, 22, 49, 50, 62, 71
İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı Bk. İHEPİTE
İstiklal mahkemesi 77
İşan Cura Hoca (Buhara hanı Said Alim Hanın temsilcisi) 169
İşan Sultan (Tacik basmacı reisi, Darvaz hakimi) 143, 157, 160, 171
İtalya 87, 190
İtalyan 29, 86, 87, 89, 190
İTCBS 49, 50, 56, 61, 98, 100
İtilaf devletleri 167
İttihad-ı İslâm Ordusu 126, 128, 130, 132, 136, 144
İttihat ve Terakki 15, 43, 45, 49, 53, 62, 182
İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş Bak. İTCBS
İttihatçılar 65
İzmit 22
İzzet Efendi, Monla-yi Rumi 52
İzzet Paşa kabinesi 188

Japon 13

Kabadyan 106, 107
Kâbil 52, 59, 77, 99, 109, 157, 167
Kadir Çavuş 146, 148, 161
Kadro harekâtı 16
Kâfir Nihan ırmağı 145, 172

Kâfirun 31, 168
Kafkas, Kafkasya 33, 34, 44, 46, 49, 51, 58, 67, 69, 79, 80, 156, 163, 164
Kahire 186
Kahiştuvan köyü 96
Kaim Tohsa Bey 114, 117, 143
Kal'e-yi Hilam 177
Kamenev (Bolşevik kumandanı) 29
Kâmil Bey (Enver Paşanın kardeşi) 92
Kandemir, Feridun (Gazeteci, yazar) 16, 17, 71
Kara kilise 63, 64
Karabağ 43, 50
Karabekir, Kâzım Bak. Kâzım Karabekir
Karadağ (İranda) 51
Karadağ (Düşenbe ile Yorçı arasında) 137, 143, 144, 179
Karağul Pazarlar 195
Karahan 61
Karaman, Sami Sabit 22, 78, 156
Karamendi 114, 116, 117, 120, 121, 136
Karatekin 24, 42, 143, 155, 169, 177, 179
Karayık 142
Karlık 160, 168, 174
Karluk kabilesi 108, 121, 122
Kars 22, 64, 65, 68
Karşı şehri 105, 106, 168
Karşıyaka-Soğukkuyu mezarlığı 53
Kâsan 168
Kasımlı 18
Kastamonu 22
Kaşgar, Kaşgarlı 46, 124, 180
Katgan 59
Katman (Buharanın Rus kısmı) 92
Kayabalı, İsmail 33
Kaybolan Vatan Türkistan Faciası 23
Kazak 107, 108, 110, 111
Kazak Türkçesi 111
Kazakistan 161
Kazan 16, 29, 79, 98, 113, 139, 143, 163, 189, 190
Kâzım Bey (Osmanlı zabiti) 20
Kâzım Bey (Buhara emniyet-i umumiye müdürü) 98, 99
Kâzım Bey (Orbay; Enver Paşanın eniştesi) 63, 64
Kâzım Karabekir 20, 22, 34, 44, 45, 49, 50, 58, 62, 63, 66, 140
Kelif 168
keltek 28, 46, 113
Kemalizm 16
Kendi Mektuplarında Enver Paşa 14
Kepecioğlu, Kâmil 45
Kerametullah Hoca 95
Kerkük 182
Kette Kurgan 161
Kıbtiler 88
Kırgız 19, 20, 108
Kırgız isyanı 20
Kırım 162
Kırmızı Ordu 74, 80
Kızılorda 161
Kocaman, Şerafettin 11
Kocamustafapaşa şubesi 50
Kocaoğlu, Osman (Osman Hocaya da bakınız) 16, 21, 22, 38, 63, 93, 95
Kocaoğlu, Timur 38, 63, 93, 95
Kolçak 166
Komintern (Komünist İnternasyonal) 84, 91

Komünist Partisi 85, 89, 91
Konkurat Türk kabilesi 168
Konya 58, 71, 96
Konya darülmuallimini 96
korbaşı 16, 19, 23
Korbaşılar harekâtı 16
Koytan 106, 168, 170
Kör Şirmed 18
Krasin 81
Krasnavodsk 79, 92, 102
Kremlin 62
Kuçar 180
Kur'an-ı Kerim 21, 120, 155
Kurganca 148
Kurgantepe 107, 112, 114, 153
Kurucu Meclis 64
Kut'ül-Amare 49
Kutay, Cemal 20
Kuva-yı Milliye 58, 69, 71
Kuzu, Ali 194
küçük cihad 23
Küçük Talat (Muşkara) 43, 49, 50, 53, 54, 58, 77, 194
Kütahya 19

Lahey 166
Lakay, Lakaylar 24, 26, 31, 32, 108, 109, 113, 119, 135, 146, 148, 150, 157, 158, 170, 171
Lakay İbrahim Bak. İbrahim Bey
Latin harfleri 44
Lawrens (meşhur casus) 49
Lenin 32, 38, 80
Letteben köyü 144
Levandonski 60
Libya 14, 29
Liva'ül-İslâm 44, 46, 62, 66, 77, 82, 84, 156, 159, 162, 166, 183, 188, 192, 193
Loyd Core (Lloyd George) 188, 190
Loğran 78
Londra 25, 81, 190
Lord Kromer (Lord Cromer) 186

Macar ihtilalcileri 23
Makedonyadan Orta Asyaya Enver Paşa Bak. MOAEP
Mamur Bek 18
Ma'muret'ül-Elaziz 68
Manastır 21, 99, 105, 106, 117, 150, 160
Manastır askerî idadisi 106
Marı (Merv) 92
Marka Özbekleri 26, 108, 173
Marksist-Leninist 16
Marsilya 167
Mediha Hanım (Enver Paşanın bacısı) 64
Mehmed Bey (Buharada Osmanlı subayı) 99
Mehmet Sadık Bey (Samsunlu subay) 21
Mehmetzade, Mirza Bala 56
Menteşe, Halil 181
Merv 92
Meryem Hanım (Ali Rıza Beyin Tatar hanımı) 151
Meşrutiyet (ikinci) 45
Meydan Larousse 45
Mısır 85, 87, 88, 183, 184, 186, 190, 191
Milli Azerbaycan Hareketi 56
milliyetçi komünizm fikri 16
Mirtübe 159

Mirza Abdülkadir Muhiddin (Buhara iktısat nazırı) 93, 96
Mirza Pirnefes (Nafiz Türker) 19
Misak-ı Milli 69, 70
MOAEP 13, 14, 43, 44, 49, 57, 63, 66, 151, 195
Mondros mütarekesi 68
Monla Nefes 131
Moskova 16, 18, 20, 21, 23, 43, 58, 60, 66, 69, 72, 77, 80, 84, 85, 93, 100, 102, 156, 163
Moskova büyükelçiliği 21
Moskova üniversitesi 16
Moskova yüksek ticaret mektebi 18
Muhammed Ali Han 59
Muhammed Haşim Han 59
Muhammedkulu Han 52
Muhiddin Bey (Bartınlı yedek subay, hatıraların yazarı) 11, 18, 24, 43, 46, 52, 56, 57, 65, 82, 92, 97, 104, 114, 140, 155, 156, 167, 169
Mu'inkeş köyü 158
Murad (Murad Efendi; çatışmada şehit oldu) 161, 180
Musa 161, 180
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 20-22, 29, 34, 49, 50, 63, 66, 67, 69-71
Mustafa Subhi 58
Mustafa Şahkul 18, 181
Müfide Ferid 16
Münich 14
Müsavat Fırkası 54
Müslüman 23, 27, 29, 31, 50, 55, 72, 73, 75, 80, 85, 89, 102, 114, 150, 162, 165, 171, 177, 182, 187, 192
Müzâkerâtu Enver Paşa fi Trablusgarb 14
Naciye Sultan (Enver Paşanın hanımı) 15, 165
Nadir 59, 180
Nafi 21, 31, 99, 100, 105, 117, 122, 131, 136, 137, 146, 148, 150, 160, 180
Nahçıvan 43, 50, 51, 56
Namazgâh kapısı (Buharada) 92
Necd emiri 90
Necefli Hacı Efendi (çatışmada şehit) 180
Nevşehir 53
Nikola 53, 101, 107, 126
niula vimini 61
Nuha 54
Nur Muhammed (basmacı, Şir Muhammedin kardaşı) 154
Nuri Paşa 34, 43, 49, 54, 61
nurlu 46, 76
Nurullah Han (Amanullah Hanın temsilcisi) 140
Nusretşah Bey 128

Odesa 58
Oğuz 95
olak çapma 24, 47, 111
On Birinci Kızılordu 60
On İkinci Kızılordu 58
Orenburg 161
Osman Bey (Harputlu binbaşı) 21, 99
Osman Çavuş (İspirli, Termez milisya müdürü, şehit) 99, 107, 146, 179
Osman Hoca (Buhara reis-i cumhuru) 38, 40, 52, 93, 96, 106, 109, 115, 123, 124, 132, 134, 146, 147, 151
Osmanlı 16, 18, 20, 25, 27, 30, 31, 56, 73, 75, 80, 140, 155, 181, 183

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları 181

Öğüd gazetesi 71
Ömer Naci 182
Özbay, Hüseyin 36, 38
Özbek 26, 93, 96, 98, 104
Özbekistan 36
Özbekler tekkesi 93

Panislâmist 14
Paris 41, 59, 190
Perovsk 161
Perzynski 14
Peterburg 85
Petrograd 101
Pilevne 93
Polak (Polonyalı) 137
Polonya cephesi 31
Pul Hakiyan 168, 171

Rahatı kışlağı 158
Rahman binbaşı (Tacik mücahit) 160
Rahmet Refik Bey (Buhara adliye nazırı, Osmanlı darulmuallimînin-den mezun) 96
Rahmetullah Efendi (sabık Kâbil elçiliği müsteşarı) 52
Rahmi Bey (Buhara askerî ataşesi) 22
Reissich (Bolşevik ajan) 98
Reki (mevki) 124
Resulzade, Mehmet Emin(Azerbaycan meclis başkanı) 51, 52, 54, 56
Rıdvan Bey (Osmanlı zabiti) 18, 20
Riyad emiri 90
Roma 16, 62
Rumlar 189
Rus, Ruslar 15, 18, 22, 26, 29, 31, 35, 38, 39, 46, 47, 49, 51, 58, 61, 62, 64, 65, 72, 74, 78, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 91, 92, 94-96, 98, 100, 102, 106, 108, 109, 115, 116, 118, 120, 122, 124, 127, 129, 131, 135, 137, 142, 143, 146, 151, 161, 168, 171, 172, 175, 182
Ruslaşma 72
Rusya 15, 18, 27, 28, 30, 31, 46, 58, 64, 72, 74, 78, 81, 84, 85, 88, 89, 91, 94, 101, 103, 104, 151, 162, 165
Rusya Merkez İcra Komitesi 30
Rusya Müslümanları 164
Ruşen Eşref 22
Ruzi Hoca (basmacı) 154
Rüstem Bey (Şir Muhammed Bekin temsilcisi) 154

Sabir Efendi (Osmanlı zabiti, şehit) 100
Sadak, Abdülkadir 15, 18
Safeviler 24
Said Bey (devrik Buhara emirinin dayısı) 140, 141
Sait Cemal (Osmanlı zabiti, mızıka hocası) 21
Sakarya muharebeleri 70, 77
Samançı çölü 106
Samsun 21
Sarı Asya (mevki) 160, 174
Seksentepe (mevki) 146, 149
Selanik 37, 71, 77
Selmas (İranda şehir) 62
Semerkant 19, 104, 124, 161, 166
Senglâh lügati 25

Serbest Nil (Mısırda cemiyet) 87
Serdar Muhammed Asıf Han 59
Serdar Muhammed Aziz Han 59
Serdar Muhammed Süleyman Han 59
Serdar Muhammed Yusuf Han 59
Serdar Nadir Han (Afgan hükümdar naibi) 59
ses çevrimi 48
Seşenbe (mevki) 104, 160
Seyyid Ahmed Şerif (Sunusi reisi) 90
Sin 166
Sırbistan 87
Sirderya 161
Sivas 43, 44, 49, 68
Skaçkov (İskaçko) 58
Sovyet Rusya 15, 85
Stalin 32
Sudan 186
Suhte Çınar köyü 145
Sultan (mücahit) 143
Sultan (Enver Paşanın atı) 151
Sultan Mehmed (padişah) 153
Sultan Vahideddin (padişah) 184
Sunusiler 90
Suriye 85, 88, 90, 185, 187
Suyu Arayan Adam 29, 54, 181
Süreyya Efendi (İstanbullu) 143

Şah Mahmud Han (Afgan harbiye nazırı) 59
Şah Mansur 130
Şam 63, 90, 105, 108, 116, 131, 148, 185
Şam 90, 116
Şammar aşireti 90
Şark Cephesi 58, 63, 64
Şark Milletleri İctima'ı 84
Şarki Buhara 26, 27, 29, 31, 43, 95, 98, 106, 108, 109, 112, 127, 128, 156, 166, 181
Şehit Enver Paşa Türkistanda 16, 17
Şehr-i Sebz 166
Şehzade Mirza (Azerbaycanlı alay kumandanı) 53
Şeki (Azerbaycanda şehir) 54
Şeref Bali (basmacı reisi) 180
Şeri'at'ül-İslam Cem'iyeti 88
Şerif Hüseyin 187
Şir Muhammed Bek (basmacı reisi) 18, 154
Şolkon (Bolşevik kumandanı) 50
Şuşa (Azerbaycanda şehir) 50, 51, 54, 56

Tacik 19, 25, 98, 108, 114, 118, 157, 158, 160
Tacikistan 106
Talat Bey (Muşkara) 43, 49, 50, 53, 54, 58, 77, 194
Talat Paşa 38, 53, 62, 78
Talleyrand, Salomon 62
Tarih Lügati 45
Tarih ve Edebiyat Mecmuası 43
Tarsus 19
Taşkent 25, 36, 77, 100
Taşnaklar 85
Tatar 29, 30, 96, 100, 151, 167
Tataristan 162
Tavşanlı 19
TBMM 20, 22, 57, 63
TDTD 21, 65, 93, 157
Tel el-Kebir 186, 191
Termez 107, 160
Teşkilat-ı Mahsusa 62, 106

Tevfik Paşa kabinesi 190
Tezcan, Semih 48
Tiflis 37, 38, 62, 78
transkripsiyon, transliterasyon 48
Timur Bek (Emir Timur) 39, 102
TİTE 14
Togan, Zeki Velidi 16, 18, 20, 24, 25, 31, 32, 36, 38, 43, 44, 63, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 106, 124, 151, 155, 157, 167, 168, 179, 181
Tokay Sarı 28, 113, 114, 139, 170
Torgan (kale) 161
Torozof (Hankendinde alay kumandanı) 54
Townshend 49
Trablusgarb 14, 71, 85
Trabzon 22, 65
Trabzon ve Kars Hatıraları 22
Trakya 88
TRİÇA 15, 18, 25, 30, 36, 98, 109, 154, 155, 161, 172
Tripolis 14
TTK 14, 22, 58
Tuapse 43, 64, 66
Tude kışlağı 159
Tunus 85, 86, 184, 185
Turancı 36
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 48
Türk Diplomatik
Türk Edebiyatı 42
Türk Kültürü 16, 92
Türk Ocakları 58
Türkbilimci 38, 48
Türkçe 22, 24, 25, 38, 46, 48, 79, 103, 104, 111
Türkçülük 28
Türker, Nafiz (Mirza Pirnefes) 19
Türkistan 11, 13, 15, 27, 29, 31, 34, 36, 38, 39, 41, 43, 46, 47, 63, 70, 77, 79, 81, 93, 94, 98, 100, 153, 155, 157, 161, 166, 169, 170, 172, 177, 179, 181, 182, 192
Türkistan Milli Birliği 20
Türkistan Milli Hareketleri 17, 25
Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa-Korbaşılar 19
Türkistan Rusya ile Çin Arasında Bak. TRİÇA.
Türkistanda Türk Subayları 21, 63, 93
Türkistani, Muhammed Musa 23
Türkistanın Sesi 19
Türkiye 13, 16, 18, 22, 24, 33, 36, 38, 46, 47, 51, 58, 63, 72, 75, 76, 83, 85, 86, 88, 93, 95, 104, 140, 151, 154, 167, 184, 188, 191
Türkiye Komünist Fırkası 58
Türklük 162, 165, 183
Türkmen 20, 52, 79, 92, 101, 107, 110, 151
Türkmen Cephesi 151
Türkmenbaşı (eski Krasnavodsk) 79
Türkmenistan 92
Türkolog 18, 95
Türksever 96
Türk-Tatar Tarihı 100, 167
Ubeydullah 95
Ubeydullah Bubı (Tatar alimi) 151
Uluğ Bek (meşhur astronom) 39
Uygurlar 112
Uzbek Tiliniñ İzahlı Lugeti 23

Üçüncü Enternasyonal 84, 89
Üsküdar 20, 93

Vahş nehri 106, 107
Vakit gazetesi 17
Velayini yolu 105
Veli Han (Afgan devlet ricalinden) 59
vilâyat-ı sitte 67, 68
Vilson prensipleri 68
Volga 162, 163

Yahudi 98
Yakın Tarihimiz 22, 63, 93, 94
Yaksud (mevki) 175
Ya'kub Kadri (Karaosmanoğlu) 162, 164, 165
Yalama (Azerbaycanda istasyon) 60
Yalaz, Suat 15
Yale üniversitesi 14
Yamauchi 13, 15, 65, 66, 77, 78, 92, 104, 150
Yar Muhammed (Tacik reislerinden) 114, 118
Yarkın, İbrahim 154
Yaş Türkistan 41
Yemen 85, 90
Yeni Mecmua 53
Yeni Türkistan 19, 31, 93, 98
Yenimezar köyü 106, 124
Yenipazar şosesi 158
Yeşil Ordu 80
Yevlah (Azerbaycanda şehir) 54
Yorçi 24, 106, 124, 137, 146, 149, 150, 174
Yudeniç (çarlık generali) 101
Yunan cebhesi 88
Yunan vahşileri 88
Yunaniler 86
Yunanistan 87, 190
Yunanlılar 189
Yunus Emre 181
Yurinof (Buharadaki Rus sefiri) 103, 104
Yusuf Nesib Bey (Azerbaycan başvekili) 52

Zağlul Paşa (Mısırlı siyaset adamı) 87
Zeki Velidi Bak. Togan, Zeki Velidi
Zekr 106, 124
Zengezur (Azerbaycanda şehir ve bölge) 51, 53

KİTABİYAT ve KISALTMALAR

Abdullah Recep Baysun. **Türkistan Milli Hareketleri,** İstanbul 1943, 202 s., 1 harita

Adil Hikmet Bey. **Asyada Beş Türk,** 2. b., Ötüken n., İstanbul 1999.

Ahmet Kemal İlkul. **Çin-Türkistan Hatıraları**. 2. b., Ötüken n. İstanbul 1999.

Ali Bademci. **1917-1934 Türkistan Milli İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa-Korbaşılar**. 1 Kutluğ y İstanbul 1975, 562. s.

Baymırza Hayıt. **Basmacılar-Türkistan Milli Mücadele Tarihi.** TDV y., Ankara 1997, 368 s. Kısaltması **BTMMT.**

Baymırza Hayit. **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**. ter. Abdülkadir Sadak. Otağ y İstanbul 1975, 285. s. Kısaltması **TRİÇA**.

Cavid Bey. **Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi.** haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel y İstanbul 2000.

Feridun Kandemir. **Enver Paşanın Son Günleri,** Güven b.e., İstanbul 1943, 53 s. (2. b., Güven b.e., meraklı kitaplar serisi, İstanbul 1955, 69 s.).

Feridun Kandemir. **Şehit Enver Paşa Türkistanda**. Aydınlık b.e., İstanbul 1943, 214 s.

Halil Paşa. **İttihat ve Terakkiden Cumhuriyete Bitmeyen Savaş.** 2. b., Kamer y. İstanbul 1997, 304. s. Kısaltması **İTCBS**.

Hüsamettin Ertürk. **İki Devrin Perde Arkası**. Sebil y., İstanbul 1996.

Hüseyin Özbay. **Çolpanın Şiirleri**. TKAE y Ankara 1993.

Kâzım Karabekir. **İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat-Terakki Erkânı**. Tekin y., İstanbul 1990. Kısaltması **İHEPİTE.**

Muhiddin Bey, Bartınlı bir yedek subaydır. Evvela Nuri Paşa'nın yaveri olmuş, sonra Halil Paşa'ya intisap etmiştir. Halil Paşa ve Küçük Talat (Muşkara)'la birlikte tutuklu bulunduğu Bekirağa Bölüğü'nden 9 Ağustos 1919 tarihinde firar etmiş, Ankara, Sivas, Erzurum, Nahçıvan yoluyla Bakü'ye vasıl olmuştur. Halil Paşa ile Bakü, Karabağ, Moskova, Tuapse, Batum arasında gidip gelmiştir.

Daha sonra Enver Paşa'nın yaveri olmuş, 28 Eylül 1921'de Batum'dan Hacı Sami ile beraber Türkistan yolculuğuna çıkmıştır. Türkistan'da Enver Paşa'nın yanında bulunmuş, Şarki Buhara hadiselerine bizzat iştirak etmiştir. Bilahare Enver Paşa tarafından Afganistan'a özel temsilci olarak gönderilmiş, 14 Şubat 1922 tarihinde Afgan hududunu geçmiştir. Paşanın şehadetini oradahaber almış ve elbiselerini İstanbul'daki ailesine ulaştırmıştır.

Muhiddin Bey, Afganistan'a vardıktan sonraki hadiseleri yazarken hemşehrisi Bartınlı Halil Efendi'nin raporlarından ve Enver Paşa'nın Liva'ül-İslâm dergisinde neşrettiği yazılardan da faydalanmıştır.

Muhiddin Bey dönüşünde hükümete bir rapor vermiş, Kâzım Karabekir'e de bir özet rapor takdim etmiştir. Daha sonra hatıralarını 12 Teşrin-i sani (kasım) 1923-23 Kânun-i evvel (aralık) 1923 tarihleri arasında Vakit gazetesinde "Bekirağa Bölüğü'nden Türkistan'a" başlığıyla tefrika etmiştir.

Muhiddin Bey'in hatıralarının kıymeti, hadiselerin görgü şahidi olmasında ve belgelere dayanmasındadır. Bu tür hatıralarda olduğu gibi seyahat intibalarını anlatması da hatıralarının özelliklerinden birisidir.

Enver Paşa'nın Türkistan harekâtına birinci elden ışık tutan bu hatıraların ilgiyle takip edileceğinden eminiz.

ISBN 975-8806-04-1
9 789758 806041

Kapak: İlgaz Babacan